

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

LEG OG LEGETØJ

DANSK KULTURHISTORISK MUSEUMSFORENING

LEG OG LEGETØJ

Arv og Eje 1978

Omslag: Maleri af Peter Hansen
(1868-1928):

»På isen udenfor byen« 1901.
Statens Museum for kunst.

Arv og Eje 1978 udsendes som årbog for
Dansk Kulturhistorisk Museumsforening.

Årbogen planlægges af et redaktionsudvalg
bestående af Ellen Damgaard, Lemvig,
Nina Fabricius, Søllerød, George
Nellemann, København, Rikke Agnete
Olsen, Alrø, Holger Rasmussen, København,
Henrik Vensild, Rønne, og Christian
Waagepetersen, Kalundborg.

Teksten er redigeret af Rikke Agnete
Olsen, Alrø. Den tekniske tilrettelæggelse
er udført af Hans Langballe, Viborg.
Engelsk oversættelse: Jean Olsen, Farum

Bogen er trykt i offset hos
Special-Trykkeriet Viborg a.s.
Copyright Dansk Kulturhistorisk
Museumsforening 1978
ISSN 0105-0192
ISBN 87-7423-088-3

Indholdsfortegnelse

Indledning	5
<i>Nina Fabricius</i> : Leg omkring århundredskiftet	7
<i>Charlotte Bøgh</i> : Småbørns leg og legetøj ved århundredskiftet ...	55
<i>Birgitte Kjær</i> : Dukker, – en anden betragtningsmåde	81
<i>Hans Lassen</i> : Dukkehuse	99
<i>Hanne Frøsig Dalgaard</i> : Påklædningsdukker	127
<i>Ib Varnild</i> : Kommercielt legetøj	135
<i>Henrik Vensild</i> : Legetøj på museum	185

Indledning

Leg er en måde at opdage verden på. En måde at gøre erfaringer i at bruge sin krop og sine evner. Det er en måde at tilegne sig den givne kultur og bearbejde indtryk. En måde at udtrykke sig selv og sine følelser – og ved at lege med andre, lærer man at fungere sammen med dem.

Legen er et vigtigt element i enhver kultur, i den kan man følge givne traditioner, men man kan også eksperimentere, filosofere og bruge fantasien – processen er vigtigere end det færdige resultat.

Voksne har også brug for at lege, men som regel kalder de det noget andet, måske fordi det ikke regnes for så meget, hvis det »bare er leg«.

Børn leger, fordi de ikke kan lade være, fordi det er en nødvendighed for dem, men deres mulighed for at udfolde sig i leg med hinanden er til enhver tid afhængig af det fysiske og sociale miljø, de befinder sig i.

Børns levevilkår og chancer for at finde varierede og tilfredsstillende legemuligheder er blevet katastrofalt forringede i de senere år, hvor stræben efter økonomisk vækst har været i forgrunden på bekostning af menneskelige og miljømæssige hensyn. Især er børnenes og legens vilkår dårlige i de hastigt voksende, ensformige boligkvarterer i udkanten af byerne. Faktorer som f.eks. adskillelse mellem arbejde og bolig har haft vidtrækkende konsekvenser for børnenes stilling i samfundet og dermed for hele deres tilværelse.

En viden om, hvordan forholdene har været på godt og ondt i de foregående generationer, må være af væsentlig betydning for de mennesker, der vil beskæftige sig med børns vilkår og muligheder for at lege og udvikle sig i nutiden. Vi har ikke brug for en romantisk længsel efter »de gode gamle dage«, som for temmelig mange ikke var ret gode, men vi har brug for en reel viden. Kan museerne bidrage med noget på dette felt?

Mange museer har omfattende samlinger af legetøj, som de udstiller til stor fornøjelse for både børn og voksne. Desværre udstilles det ofte uden nogen egentlig kommentar eller forklaring på, hvordan børn levede og legede før i tiden. Det kommer bl.a. af, at oplysningerne om tingenes brug ofte er gået tabt, inden de nåede frem til museet. Men det kommer også af, at man ved for lidt om børns tilværelse og stilling i samfundet gennem tiden.

Det legetøj, der er kommet på museum indtil nu, fortæller som oftest kun lidt om, hvad almindelige menneskers børn legede med. Det er fordi, kun de fineste stykker legetøj er blevet gemt, og fordi museernes legetøj ofte stammer fra de mere velstående familjer. Derimod har det legetøj børnene selv lavede – ofte efter ældgammel tradition – ikke efterladt sig mange spor i museernes samlinger. Dertil var det for uanseligt og skrøbeligt. Man har simpelthen ikke tænkt på at gemme det.

I de senere år har »Nationalmuseets etnologiske Undersøgelser« søgt at råde bod på de manglende oplysninger om selve legene, om legetøjets brug og om legenes sammenhæng med opvækstmiljøet. Dels har man ved hjælp af spørgelister indsamlet omkring 450 skriftlige beretninger på tilsammen ca. 9000 sider fra mennesker over hele landet, dels har man fået mange til at fremstille legetøj lige til det, de selv lavede, da de var børn.

Optegnelserne handler om perioden 1890-1925. De stammer hovedsageligt fra mennesker, der er vokset op på landet, på gårde og i husmands- og fiskerhjem. Heldigvis er det dog også lykkedes at få beretninger fra købstæderne og København, hvorfra meget forskellige sociale lag er beskrevet. På den måde har man også fået supplerende oplysninger om brugen af det legetøj, museerne i forvejen havde.

Det materiale, der er indsamlet i museerne i tidens løb om leg og legetøj, kræver endnu megen bearbejdning og forskning – men det findes dog. Denne bogs artikler vil give nogle smagsprøver på, hvad museerne har indsamlet og behandle nogle af de emner, som de nuværende samlinger lægger op til. Desuden beskæftiger en af artiklerne sig med legetøj på museum.

Under læsningen vil mange forhåbentlig opleve genkendelsens glæde og derefter spørge sig selv: Hvordan skaffer man børnene og deres leg rimelige vilkår i fremtiden?

Nina Fabricius

Foreword

The need to play is inherent in all children. We know that playing is necessary for their development. However, changes in modern society have disastrously impaired playing conditions.

A knowledge of the games and pursuits of children in the past, for good or for ill, is indispensable if the circumstances of children today are to be fully understood.

Can museums contribute to our understanding in this field? To date, as far as museums are concerned, little research into children's play and development has been carried out. And among collections of toys in museums, it is usually the high quality toys which predominate.

In recent years though, a considerable amount of material on children and play has been collected at all social levels, and several museums have begun a more systematic collection of toys and games.

The examples presented in this book give some idea of what we know today, and we hope that readers will nod in recognition at many of the games, and ask themselves what we can offer children and their play environment in the future.

Leg omkring århundredskiftet

Legen og dens vilkår i forskellige sociale miljøer på land og i by

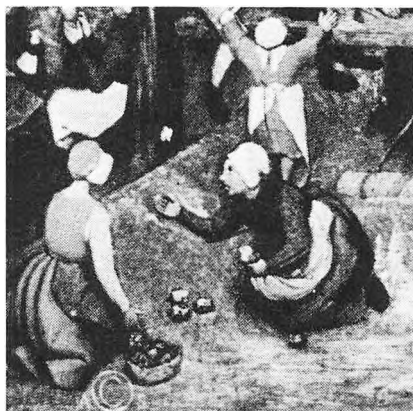
af Nina Fabricius

Hvad er leg?

Børns leg kan være både traditionsbundet og skabende. En vigtig del af de større børns lege er præget af faste regler og handlingsmønstre, der overleveres fra generation til generation af børn. Sådanne lege kan ofte følges forbløffende langt tilbage i tid og over meget store geografiske afstande. Det vidner om, at de indeholder noget af væsentlig interesse for børnene. Det er lege, der ofte kræver mange deltagere, og gennem legen opøves en række færdigheder og evner – ofte i indbyrdes kappestrid, og ofte med et udpræget spændingsmoment. Mange af disse lege har været brugt – eller bruges stadig – også af voksne. Grænserne mellem leg, spil og sport er ofte flydende.

Andre vigtige typer lege er mere individuelle og fantasiprægede med færre faste handlingsmønstre. Under legen undersøger barnet sine omgivelser og deres muligheder. Det efterligner omgivelsernes handlinger og aktiviteter, men bearbejder også i høj grad sine oplevelser og giver dem udtryk i leg. Bl.a. gennem legen indlever barnet sig i – ikke nødvendigvis tilpasser sig – det omgivende samfund. Legen udgør tilsyneladende på den ene side et vigtigt led i socialiseringsprocessen, det vil sige oplæringen til at fungere i den kultur, man nu er født ind i. På den anden side giver legen også mulighed for selvstændigt skabende virksomhed, der kan være med til at danne grundlag for større selvtillid, selvsikkerhed og en kritisk holdning til den overleverede kultur.

Leg betragtet som en aktivitet, der har det direkte formål at forberede til livets senere krav, er en teori man bør behandle med skepsis. Man kommer nemlig så nemt til at bytte om på årsag og virkning på en særdeles usaglig og ulogisk måde. Når barnet, mens det leger, lærer sig en række færdigheder og lærer at omgås andre, er

Pigerne spiller »terre«, hvortil man brugte 5 eller 7 små fåreknogler, sten eller lign. ad gangen. Spillet kan følges tilbage til oldtiden og bruges i mange lande den dag i dag. Udsnit af maleri af Pieter Bruegel d.æ. (ca. 1525-1569): »Børnelege«, 1560.

The girls in the foreground are playing fivestones. Detail of a painting by Pieter Bruegel, the Elder: »Games«, 1560.

det en virkning af, men ikke årsag til, at det leger. Desuden vil et sådant syn på legen medvirke til at nedsætte barndommen til kun at være et forberedelsesstadium til det »egentlige« liv, hvor produktet af menneskets aktiviteter bedre kan vejes og måles. Det går heller ikke an, at betragte legen blot som udtryk for overskud af kræfter eller som tidsfordriv. Selv ret syge børn leger, og børn, der ikke har tid til at lege, prøver at komme til det, så snart en mulighed viser sig.

Kun ved at acceptere, at barnet leger for selve legens skyld og for det sociale samværs skyld, kan man analysere den nærmere. Legen kan indtil videre defineres som en i hovedsagen frivillig og lystbetonet som oftest fantasifuld beskæftigelse, der tilfredsstillende en række væsentlige behov for legemlig, forstandsmæssig og følelsesmæssig udfoldelse i samspil med andre – uden dog at have noget konkret nytteformål.

Trangen til kontakt med andre og til at bekræfte sig selv og sine evner i samvær med andre er endog så stor, at man kan deltage i en leg, man ikke bryder sig meget om, blot for at være med.

Undersøgelse af legen og dens vilkår omkring år 1900

Når man skal undersøge børns lege, må man se helt konkret på, hvad børn beskæftiger sig med i den tid, de selv råder over. Man må interessere sig ikke alene for selve legen, men også for den betydning legen har for de legende og deres udvikling.

Mange lege har øvet den samme tiltrækning på generation efter generation af børn. Ikke mindst de meget enkle lege, som kun kræver lidt eller intet legetøj. Dette sceneri vil genkendes af mange nutidsmennesker, men det blev malet i 1560 af den nederlandske maler Pieter Bruegel d.æ..

A scene which will be recognized by many people today although it was painted by the Dutch master Pieter Bruegel, the Elder, in 1560.

Omkring århundredskiftet levede de allerfleste børn tæt sammen med forældre, bedsteforældre og naboer. Børnene deltog i de voksnes arbejde, glæder og bekymringer. Dette gav dem del i et fællesskab, men deres arbejdsbyrde var ofte for tung. Maleri af H. A. Brendekilde (1857-1942) »På hjemvejen fra lægen« (ca. 1900)

Children took part in the everyday life and work of adults. It gave a sense of solidarity but work was hard and time to play was scanty. Painting by H.A. Brendekilde (1857-1942) c. 1900.

Desuden må legen ses i nær sammenhæng med det til enhver tid givne geografiske, kulturelle og sociale miljø. Miljøet påvirker nemlig ikke alene legens indhold og form. Det har også en afgørende indflydelse på legens vilkår og eksistensmuligheder overhovedet. Det vil sige, at det afhænger af omgivelserne, om børnene har tid og mulighed for at lege, for at træffe kammerater, for at finde egnede legesteder og legeting, og ikke mindst for at få varierede oplevelser, der kan give tilværelsen og legen indhold. Desuden afhænger det af omgivelserne, om legen betragtes som noget værdifuldt og vigtigt, der bør respekteres, for at barnet kan udvikle sig – eller om det er noget, der kommer i anden række. Endelig afhænger det af omgivelserne i videste betydning, om de voksne er i stand til at give barnet den følelsesmæssige tryghed, der er betingelsen for, at det kan gå op i legen og udvise en adfærd, der kan accepteres af kammeraterne.

Hvis man foretog en bredt anlagt undersøgelse af børns legemuligheder og legerepertoire i nutiden, suppleret af nogle mere dybtgående studier i udvalgte miljøer, ville det forhåbentlig betyde et vældigt

fremskridt for forståelsen af legens væsen og funktion i vor kultur. Herved kunne man formodentlig også øge interessen for at give børnene og deres leg bedre vilkår i et samfund, hvor legen er stærkt nedvurderet både af de voksne og af børnene selv.

Imidlertid er det også vigtigt i den sammenhæng, at man har så bredt et sammenligningsgrundlag som muligt med hensyn til foregående generationers legemuligheder og legerepertoire. Herved kan man bl.a. få at vide, hvad det er for lege, der har haft interesse for generation efter generation af børn.

Samtidig får man en mulighed for at vurdere, hvordan de grundlæggende ændringer, der er sket i samfundsstrukturen indenfor de sidste par generationer, har indvirket på børnenes opvækstvilkår og muligheder for tilfredsstillende leg.

Hvad har det f.eks. betydet, at arbejde og bolig er blevet skilt fra hinanden for en stigende del af befolkningens vedkommende? At man ofte bor langt væk fra den nærmeste familie og venner? At der er alt for få og små egnede legesteder for børnene i de stadigt voksende byer? At det i boligkvartererne ofte kan være svært at finde jævnaldrende for ikke at sige voksne udenfor børneinstitutionernes rammer?

Den følgende beskrivelse af børns vilkår og leg i tiden fra ca. 1890 til ca. 1925 er langt fra udtømmende, men den kan give et indblik i, hvordan forholdene var, inden de mange gennemgribende ændringer fandt sted.

Grundlaget for beskrivelsen er først og fremmest en lang række skriftlige beretninger fra meddelere i hele landet og fra alle samfundslag. De er indsamlet gennem »Nationalmuseets etnologiske Undersøgelser« gennem de sidste ti år, som besvarelser på spørgeliste nr. 30-33, »Leg og legetøj«, som jeg i sin tid udarbejdede i forbindelse med en specialeafhandling om samme emne. Desuden stammer en del af det benyttede kildemateriale fra en interview-undersøgelse foretaget i 1969 i et enkelt sogn, nemlig Jyllinge ved Roskilde fjord. I Jyllinge er oplysningerne hentet hos 24 mennesker fra forskellige erhvervsgrupper og sociale lag både fra selve landsbyen og fra gårde og parcelliststeder udenfor byen. Denne undersøgelse omfatter perioden ca. 1890 til ca. 1920.

Det er givet, at traditionsstof, som det her benyttede er behæftet med alvorlige fejkilder, som alt erindringsstof – og at man derfor må betragte materialet med fornøden kritik. Med hensyn til de skriftlige optegnelser kan der desuden rejses tvivl om, hvorvidt meddelere, der kan og vil formulere sig skriftligt, er repræsentative i forhold til de befolkningsgrupper, de tilhører. Man kan også tænke sig, at kun de mennesker, der har positive erindringer om deres barndom, vil indvilge i at genopleve den ved at give en skriftlig beretning om den.

Desuden er det et usikkerhedsmoment, at man kun har ét menneskes udsagn fra hver lokalitet.

Bl.a. af disse grunde udgør interview-undersøgelsen af flere meddelere indenfor samme område et nyttigt kontrolmateriale til den landsomfattende undersøgelse. Her når man ud til de mennesker, som kan fortælle, men som måske ikke har tid eller lyst til selv at skrive erindringerne ned. Man får repræsenteret forskellige sociale lag og begge køn indenfor samme lokalitet, og man får også mulighed for at tale med mennesker, der har ubehagelige og bitre erindringer fra barndommen. Til gengæld har man i de skriftlige beretninger et solidt kontrolmateriale, der sikrer, at resultaterne fra interview-undersøgelsen ikke er alt for atypiske.

Der forestår endnu et vældigt arbejde med at bearbejde og analysere de mange skriftlige optegnelser, der indtil nu er indkommet til Nationalmuseet – i alt ca. 9000 sider fra ca. 450 meddelere. Det er derfor ikke hensigten her at give en fuldstændig gennemgang af dette omfattende stof. Derimod vil jeg forsøge at give en karakteristik af nogle opvækstmiljøer og de vilkår, de bød børnene, samt fortælle om nogle af de lege, der var typiske for de beskrevne miljøer på land og i by.

Hans Olsen demonstrerer en slangebøsse af den type, Jyllinge-drengene brugte så flittigt, at sognefogeden måtte sætte opslag hos Brugsen og på smedjens port: »Slangebøsser er forbudt«.

Foto: N. F. 1969.

Hans Olsen demonstrates a catapult of the type so popular with boys from Jyllinge that a notice had to be put up at the Co-op store and blacksmith's forge which read »Catapults forbidden«.

Børn på landet

Først arbejde – så lege

I de allerfleste almindelige hjem på landet regnede man med børnenes arbejdskraft som en ganske selvfølgelig og nødvendig ting, lige fra de var en 6-7 år gamle. Skolegangens tilrettelægning var nøje tilpasset arbejdslivets krav, og selv om de fleste voksne var indstillet på, at skolen og skolegangen skulle passes, prioriterede de nok som oftest arbejdet højest, dernæst skolen og til sidst legen.

Kun i de allerhøjeste samfundslag på landet, d.v.s. på herregårde, proprietærgårde og i hjem med lignende social status, var børnenes arbejdskraft ikke nødvendig. Der havde børnene kun pligter af opdragelsesmæssige grunde, hvis de overhovedet havde nogle. De havde derfor mere tid til at lege, men de havde til gengæld som oftest kun meget lidt kontakt med andre børn fra egnen. De blev som regel holdt for sig selv under opsyn af barnepiger eller udenlandske guvernanter, og de gik så godt som aldrig i landsbyskole. De mindre børn og pigerne fik privat undervisning i hjemmet, og de større drenge blev sendt til fjerntliggende latinskoler og kostskoler.

De større børn fra almindelige bøndergårde og huse havde deres bedste legesæson i det tidlige forår, indtil 1. maj. Fra den dag skulle

Bortset fra de allerøverste samfundslag var det nødvendigt, at børnene hjalp til med at skaffe det daglige brød både på land og i by. Her illustrerer H. A. Brendekilde den velkendte skik, der tillod de fattige at samle de sidste kornaks fra de afhøstede marker, et arbejde der oftest var overladt til de gamle og børnene.

Maleri af H. A. Brendekilde 1883. »Aks-samlere«, Raagelund ved Odense.

An old custom allowed the poor to collect the last ears of corn from the harvested fields – a job often left to old people and children. Painting by H.A. Brendekilde, 1883, »Gathering Ears of Corn«, Raagelund near Odense.

de fleste husmandsbørn ud at tjene på gårdene for sommerhalvåret – indtil 1. november. Børnene fra de mindre »steder«, d.v.s. ejendomme med nogle få tønder land, og fra de almindelige gårde havde om sommeren travlt med at hjælpe til i forældrenes bedrift. Børnenes leg var herefter mest henlagt til middagsstunden og aftenerne, men især til søndagene. Til gengæld deltog de unge og de voksne ofte i leg og spil på sommeraftener og om søndagen, og skellet mellem børnelege og voksenlege eller spil var ikke særlig tydeligt.

Om vinteren, når dagene var korte, blev der heller ikke megen tid til leg, især ikke for de største børn. Da de kun gik lidt i skole om sommeren af hensyn til arbejdet, havde de om vinteren en lang skoledag, mange steder fra kl. 8-16. Det var mørkt, både når de gik i skole, og når de kom hjem, og lektierne skulle også passes. Kun, når det faldt ind med sne og frost, kom der gang i udendørs leg i middagsstunden og om søndagen. Sidst på vinteren dog vel også om eftermiddagen.

Når husmandsfamiljerne, som der var flest af, måtte sende deres børn ud at tjene allerede i 6-7 årsalderen – eller mod slutningen af den undersøgte periode fra ca. 10-årsalderen – havde det flere grunde. De kunne dog alle føres tilbage til det faktum, at husmændene i den periode kun ejede meget lidt eller slet ingen jord. Desuden var deres arbejde underbetalt i uhyggelig grad.

Børnenes løn for at stå til disposition fra tidlig morgen til 8-9 tiden om aftenen, var ofte kun kosten. Fik de penge eller f.eks. materialer til beklædning, skulle det gerne lægges til side til konfirmationen, som man lagde meget vægt på at være velklædt til. D.v.s., at hjemmet sjældent fik nogen direkte fortjeneste på kortere sigt, men det betød meget at spare kosten for de store børn, der havde en glubende appetit. Måske tænkte forældrene også på, at maden var bedre på gårdene. Da det var almindeligt, at man havde mellem 8 og 14 børn, betød det også en stor lettelse rent pladsmæssigt, at være færre mennesker i hjemmet i en periode. De fleste husmænd havde kun en lille stue, et køkken og højst et eller to små kamre på i alt mellem ca. 30 og 50 m².

Det var hårdt, især for de mindre børn, at skulle hjemmefra og undvære far og mor, også selvom de sjældent blev sendt ret langt væk. Hjemveen kunne nage, og var det en dårlig plads, fulgte en følelse af nedværdigelse med. »Ih, hvor var man from i den første tid, når man var hjemme igen«, fortæller en meddeler, »man sprang i byen for mor uden mindste vrøvl – men det gik naturligvis over igen«.

Nogle af de større piger blev hjemme for at aflaste moderen og frigøre hendes arbejdskraft. Foruden pasning af egen bedrift havde moderen som oftest sæsonarbejde på gårdene i høsten, ved kartoffel-

Både drenge og piger deltog i de voksnes arbejde, men det var oftest pigerne, der aflastede moderen og måtte tage sig af de mindre søskende, dette betød bl.a., at de som oftest var nødt til at lege lige i nærheden af hjemmet, mens drengene bedre kunne strejfe omkring, når de indimellem var fri for pligter. Maleri af H. A. Brendekilde, 1917. »Småpiger ved landsbygaden«. Hjembæk.

Girls usually looked after their younger brothers and sisters. Painting by H.A. Brendekilde, 1917, »Small Girls in the Village Street«, Hjembæk.

optagningen, o.s.v., foruden at hun måske vaskede, syede, stoppede eller spandt for andre, hvis hun da ikke havde fast arbejde som malkekone på den gård, hvor manden var daglejer.

Som nævnt blev børnene på gårdene hjemme, men da de ofte erstattede fremmed arbejdskraft, havde de mange steder lige så meget arbejde som husmandsbørnene. Det afhang dog her i højere grad af forældrenes indstilling, hvor hårdt de skulle arbejde.

Man kan ikke undres over, at adskillige meddelere, der er vokset op på landet, begynder med at erklære, at de ikke kan fortælle noget særligt om leg, »for vi havde jo næsten aldrig tid til at lege«. Når de først kommer i gang med at fortælle, viser det sig dog som regel, at de kan huske en bunke lege alligevel. Det modbeviser dog ikke den første påstand. Forklaringen er blot den, at der var fristunder ind imellem og mindre travle årstider, selv for de mest hårdtarbejdende.

Folk fra landet fortæller også, at de intet eller næsten intet legetøj havde, men det er fordi ordet legetøj mest forbindes med købt legetøj. Det viser sig nemlig altid, at de havde masser af ting at lege med, fordi de i modsætning til de fleste nutidsbørn havde så gode muligheder for at finde ting i naturen eller kasserede brugsgenstande, som de kunne lege med eller lave legetøj af. Det legetøj, de lavede selv, eller som de voksne lavede til dem, vidner ofte om meget gamle traditioner.

Legesteder og legekammerater

Var tiden ofte knap til leg, havde børn på landet til gengæld alle muligheder for at finde ideelle legesteder, og de børn, der boede inde i landsbyerne, kunne altid finde kammerater nok. Børnene fra de spredt liggende gårde og huse havde måske kun få kammerater, men til gengæld udnyttede de alle muligheder naturen bød på til mere individuelle, skabende lege, hvor fantasien kunne få frit løb.

Skolen havde iøvrigt en vigtig betydning for legen og for legetraditionernes videreførelse. Mange børn havde deres eneste chance for at komme til at lege i skolens frikvarter og i den lange middagspause. Ja, deres arbejde kunne være så hårdt og fysisk krævende, at skolen følte som et fristed, dog forudsat, at der var en god lærer. Desuden var skolen det sted, hvor de mindre børn kunne lære de mange fælleslege af de større, og hvor børnene fra de ensomtliggende hjem udenfor landsbyen kunne få lejlighed til at lege de lege, der krævede mange deltagere.

Både gennem arbejde og leg havde børnene mulighed for at leve sig ind i de voksnes arbejdsliv og skikke. Til gengæld havde forældrene som regel ikke megen tid til at tage sig direkte af børnene. Derfor spillede bedsteforældrene og anden nær familie, især ældre søskende, ofte en lige så stor rolle som forældrene i det daglige.

Indendørs leg var der kun tale om i yderst dårligt vejr, og alt andet end stiltfærdige puslerier var uvelkomne i stuen, også på gårdene, hvor der i og for sig var plads nok. På årstider, hvor der var plads i lader og på lofter, var disse steder børnenes foretrukne indendørs domæner, og mange fortæller, at de trak sig tilbage til et loft, når de trængte til at være alene. Alt i alt så de voksne dog helst, at legen foregik ude. En mand, der er vokset op i et husmandshjem, hvor moderen arbejdede hjemme som syerske, fortæller, hvordan moderen benyttede et lille kneb, hvis børnene blev for anstrengende at have inde i den lille stue, hvor hun skulle arbejde. »Så fik vi en hose at strikke på, men det varede ikke ret længe, før vi trængte noget så gevaldigt til at komme ud og lufte os lidt«.

Leg og spil på landsbygaden

Forårstiden var legetiden frem for alle. Lige så snart sneen var smeltet, og de første varmende solstråler brød igennem og tørrede jorden i marts eller april, vrimlede det pludselig med børn, og de første forårslege kom i gang.

En overgang spillede man måske kugler over hele landsbyen, både piger og drenge, og man havde sin kuglepose med i skole også. De

For de fleste børn på landet var der ikke megen tid til leg. Til gengæld var omgivelserne ideelle, når lejlighed bød sig. I landsbyen var der altid kammerater nok, og man behøvede ikke dyrt legetøj for at more sig godt.

Maleri af H. A. Brendekilde.

There were always playmates in the village, and expensive toys were not needed in order to enjoy oneself.

fleste havde lerkugler, som kunne købes hos købmanden, men nogle måtte lave dem selv og tørre dem på kakkellovnen om natten. Karlene og drengene spillede klink op ad en mur, det var pigerne mærkværdigt nok sjældent med til. Drengene brugte en kastemønt, nogle af dem støbte den selv i bly, og indsatsen var bukseknapper, men havde man ikke det, kunne man også bruge sneglehuse eller andet. Karlene kastede med en rigtig mønt og brugte småmønter som indsats.

Pigerne sjippede, hinkede og spillede bold. Sjippetovet var en stump reb eller tøjsnor, hinkestenen var en almindelig sten, helst en

flad, rund strandsten og hinkeruderne blev tegnet i gadens grus med en pind, så hoppede man »ruder«, »paradis« eller »snegl«. Boldene var som regel hjemmelavede med en prop i midten omviklet med klude eller garnrester og broderet i trekantede former med brogede uldgarnsrester. Det mest almindelige boldspil blandt pigerne var tibold. Som regel var der en tre – fire piger, der skiftedes til at spille op ad en mur. De færreste husker de forskellige variationer helt nøjagtigt, og de har nok også varieret lidt fra sted til sted. F.eks. skulle man kunne kaste bolden under et bøjet knæ, bag ryggen, eller man skulle kunne snurre en eller flere gange rundt om sig selv, før man greb bolden, eller klappe i hænderne både foran og bag ryggen. Når man tabte bolden, var det den næstes tur. Ved mange lege kunne man tælle om, hvem der skulle begynde, eller hvem der skulle »være den«, for at undgå, at de stærkeste altid fik deres vilje. Tælleremserne vidner om en temmelig boblende fantasi og kærlighed til det absurde.

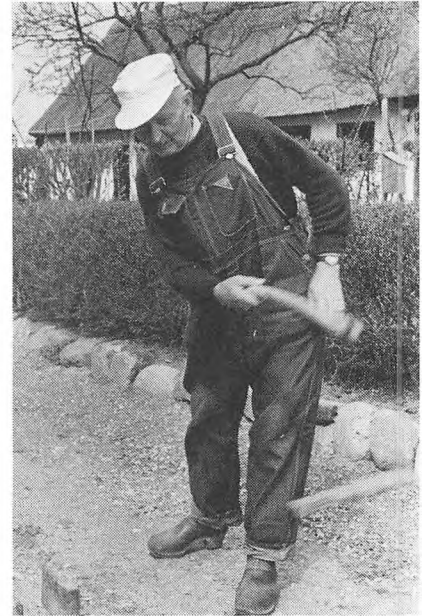
Her er et par prøver:

»To lille smågutter
rejste fra Charlottenlund,
de fek undt i maven,
satte sig i haven,
de ska hen te pompen
vaskes ledt i rompen,
de ska ha en smæklos
fo dje bette mås
do slap frej«. (Mørke sogn)

»Ellera bellera
sipra sold
rip, rap bondknold.« (Hørby sogn)

»Faddersladder, plidderpladder
du skal stå dit gamle skvadder.« (Hørby sogn.)

Et af de almindeligste spil, der blev brugt på landsbygaderne landet over, var pind-spillet. Det havde mange forskellige lokale betegnelser, som »pind«, »nims«, »solpint«, »fimse«, »vip«, »nip«, »jep«, eller »hweps«. Spillet brugtes både af voksne og børn, men de spillede det som oftest hver for sig. Når karlene spillede, gik det for voldsomt til, til at børnene kunne følge med. Både piger og drenge brugte det, men også disse to grupper har antagelig oftest leget det hver for sig. Meget tyder på, at pigerne kun var med i drengenes spil, hvis der manglede deltagere. Byboere kendte også spillet, men det egnede sig ikke så godt til at blive spillet i en by, så det blev mest brugt, når man var i skoven eller ved lignende lejligheder. De spillende var delt i to hold,

Udgangsstillingen i første runde af det populære spil pind eller »nims«, som det hed i Jyllinge, hvor Hans Olsen demonstrerede det i 1969. Lillepinden »kastes ud«. Hvis udeholdet kan gribe, byttes der plads.

*Hans Olsen har her taget udespillerens rolle, han har taget lillepinden op og skal nu søge at skyde storepinden ned fra stene-
ne, hvor udespilleren har anbragt den.
Lykkes kastet, byttes der.*

Næste gang kaldes at »slå ud«. Pindene holdes som vist, og lillepinden slås ud med ét slag. I næste omgang skal der »nimses« d.v.s. lillepinden skal rammes 2 gange før den slås ud. Der tælles point ved at måle med storepinden til det sted, hvor den faldt. Foto: N. F. 1969.

A popular game called »pind« demonstrated by Hans Olsen, Jyllinge, in 1969.

og de to holdledere valgte deres spillere. Spillet går i grove træk ud på, at det ene hold kastede en mindre pind ud i spillefeltet ved hjælp af en kæp på ca. en alens længde, mens det andet hold søgte at gribe pinden. Spillet's gang er forklaret i forbindelse med nogle billeder fra Jyllinge, hvor Hans Olsen demonstrerede det for Nationalmuseet i foråret 1969. Dette spil kunne fange interessen aften efter aften i lange perioder, og først omkring den tid, da fodboldspillet for alvor vandt indpas mange steder (omkring 1910), tabte dette gamle spil og flere andre de unges interesse. Børnene fortsatte med at spille det mange år endnu, men nu er det forsvundet de allerfleste steder.

I de seneste år er der dog et par steder i landet opstået klubber, hvor man dyrker det ædle spil og holder årlige konkurrencer. »Jazzkredsen af 62« startede med at spille pind for sjov for ca. 10 år siden, og senere er bl.a. disse kommet til: »Det grønne lyn« og »Den roterende pilekvist« i Ålborg, »Pindsvinene« i Århus og »Kæphestene« i København. Tilsammen danner de »D.P.U.«, Dansk Pind Union!

Et andet gammelt spil, hovedsagelig brugt af drenge og karle, hed »trille«, »trille kugle på gaden« eller »drive«. Det kunne gå ret voldsomt til, og heller ikke her kunne drengene følge med, når karlene rigtigt tog fat. Man var delt i to hold, og hver spiller var forsynet med en kæp eller stav, der helst skulle være bredere forneden, eller have et lille stykke træ fæstnet forneden på tværs. Man spillede med et lille hjul eller en trille, d.v.s. en rund træskive savet ud af et stykke brænde, ca. 6-7 tommer i diameter. Det kunne også være en drejet trækugle. To drenge skulle udtage hver et hold, og for at finde frem til den, der skulle vælge først, sagde man en tælleremse. I Barløse på Fyn lød det f.eks. – »Skalle vippe, skalle vappe, skalle slappen på trappen, du slap!« – Spillerne prøvede at drive trillen forbi modparten, der søgte at standse den og slå den tilbage i modsat retning. På den måde kunne spillerne drive hinanden fra den ene ende af landsbyen til den anden. »Der var sport og spænding i den,« fortæller meddelelsen fra Barløse, »nu er der jo Real Madrid, A.G.F. og hvad det nu hedder alt sammen til at fange de unge.«

I ældre tid blev der også spillet kegler på gaden, men det var ved at gå af brug i den undersøgte periode, de fleste meddelere kender kun keglespil fra kroer, markedspladser og andre forlystelsessteder. Endnu en landlig leg var »sodriver« eller »so i hul«. Anna Pedersen fra Strøby på Stevns beskriver den således: »Sodriver legedes også på gaden i forårsaftenerne. Hver deltager havde en kæp i hånden og lavede sig et lille rundt hul i jorden, så hullerne dannede en kreds. I midten af kredsen blev også lavet et hul, »sohullet«. »Sodriveren« måtte drive rundt med »soen« (en bold) og prøve at få den drevet i et af de andres huller, men stod vedkommende med sin kæp i hullet, kunne han ikke komme dér. Det var de øvriges sag at søge at få soen i sohullet med deres kæppe, men det var farligt, thi så kunne sodriveren se sit snit til at stikke sin kæp i et af de tomme huller, og så skulle vedkommende være sodriver. Lykkedes det at drive soen i hullet i midten, lagde alle deltagerne kæppene over hullet. Så tog en i den underste kæp og vippede alle de øvrige op, så de spredtes rundt om. Nu gjaldt det om i en fart at få fat i en kæp og stille sig ved et af hullerne med kæppen i hullet. Den, der intet hul fik, skulle være sodriver.«

Kroketspillet hørte, i følge de fleste meddelere fra landet, til i et borgerligt miljø. Mange har kendt dets eksistens, og nogle har iagttaget det på afstand i præstegårdens eller herregårdens have. Fra Uvelse i Nordsjælland fortæller en landarbejders datter f.eks.: »Kroketspil ejedes kun af jægermesterens datter ... når der var gæster om sommeren, blev det somme tider spillet på den store plæne, men selv om vi var meget interesserede som tilskuere, fik vi altid besked på at fjerne os ...« Det er derfor interessant at konstatere, at spillet åbenbart var blevet folkeeje på Herningegnen. Fhv. gårdejer Lars Krog, der er født i 1891 i Bukkær, Hammerum Herred, fortæller, at krocket siden hans barndom har været det populæreste friluftsspil i omegnen. »... I min første tid havde de fleste børn og karle hver en kølle og kny (kugle), som man tog med sig, når man skulle ud og spille ...«:

Kroketspil, der var lige yndet af børn og voksne, var mere udbredt i borgerligt miljø i villahaver, præstegårdshaver og lignende steder. Enkelte steder f.eks. på Herningegnen blev det dog dyrket ihærdigt af landsbyungdommen. Fra Peter L. Petersens (senere Elfelt) samling. Det kgl. Biblioteks billedsamling.

Croquet was usually played at the rectory and other upper class homes.

Gymnastik i skolegården ca. 1916. Lærerne tog ofte gamle sanglege og andre traditionsprægede lege i brug i gymnastiktimerne. Der arrangeredes årligt kurser i »ordnede lege og boldspil« for lærere af udvalget for danske skolebørns fælleslege. Siden 1902 havde man her opfordret deltagerne til at nedskrive de lege, idrætter o.lign., de kendte fra deres hjemegn. Her ses lærerinde frk. Agnes Worm med en flok børn på Øverød ny skole.
Byhistorisk arkiv, Søllerød.

Gym in the schoolyard c. 1916. Teachers often used round songs and traditional games during gym lessons.

Folkelige traditioner genoplives bevidst omkring 1900

Langbold, som enhver stadig kender, er oprindeligt et folkeligt spil, som endnu spillede på landsbygaderne af de unge i sidste halvdel af 1800-årene. Så vidt det kan følges gennem optegnelserne, er det på et tidspunkt gået i glemme, for så at blive genoptaget af skolerne i gymnastikundervisningen omkring århundredeskiftet.

På det tidspunkt blev der gjort et bevidst forsøg på at genoplive gamle folkelige skikke, her iblandt spil, lege og sanglege. Det var et led i den nye romantiske bølge i slutningen af 1800-årene, hvor ligeledes husflid, folkedans m.v. bevidst søgtes genoplivet i folkeopdragende øjemed gennem højskoler og seminarier. Også i kunst, arkitektur, boligindretning etc. søgte man i »skønvirkestilen« tilbage til det »folkelige« og til det »oprindeligt nordiske«. En trang, der også fandt udtryk i oprettelse af folkemuseer, hvor »folkekulturens«, d.v.s. almuekulturens materielle levn skulle bevares.

Tendensen til at søge en »oprindelig« national kultur i fortiden og i almuekulturen havde eksisteret i Europa siden den tid, der normalt betegnes som »Romantiken«, nemlig i perioden sidst i 1700-årene og først i 1800-årene. Allerede i første halvdel af 1800-årene begyndte man herhjemme, påvirket af disse ideer, at optegne traditionsstof, »folkeminder« og omtrent samtidig at foretage arkæologiske undersøgelser, for at komme på sporet af fædrenes ånd. Men tendensen forstærkes og fornyes efter krigene i 1848 og 1864.

På den måde vendte adskillige gamle lege og sanglege tilbage til landsbyerne efter en tur gennem det velmenende, folkeoplysende kulturapparat. De gamle spil er nok sjældent blevet accepteret igen på helt samme måde, efter at traditionen først var brudt. Disse påstande kan dog ikke dokumenteres særlig godt på nuværende tidspunkt, men nævnes her, fordi det kunne være interessant at efterprøve. Kan kunstigt genskabt folkekultur blive »ægte folkekultur« igen? Og hvad er i det hele taget »kunstig« – og hvad er »ægte folkekultur«?

Sanglegene, som oprindelig var en tradition blandt de unge, blev videreført af børnene. Disse lege blev i en del tilfælde holdt i live eller genoplivet i skoler og senere i børnehaver. Det er en proces, der nok aldrig slutter. Dansk Folkemindesamling besvarer året rundt forespørgsler fra børneinstitutioner, der gerne vil genoptage gamle lege eller højtidskikke. Mange sanglege har dog formodentlig overlevet uden voksen indblanding.

»Pigetradition og drengetradition«

Blandt forårets og sommerens righoldige udvalg af traditionelle lege var der også simple fornøjelser, som krævede knap så megen organisation og så mange regler som spillene og sanglegene. Pludselig en dag havde én taget sine stylder frem, og i løbet af få dage kunne en hel epidemi være startet. Alle skulle gå på stylder og konkurrere om, hvem der kunne gøre det på den mest kunstfærdige måde. Efter nogen tid tabte det pludselig interessen, og måske kunne der gå flere år, før det igen kom på mode. Sådan var det, og er det stadig med mange lege. På sommeraftener kunne flokke af drenge og piger pludselig løbe hele byen rundt med trillebånd, som på denne tid oftest var en cykelfælg, man havde reddet sig et eller andet sted, men det kunne også være et jernbånd fra en tønde, der var faldet i staver. Hvis man skulle et ærinde i byen eller ud at flytte køer, tog man sit trillebånd med, og så gik det hele bogstavelig talt som en leg. Pigerne kunne på samme måde bruge deres sjippetov, når de skulle løbe en tur måske på flere kilometer, for at hente varer hos købmanden.

Man kunne også løbe om kap med sin top. Man havde en pisk og vikledede snoren om toppens ben, gav et rask ryk i skaftet fremefter, og toppen rejste sig og begyndte at snurre. Så gjaldt det om at slå kraftigt til den igen, så den lettede fra jorden og sprang fremefter. Karl Olsen f. 1891 i Buddinge, fortæller, at op imod en snes drenge i hans barndom kunne spille top i en lang række fra Buddinge helt til Bagsværd.

Det var især drengene, der spillede top og løb med trillebånd, mens bolden, hinkestenen og sjippetovet de fleste steder mere var pigelegetøj. Hvorfor? Det er næsten umuligt at forklare, ligesom det er svært at forstå, at kun drenge spillede klink, mens både drenge og piger spillede med kugler. Drengenes angst for at blive kaldt en pigernes dreng, hvis de legede med piger, er nok en af forklaringerne. Måske har det været sådan, at når en leg først var fastslået som »pigeleg«, skulle drengene ikke løbe nogen risiko for at blive identificeret med pigerne ved at lege den. Lidt fornemmelse af de mekanismer kan man bl.a. få ved at høre at mange drenge, der boede lidt ensomt udenfor landsbyen og kun havde piger og nogle få drenge at lege med, gerne legede med pigerne og deltog i »pigelege«, når de var hjemme. Så snart de kom hen i skolen, var der imidlertid en stiltiende aftale om, at drengene kun legede med andre drenge. Visse lege som tagfat og skjul var der derimod intet i vejen for, at piger og drenge kunne lege sammen. Hvordan disse uskrevne love er blevet til, er det nok næsten umuligt at komme til bunds i. Det lader til, hvilket nok ikke vil forbavse nogen, at pigernes prestige var lavere, man har vist ikke hørt om en pige, der blev set ned på, fordi hun legede med drenge, tværtimod. Den stærke kønsdeling har givetvis mere med samtidens fordomme at gøre, end med forskel i styrke eller »naturlige tilbøjeligheder«. I følge optegnelserne var opdelingen i køn mest udtalt i de større landsbyer og i skolen. De meddelere, der kommer fra små landsbyer eller spredt bebyggelse, fortæller, at piger og drenge legede fredeligt sammen. Alle vegne var der dog nogle lege, som henholdsvis piger og drenge sjældent deltog i.

Leg med naturens materialer

Traditionsoverleveringen satte ikke kun sit præg på de organiserede lege og spil, som mest foregik på landsbygaden, men også på en lang række andre beskæftigelser og lege, der ofte dukkede op på bestemte årstider, ved bestemte lejligheder, eller når bestemte materialer og legesteder var for hånden.

Drengene, der blev sendt i marken for at passe på, at får eller

kreaturer ikke forgreb sig på afgrøderne, kendte mange lege, som kunne afkorte tiden i de lange ensomme timer. De skar sig en fløjte af pil, røn eller syren og de øvede sig i at kaste, både med hånden og med forskellige typer hjemmelavede stenslynger. De skød til måls med hjemmelavede flitsbuer, propbøsser, kartoffelbøsser eller hyldebøsser, hvis konstruktion nøjagtigt svarer til våben, der helt op til nutiden har været brugt af primitive jægere. Om der virkelig skulle være tale om nogen kontinuitet, kan der ikke siges noget.

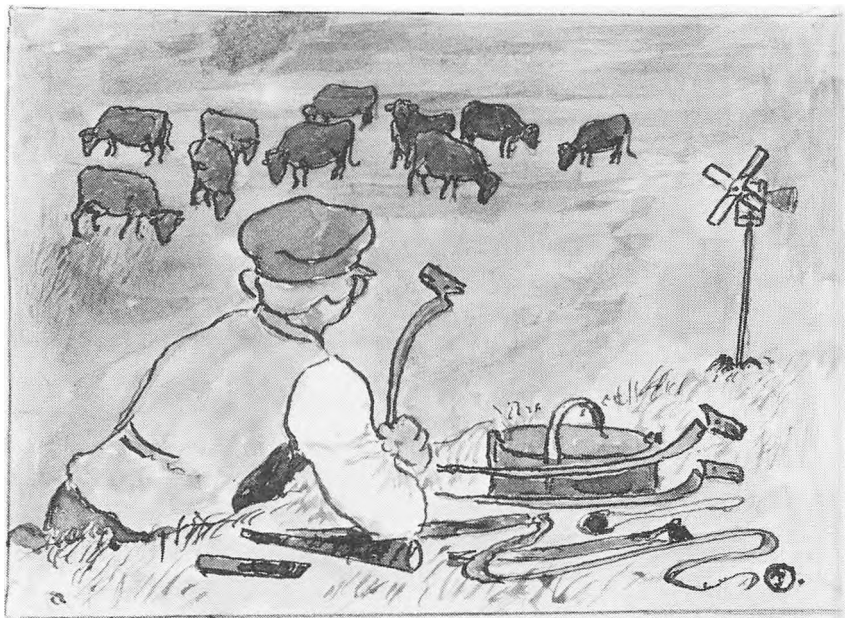
Vogterdrengene kunne også få megen tid til at gå med at bygge sig en hule eller et skjul for vejrliget. Når flere drenge kunne mødes ved et markskel, skete det ofte – især om efteråret – at de samlede brændsel til et bål og stegte kartofler i gløderne, en oplevelse, der for mange har en særlig glans i erindringen. Flere fortæller også, at det var almindeligt, at drengene byggede små vandmøller. Nogle lavede også vindmøller af skærmpflanter. Det skete i ledige stunder, hvor dyrene kunne passe sig selv.

Det var vogterdrengene – men alle andre børn havde naturligvis ind i mellem lejlighed til at beskæftige sig med lignende ting. Fandt børnene et sted, hvor der var siv, bandt de små spidse sivhatte med en flettet kant fornedden – nogle steder lavede de slanger eller fisk af siv. Pigerne flettede blomsterkranse og lavede lange kæder af mælkebøttestilke, blæste man fnokkene af den modne blomst, angav det antal fnok, der blev tilbage efter et enkelt pust, hvor mange kærester, man havde. For at vide, hvordan man kom til at bo, plukkede man

Hyrdedrengen og hans legetøj og våben, som maleren Frans Olsen huskede det fra sin barndom i Hastrup på Midsjælland: pilefløjte, horn af bark, vogterpisk, to stenslynger, kæpheste og en mølle. Alt lavet af ham selv.

Tegnet 1944 til Nationalmuseet.

Shepherd boy and his toys. Drawn in 1944 by the artist Frans Olsen for the National Museum, Copenhagen.

En yndet og almindelig leg. Børn laver kæder af mælkebøttestilke. Den der kan puste alle fnok af på én gang får nyt tøj. Tegning af Vilh. Pedersen. Illustration til H. C. Andersens æventyr: »Der er forskel«.

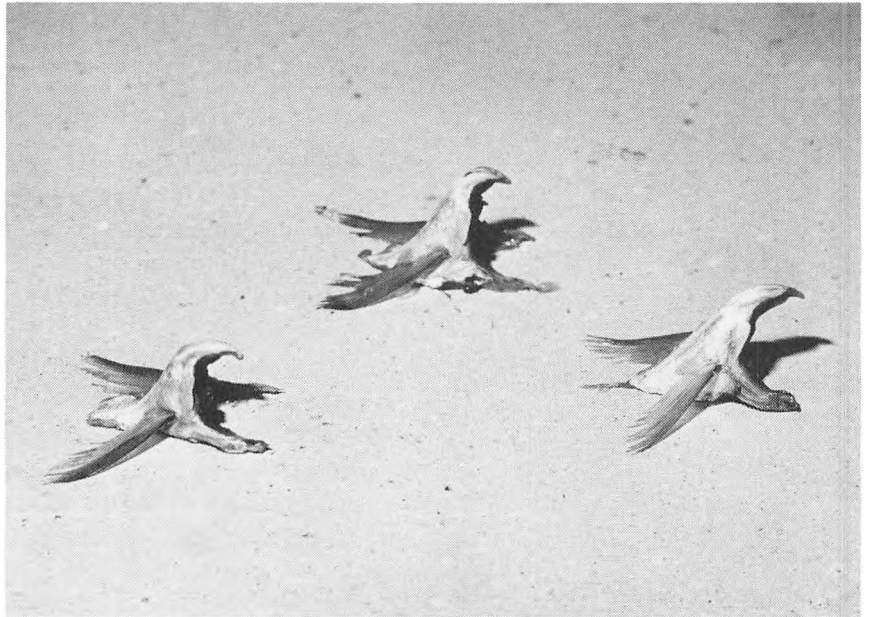
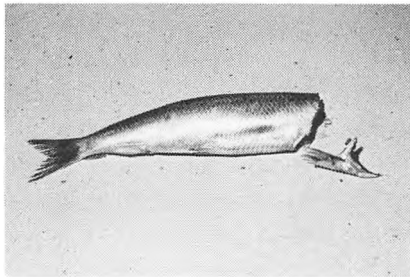
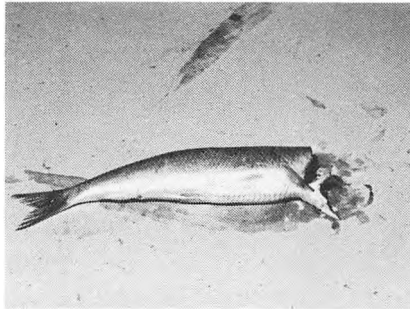
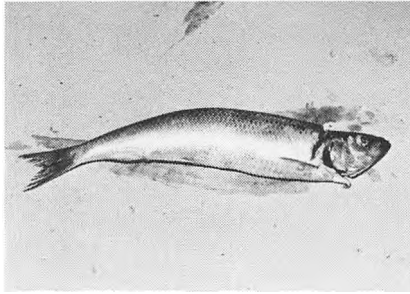
Children making chains of dandelion heads. The child who succeeds in blowing off all the down at once will receive new clothes. Drawing by Vilh. Pedersen for Hans Christian Andersen's fairy tale »There is a Difference«.

kronbladene af margueritter, idet man sagde: »Hytte, hus, gård, herregård, slot«. De større piger prøvede på samme måde, om en forelskelse var gengældt, ved at spørge: »Elsker-elsker ikke.«

Om efteråret kunne man være sikker på, at drengene havde plukket hyben og lavet kløpulver. Det var meget ubehageligt at få ned ad ryggen.

Ved stranden byggede man borge i sandet og samlede muslinger og sneglehuse, som man tog med hjem for at lege med. De kunne bl.a. bruges til at klistre fast på f.eks. en tændstikæske, som så fik sin plads i tobakskassen. »Det gjorde et godt indtryk, når en gæst kunne få lov til at tænde sin pipe med en tændstik fra så fin en æske.« På stranden legede man med små hjemmelavede sejlbåde, og mange børn havde naturoplevelser, som brændte sig ind i deres bevidsthed. Albert Breindahl fra Erritsø ved Lillebælt fortæller: »I timevis kunne vi ligge på maven på broen og stirre ned i Bæltets krystalklare vand, hvor smørfisk (tangsnarre), ulke, krabber og hundestejlesflokkenes tusindtal passerede forbi, mens strømmen, der her på Bæltets smalleste sted, skærer helt ind til bredden, passerede forbi og bøjede tangplanterne ned og gav dem en bølgende bevægelse, så det lignede en kornmark i storm.«

Adskilligt legetøj kunne også laves af ting, der kunne blive tilovers i husholdningen. Når der blev slagtet, kunne grisenes blære gemmes til en ballon, en bold eller en rumlepote til børnene, så de kunne lave spektakler ved nytårstid. Det lader dog til, at disse ting var ved at gå af brug omkring århundredeskiftet mange steder. Af gåsens hals og

Kunsten at lave »sildehøns« demonstreres på Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Når »hønsene« er tørret, kan de holde sig længe. Foto: Claus Hansen

The art of making »herring bones«. When the bones are dried they last for a long time.

brystben kunne der laves henholdsvis rangle og en springgås til børnenes underholdning. Også af fiskeben kunne man lave legetøj, og fra Lolland-Falsters Stiftsmuseum kommer oplysninger om, hvordan man lavede »sildehøns« ved at udskære og tørre partiet omkring gælleflinnerne på en sild.

I det tidligste forår eller om efteråret, når man kunne færdes på markerne, var det tid at sætte drager op, også det var mest drengene, men mange kvinder fortæller dog også, at de har været med til legen som børn. Dragerne lavede man selv, måske med lidt hjælp fra de voksne. I de egne, hvor der først var brug for en vogterdreng om efteråret, når kvæget blev sluppet løs på de afhøstede marker, hørte dragerne også med til vogterdrengenes faste legerepertoire. Ofte var en hel række drager tøjret på et markskel hele dagen.

Mange steder var der tradition for, at man ved efterårstid udhulede en stor roe eller kålrabi og skar øjne, næse og mund i den. Det skulle helst være et uhyggeligt ansigt – så blev der sat et lys indeni, og man håbede på at forskrække naboerne, ved at sætte den ud på et øde sted eller ved at holde den op for vinduerne. Nogle steder var dette et led i nytårsløjerne.

Lege med sne og is

Om vinteren var det sne og is, der først og fremmest inspirerede til udendørs leg. Skønt det her først og fremmest er selve materialernes muligheder, der udnyttes, så sker det dog efter ganske faste traditioner. Ski var et ukendt fænomen, og kun de færreste på landet havde ordentlige skøjter eller fodtøj, der kunne bruges til at løbe på skøjter med, men der var talrige andre muligheder. En kendt og yndet leg på isen var at løbe på »kamper« eller på »kaver«. I tyk og sikker is huggede man med en økse et firkantet hul, men isblokken, »kaven«, blev liggende i hullet. Den var ikke stor nok til at bære, når man stod stille, men når man løb skete der ikke noget. Når en lang række børn kom løbende efter hinanden, kunne de sidste godt få våde strømper. Man kunne også hugge en lang række »kaver« løse, og når man så trådte på en, pressede man vandet op i den næste. Det vakte jo ikke udelt begejstring hos de voksne, og nogle fortæller, at de løb hjem til »Bedste« for at få tørret strømperne, før de gik hjem. Der er dog også eksempler på, at forældrene huskede, hvad det vil sige at være barn. Bertel Thomasen fra Grinderslev i Salling fortæller således: »Min mor klagede sig godt nok over de mange våde hoser, men min far sagde, at han havde været med til at løbe på kaver, da han var dreng.« Man kunne også glide på isen med sine jernbeslåede træsko,

Billedet er malet ved Fåborg, men det kunne lige så vel stamme fra et landsogn. De korte slæder, der skubbes frem med en pigkæp brugtes også af voksne under ålefangst på isen. Maleri af Peter Hansen (1868-1928): »På isen udenfor byen« 1901. Statens Museum for kunst.

»On the Ice Outside Town«, Fåborg 1901. A painting by Peter Hansen (1868-1928).

og mange havde hjemmelavede slæder, som de brugte til at stige sig frem på isen med, enten med to korte pigkæppe eller med en lang kæp, som man stak bagud mellem benene.

Var der bakker på egnen, kørte man selvfølgelig også på de hjemmelavede slæder ned ad dem. Børnene fik tit lov til at binde deres slæder fast til bøndernes kaner. En yndet fornøjelse var at »stå på meder«, det vil sige, man fik lov at hoppe op og køre med ved at stå på kanens meder, hvilket ikke var ganske ufarligt. Hvis der var store mængder sne, byggede drengene snemure og -fæstninger, der blev angrebet og forsvaret med en byge af snebolde. I Jyllinge fortalte mange, at de lavede »snelygter« om vinteren. Det var små pyramider bygget af snebolde, der ikke var sat tættere sammen, end at et lys, der blev sat ind om aftenen, kunne skinne ud på sneen. Man anbragte dem gerne i nærheden af vinduerne, så man kunne nyde synet om aftenen. Både sådanne lygter og de førnævnte roelygter sætter den svenske etnolog Mats Rehnberg ind i en større europæisk sammenhæng i sin bog »Ljusen på gravarna och andre ljusseder.«

Mange vintertraditioner holdes stadig i hævd. Snemænd og kæmpesnebolde af tøsne kan man endnu se, hver gang det bliver snevejr,

skønt mange bybørn kun med års mellemrum oplever sne, der bliver liggende mere end en enkelt dag.

Børn leger sig ind i de voksnes roller

De lege, hvor børnene efterligner de voksnes aktiviteter og bearbejder de indtryk, de har fået af det omgivende samfund – er naturligvis mere end nogen andre lege afhængige af miljøet, og det er derfor også dem, der varierer mest fra sted til sted og fra det ene sociale lag til det andet.

Karakteristisk nok spiller disse lege en større rolle for de børn, der endnu ikke selv deltager i de voksnes liv, mens de gradvist taber deres tiltrækning, når børnene skal gøre tingene rigtigt.

Uden at der kan konstateres nogen bevidst formuleret påvirkning fra de voksnes side, går børnenes lege i retning af de ting, der optager og interesserer de voksne i deres nærmeste omgivelser. Fiskernes mindre børn leger i timevis ved stranden at de sejler og fanger fisk, mens bøndernes børn er optaget af at indrette stalde til dyr, lege høhøst, kornhøst, tærskning o.s.v. En dame fra Ribe-egnen fortalte mig engang, hvordan børnene i marskegnene legede studehandlere ganske livagtigt, med først at snakke frem og tilbage om prisen, hvorpå den ene drejede om på hælen og lod, som om han gik sin vej. Tilsidst kom handelen endelig i stand efter megen prutten, og man afsluttede ceremonien med kraftige håndslag.

At drenge og piger dengang, da kønnenes arbejdsdeling og roller lå meget fast i alles bevidsthed, også i deres leg gik ind i henholdsvis moderens og faderens rolle, er en given ting, som yderligere blev understreget og fastholdt af det legetøj de fik. Man skal dog nok ikke overvurdere legetøjets betydning i denne sammenhæng. Legetøjet er og bliver legens rekvisitter, og børnene påvirkes formodentlig langt stærkest af omgivelsernes faktiske adfærd.

Efter denne gennemgang, der kun har opridset nogle typiske lege og børnebeskæftigelser udvalgt fra et meget righoldigt repertoire, må det konstateres, at børn på landet både i arbejde og leg levede meget integreret i de voksnes verden, at de havde ideelle legepladser, og rige muligheder for at finde noget at lege med, skønt de kun havde lidt købt legetøj. Alligevel var deres legemuligheder ikke ideelle, fordi de pligter, der blev pålagt dem, ofte var for tunge og hindrede dem i at tilfredsstille trangen til leg med jævnaldrende. Kun de øverste samfundslags børn var undtagelser fra dette mønster. Nok kendte de mange af de lege, som landsbybørnene legede, men de levede mere isoleret, og deres leg og legetøj mindede mere om det, der kendes fra det højere borgerskab i byerne.

Der findes ingen oplysninger om billedet, men det er et af de sjældne, hvor legesituationen virker autentisk. Der er vist ingen

tvivl om, at disse børn leger skole. Fra Peter L. Petersens (senere Elfelt) samling. Det kgl. Biblioteks.

Children playing »schools«.

*Køge havn omkring århundredskiftet.
Købstadsmiljøer rummede mange oplevel-
sesmuligheder for børnene.
Byhistorisk Arkiv, Køge.*

*Køge harbour at the turn of the century.
Market towns were eventful places for
children to grow up in with much scope for
play.*

Børn fra købstædernes håndværkerhjem

Købstadslivets mangfoldighed

En almindelig dansk købstad med værksteder, købmandsgårde, torvehandel, industrivirksomhed og som oftest med en havn, hvor både fiskerkuttere og handelsskibe lagde til, gav uendeligt varierede muligheder for oplevelser for et barn. Samtidig var det en overskuelig verden, hvor børn kunne færdes nogenlunde frit på egen hånd.

Desværre er der ikke så mange optegnelser fra købstæderne, at den sociale lagdeling her kan beskrives. Derfor har jeg valgt at beskrive et typisk håndværkermiljø i provinsen hovedsageligt set fra en piges synsvinkel, mens arbejdermiljø og de højeste sociale lag vil blive

beskrevet hovedsagelig på grundlag af beretninger fra både mænd og kvinder fra København og enkelte andre lokaliteter.

Ellen Hermansen, der er født i 1905 i Køge, giver en meget levende beskrivelse af et typisk håndværkermiljø i provinsen i begyndelsen af dette århundrede. Morfaderen var sadelmagemester og ejede en 1600-tals ejendom midt i byen. Faderen, der var søn af en sadelmager i Saksøbing, blev svend hos morfaderen og overtog værkstedet efter hans død. Dette var et typisk forløb, og det nævnes for at vise, at håndværkere rejste mere omkring end de fleste bønder. Der kom bl.a. derigennem flere impulser udefra til købstaden end til en landsby.

Sammenhæng mellem arbejdsliv og familieliv

I sadelmagerværkstedet var der tre svende og en læredreng og familien boede ovenpå værkstedets butik. Bestemoderen boede først i samme hus, senere ganske nær ved, og morbrødrene var håndværkermestre og foreningsaktive borgere i byen ligesom faderen. Familien havde to børn, og der var en pige til hjælp, så moderen havde en del tid til sine børn.

De fleste familier i købstaden havde dengang bolig og erhverv samme sted, så der var mange børn at lege med i gaden, og da familien klarede sig godt, havde børnene ikke arbejde for andre. Derimod var det almindeligt, at en ung pige hjalp til hjemme for at lære de forskellige arbejder i et hus. Desuden skulle hun kunne sy udstyr, ligesom det hørte med til borgerlig opdragelse at gå til klaverspil. Skolegangen foregik på en privat skole for både piger og drenge. Skoletiden var fra kl. 8-14, og sammenlignet med arbejderbørn og børn fra landet havde borgernes børn således megen tid til leg.

Til hverdag tog de voksne sig ikke så megen tid til børnene, og de større børn færdedes temmelig frit, men de vidste, hvor de kunne finde forældrene, de kendte forældrenes arbejdsplads, og de var kendt med alle voksne i gaden.

I det daglige havde voksne og børn i flere generationer mange stunder sammen. Et træk, der nævnes som noget værdifuldt fra alle samfundslag på land og i by, var skikken med at »holde mørkning«. Det var familiens hvile- og samlingsstund omkring kakkellovnen om vinteren, før lampen med det kostbare brændstof blev tændt. Ganske vist holdt man sent fyraften, men når bolig og arbejdsplads var på samme sted, kunne man holde et hvil sammen, inden man fortsatte arbejdet, når lampen var tændt. I mørkningstimen sang man og fortalte historier, og børnene stegte æbler på kakkellovnen.

Brogade 24 i Køge. Sadelmager Schwaback havde forretning i forhuset, værksted i gården, og familien boede på første sal. Børnene kendte forældrenes arbejde og vidste altid, hvor de var at finde. Byhistorisk Arkiv, Køge.

Brogade 24 in Køge. Mr. Schwaback, the saddler, had his shop in the front house, his workshop was in the yard, and the family lived on the first floor. The children knew their parents' work and where they were to be found.

Husene langs Brogades sydside har haver ned til åen. Man ser gavlen af nr. 24 bag huset med bindingsværksgavlen. Byhistorisk Arkiv, Køge.

Houses along the south side of Brogade had gardens down to the river. Number 24 can be glimpsed behind the house with a half-timbered gable.

Om søndagen var børnene meget sammen med forældrene, hvad enten man havde besøg af andre håndværkerfamilier, eller man drog på skovtur udenfor byen, hvilket jævnligt skete. Både på skovture og ved fester og højtider legede voksne og børn sammen og morede sig over de samme ting.

Fugleskydning i Strandskoven ud til Køge Bugt var en af årets festlige begivenheder, hvor koner og børn sluttede sig til skytterne om eftermiddagen, medbringende madkurve. Herefter blev der spillet op til dans, og man sluttede af med, at alle marcherede hjem til byen med musikken i spidsen. Voksne og børn havde ligesom på landet mange fælles oplevelser, f.eks. ved familiefester og højtider, på forårs- og efterårsmarkeder og på den årlige tur til København.

Som det fremgår af denne beskrivelse, var nogle af de væsentlige betingelser for en rig udfoldelse for børn tilstede i dette miljø, hvor kontakten til andre børn og til voksne i flere generationer var i orden, uden at børnene blev overvåget for kraftigt. Samtidig var de fysiske muligheder for at finde varierende legesteder og legeting i orden. I de beskrevne hjem betød forældrenes sociale position og deres holdning til barnet og dets leg endvidere, at pligterne havde et rimeligt omfang i forhold til fritiden. Det meste af den egentlige barndom bortset fra skolegangen var da viet til leg med jævnaldrende kammerater uden voksen indblanding – når der lige ses bort fra de specielle lege, de voksne satte i gang ved børnenes fødselsdage og i skolens gymnastiktimer.

Skønt pigetøjet dengang langtfra var praktisk til leg, og der faldt mange skænd for rifter i kjolerne, var der dog aldrig nogen, der for alvor søgte at lægge hindringer i vejen for det aktive barns leg på gaden, i købmandsgårde og haver, på marker, i skov og på strand udenfor byen. Hun roede i familiens båd og færdedes på torvet og på havnen, hvor hun iagttog det liv og alle de aktiviteter, der hører en købstad til.

Bylivet præger børnenes lege

En af de regler som *skulle* overholdes var, at man skulle være hjemme til tiden, måltiderne var altid på klokkeslet. Ellen Hermansen fortæller, at det altid lykkedes at overholde tiden, selv om børn dengang ikke gik med ur. Der var andre ting end urviserne at tage mærker af. Folk, der kom fra tobaksfabrikken på én tid, fra havnen på en anden, desuden nogle af byens borgere, der hver dag gik tur på en bestemt tid.

Mange af de fantasiprægede, individuelle lege var direkte inspire-

Det myldrende torveliv blev efterlignet af børnene til mindste detalje. Der var torv i byen hver onsdag og lørdag.
Byhistorisk Arkiv, Køge.

The bustle of a market town was copied down to the last detail by children. Market days were Wednesdays and Saturdays.

ret af købstadsmiljøet. Ellen Hermansen og hendes kammerater legede meget tit købmand, da de var små. Det gjorde børn på landet ganske vist også, men i købstaden skete det nok med flere variationer. De lavede en disk af nogle kasser, og jord og sand og pinde var varer. Våd jord var smør eller brun sæbe. Indpakkingspapiret bestod af gamle aviser, hvad det nok også har gjort i de rigtige butikker. Pengene var små papirlapper og runde papstykker i forskellig størrelse, som hun fik lov til at hugge ud med huggepipen fra sadelmagerværkstedet. De købmandsforretninger, der gav fantasien næring beskrives også levende: der var bøtter med grøn og brun sæbe, tønder med øl og eddike. På gulvet foran disken stod sække med mel, gryn og gule ærter, og i en af butikkerne lå der en bunke klipfisk ovenpå en stabel gulvmåtter. Butikskatten havde her sin plads ovenpå klipfiskene.

Sommetider kunne børnene få fat i lidt gulerodstop og radisetop, så »stod de på torvet« og havde bod, eller de tog nogle pinde, der var fisk, og fik nogle klude til at slå dem med, som de havde set fiskerkonerne på torvet gøre. Hver onsdag og lørdag var det torvedag i byen, og det hele blev iagttaget og gengivet i børnenes leg.

Den klassiske leg med dukker var yndet af piger på land og i by. Her ses en pige med sine kæreste ejendele. Vejle ca. 1920.

Playing with dolls was equally popular among little girls in towns and in the countryside. Here is a little girl with her most cherished possession, c. 1920, Vejle.

Hørte man til de heldige, havde man et dukkekomfur til rigtig mad. Det var dog almindeligt, at lave »pløremad« ude i haven med kasserede kasseroller og kopper som husgeråd. Holte 1914. Byhistorisk Arkiv, Søllerød.

A child was fortunate to have a real toy stove on which to cook doll's food, but mud pies in the garden with old saucepans and cups were just as popular. Holte 1914.

Leg med dukker

Pigerne legede selvfølgelig også far og mor og børn, mest i 6 til 10 årsalderen, det var ikke almindeligt, at drengene var med til det, selvom nogle af dem måske nok kan have haft lyst. Det fortælles, hvordan man inddelte sig i familier, hver med sine børn. Man vaskede og friserede dukkerne, klædte dem fint på, rystede puderne, kørte på visitter hos hinanden. Faderen, der også var en pige, gik ved siden af, man havde da aldrig set en mand køre med barnevogn. Man sagde De og hr. og fru Jensen og Larsen til hinanden, og fulgte skik og brug i bykredse. Måske blev man trakteret med saftvand af små dukkekopper, eller æblekage man selv havde lavet, knuste tvebakker, småtskåret æble og syltetøj gennemblødt med kaffefløde. Man spurgte til de forskellige børn, og nogle var måske syge. Dem havde man lidt med til, måske et bolche, som moderen som regel spiste, eller en lille bog lavet af indpakkingspapir. Dukketojet blev vasket og strøget, og man efterlignede mødrenes forskellige gøremål.

Legetøj – både købe og hjemmelavet

Sådanne lege kunne sagtens leges med lutter primitivt legetøj, som næsten ikke havde kostet penge, men i et købstadsmiljø som det, der her er beskrevet, havde de allerfleste piger både dukker og forskelligt tilbehør til dukkelege. Ellen Hermansen fortæller, at hun havde flere dukker. Desuden havde hun nogle helt små dukker af porcelæn, som hun kunne købe for sine egne penge, de kostede 2 eller 5 øre. Dem kunne hun selv lave en lille særk til og dyner og puder. Hun lavede senge til dem af tændstiksæsker.

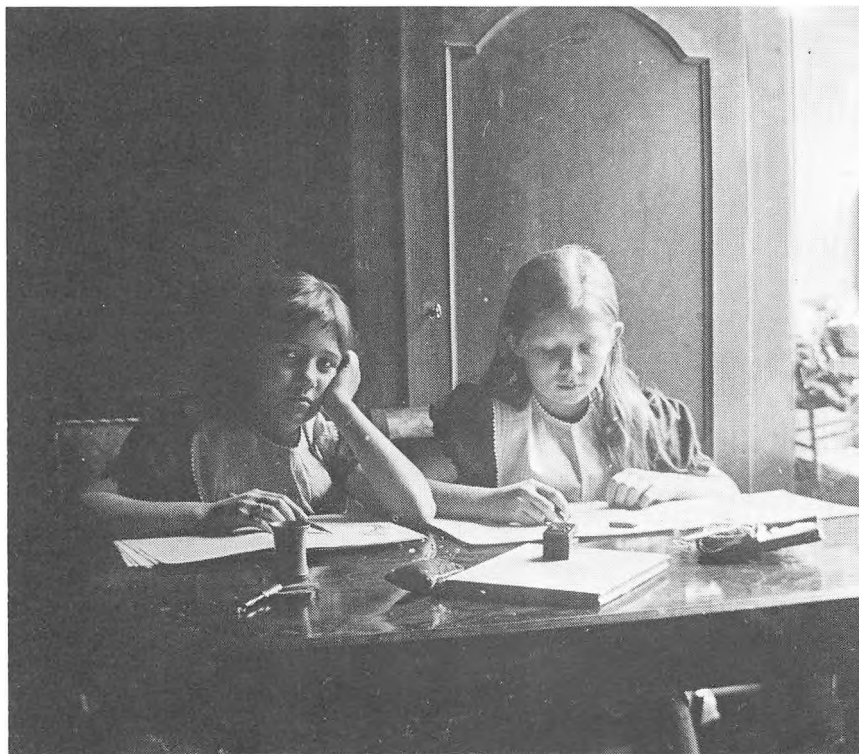
Føruden dukkerne havde hun en lille kurvedukkevogn med træhjul og en lille promenadevogn, men ønsket om en rigtig stor dukkevogn fik hun ikke opfyldt, den kostede for meget. Til promenadevognen blev der syet puder og dyner, og med den kørte hun tur med katten. Hun havde også et fint lille servantestel af mælkehvidt glas med vandfad, kande, sæbeskål og natpotte. Det havde hun arvet fra moderen, og det blev behandlet med stor forsigtighed, lå i en lille papæske i lyseblåt vat med glaslæg over.

Endelig havde hun en hjemmelavet dukkestue og et dukkekøkken, dels med hjemmelavede ting, men også med enkelte købte møbler, køkkentøj og kaffestel.

Hun legede også med påklædningsdukker, den første hun havde var Buster Braun, den kendte tegneseriefigur, der også forekom som påklædningsdukke, senere fik hun andre og tegnede og malede selv tøjet til dem.

Udover dukkerne og deres tilbehør havde hun ikke meget købt legetøj. Hun havde et lille tog af blik, som kunne trækkes op, og engang havde hun en lille blikmølle, som løb rundt, når man hældte sand på den. Desuden havde hun en umalet top. Hun havde ønsket sig en rød top, men da den kostede 15 øre, og da man kunne få en umalet for 10 øre, måtte hun nøjes med den. Der kom et gult møbelsøm i enden af den, og faderen lavede en fin pisk til hende, det interesserede hende, selv om det mest var drenge, der spillede top.

Det købte legetøj, man havde udover det her nævnte, var ganske billige ting, som f.eks. nipsenåle, kugler, glansbillede o.lign. Skønt købt legetøj var noget mere almindeligt i byerne end på landet, fremgår det dog tydeligt af beskrivelsen, at man var sparsommeligt indstillet, og ligesom på landet lavede man en del legetøj selv. Ellen Hermansens far havde lavet et par stylter til hende og en draisine blev lavet af en gammel legevogn. Trillehjul var bare en gammel cykelfælg, som blev drevet frem med en pind. Der var sat korkprop- per på tværs i fælgen, så det ikke lavede for megen støj, når man trillede på fortorvet. Af rygbenet på en stor klipfisk lavede Ellen Hermansens mormor små kopper, sukkerskål og flødekande. Ørestenen af torsk blev samlet og klistret i figurer på æsker.

Indendørs var stilfærdige sysler mest velse- te af de voksne. Nipsenålene legede man dog med både ude og inde. Billedet stam- mer fra København. Familien Grandjeans album.

Byhistorisk Arkiv, Søllerød.

Grown-ups preferred children to play quiet games indoors. Pushpins could be played both indoors and out.

Af mere sindrige stykker hjemmelavet legetøj nævnes et kalejdoskop. Nogle smalle stykker spejlglas blev samlet i et paprør, og der kom nogle kulørte glasstykker i. Når man kikkede i det og drejede rundt, dannede det smukke figurer.

Et andet stykke hjemmelavet legetøj bestod af en flad cigarkasse, der blev foret med sølvpapir. Der blev skåret små figurer af hylde-marv, små mænd, koner og dyr. En glasplade blev lagt over, og når man gned på glaspladen, dansede og hoppede figurerne.

De to sidstnævnte stykker legetøj er jo tydeligvis nogle, der måtte laves af de voksne eller med de voksne til hjælp. Traditionen for hjemmelavet legetøj, som børnene selv lavede og lærte hinanden at lave har nok været noget stærkere på landet end i byerne, men meget af det traditionelle legetøj, som var almindeligt på landet, var dog kendt af provinsbyens børn.

Skjul og tagfat i købmandsgårdene

En stor del af de populære lege krævede dog intet eller kun ganske billigt legetøj. I byens købmandsgårde med magasiner, mellemgårde og baggårde var der gode legemuligheder for børnene, og desuden hørte der haver til mange byejeendomme. I gårdene var der gode skjulesteder og plads til boldspil eller en rask tagfat. Eller man legede sanglege, nipsede eller trillede med kugler. I haverne, der som oftest var små i selve byen, legede man mere stilfærdige lege.

»Skjul« er nok en af de lege, der virkelig har været brugt meget af børn fra alle miljøer, og som kan følges langt både geografisk og tidsmæssigt. Det lader til, at der har været to almindelige former foruden talrige variationer. Legen kræver, for at være spændende, at man er mange, mindst 6-10 stykker, og at man har nogle gode gemmesteder. Det er en af de lege, piger og drenge legede sammen i alderen mellem 6 og 13-14 år, og de store har nok fundet den spændende ret længe. Også her udpegede man på demokratisk vis den, der skulle stå ved hjælp af en tælleremse som f.eks.:

Der hopper en skade
i Viborg gade
hans kjole er skåret i fikskomplet,
hvad hedder den knægt
Claus pølsepind, træk skjorten ind.

Den simpleste form for skjul bestod bare i at børnene gemte sig, mens den, der skulle stå, talte til 100. Den første, der blev fundet, skulle stå næste gang. Det gav imidlertid mere fart og spænding i legen, hvis de, der havde gemt sig, kunne løbe hen til ståstedet og slå sig fri, mens

*Gårdinteriør fra Køge. I de store gårde i Købstaden var der rige muligheder for gemmelege, fangelege, boldspil, etc.
Byhistorisk Arkiv, Køge.*

A courtyard in Køge. Town courtyard provided ample opportunity for hide-and-seek, tag, and ball games.

Der ser ikke ud til at være alvorlige uoverensstemmelser, men det var en almindelig sport at tage en dyst, når man mødte andre drenge på skolevejen. Ofte kunne hele gader eller bydele udfordre hinanden til kamp. Århus ca. 1900. Det kgl. Biblioteks billedsamling.

A scrap on the way home from school was quite a sport. Århus c. 1900.

den der »stod« ledte efter nogle andre. Denne udgave af legen har haft forskellige navne fra egn til egn. Det mest almindeligt kendte udtryk i dag er nok »kronskjul«. Mange steder på Sjælland hed det tidligere »salt og brød«, fra Sydsjælland nævnes »kabalder«, fra Møn og flere steder fra Jylland »klapop«, Lolland »klabum«, Fyn »kaput« og mange steder i Jylland »klafunner« »klafunnes« o.lign. Navnet på legen var det ord, man råbte, når man nåede frem til ståstedet, som på en eller anden måde var »helligt«. En fynsk meddeler fortæller, at den, der stod, efter at have talt til 100 skulle råbe »en to tre kaputter er udråbt«, og fik han øje på en, råbte han »en to tre kaputter for Maren«, men kom hun først, råbte hun »kaputter er stjålet fra Jens«.

Der findes mange andre variationer af skjule- og fangelege og kombinationer af begge dele. Ofte ser der ud til at være elementer af ældgammel overtro, hvor »helle« var et sikkert sted, og den der skulle fange var en heks, en trold eller en nisse.

I Køge kaldte man almindeligvis tagfat for »klikker«, i København hed det »et-tagfat« og i Jyllinge »pint«. Det jyske »tik« minder overbevisende om det engelske »tig« og det tyske »ziggi«. Det sikre sted skulle i visse lege være af et særligt materiale f.eks. jern, som i århundreder har været forbundet med styrke i folketroen. I det danske optegnelsesmateriale fortælles om helle på alt af træ: »træfan-ger«, helle på sten: »stentrold«. En landlig udgave af legen er »grøftnisse«. Her skulle »grøftnissen« stå nede i grøften og fange de andre, der hoppede frem og tilbage over grøften.

Nipsenåle og kuglespil

Blandt de andre lege der huskes fra købstaden skal nævnes nogle af de mere stilfærdige:

»Nipsenålene kom frem, når de første solstrejf viste sig om foråret, så sad vi på en kold trappesten ... det var som om top, bold, hoppe flise, nipse, spille kugler var et forårstegn ...

... Man kunne kun være to til det, vi lagde hver en nål med hovederne mod hinanden, så knipsede man skiftevis med pegefingeren til sin egen nål, og fik man nålen ind over modpartens, så de dannede et kryds, havde man vundet. Man lærte den af jævnaldrende i alderen fra 8-12 år«.

»Nipsenålene med de kulørte hoveder af glas købte man i legetøjsforretningerne. Der kunne man også købe større nåle, hvis hoved var af porcelæn og formet som dyr eller fugle. Disse store nåle blev brugt af ældre koner, der ikke havde frakker, men hvis overtøj var sjaler, som blev holdt sammen af en sådan nål. Vi stak nålene i brugte

tændstiksæsker, vi havde lagt et stykke kulørt papir om, havde man mange, samlede man 4 æsker i samme papir og ordnede nålene efter farver eller i mønstre.« Det mest almindelige var dog nipsepuder.

Det var mest pigerne der nipsede, men både drenge og piger spillede kugler. Kuglerne kunne være af glas eller glaseret ler i forskellige farver, og blev opbevaret i en kuglepose af tøj. Det almindeligste var, at man lavede et hul i gruset. Man var som regel en 4-5 stykker, og »talte ud« om hvem der skulle begynde. Man trillede efter tur, og hvis man fik sin kugle i hul, måtte man trille så mange af de andres kugler i hul, man kunne, og dem havde man vundet. »Hvis det foregik i skolegården« fortæller Ellen Hermansen »kunne det ske, at der lå mange kugler endnu, når klokken ringede. Så råbte de, der havde stået og set på spillet »pil op« og på et øjeblik var kuglerne forsvundet, men det var en uskreven lov, der gjaldt for alle.«

De større børn i købstæderne, havde den fordel, at de foruden at have gode legesteder i selve byen let kunne komme uden for byen på egen hånd og lege ved strand, på marker og i skov, fordi overgangen mellem by og land var mere brat. Det var også almindeligt at familier, der ikke havde en have ved selve ejendommen, ejede eller lejede en have i byens udkant, hvor børnene kunne gå hen og lege.

Indendørs lege

De fleste lege foregik nok udendørs, men mere stilfærdige lege med dukker, påklædningsdukker eller nipsenåle, glansbilleder o.s.v. kunne lige såvel foregå indendørs. Som større piger havde Ellen Hermansen og hendes veninder en syklub i lighed med mange voksne kvinder. De havde en bødekasse, som de skulle betale til, hvis de kom for sent, eller hvis de havde glemt saks, fingerbøl eller garn. Engang tog de en tur til kongegravene i Roskilde for pengene fra denne kasse, d.v.s. de fulgte helt de voksnes mønster. Om aftenen sad mor og datter med et håndarbejde, mens faderen læste højt af Bjørnson, Carit Etlar, Dickens og andre.

Ved juletid var der mange indendørs sysler og familiesammenkomster både på land og i by. Børnene havde fået lidt nyt legetøj til jul, selvom julegaverne også i byen mest bestod af bløde pakker f.eks. strømper, lommestørklæder o.lign. Bedstemødrene var på besøg og onkler og tanter, kusiner og fætre samledes mellem jul og nytår ved et langt bord, og der blev spillet sidste stik om en pebernød, gnav, »stillebøv« og »sorteper«. Farmor fra Lolland lærte dem et kortspil, der hed »køre i skoven efter brænde« – og reglerne huskes endnu.

Når nytårsaften nærmede sig, lavede broderen og hans venner kanonslag, og bordet flød med avisstrimler, væger og krudt. Nytårsaften samledes familien igen til skinke og grønlangkål, og der blev igen spillet kort, eller man lod en stor nøgle gå rundt, idet man skulle gentage en remse »her har du nøglen til døren til træmandens hus«. Remsen blev længere og længere og fik man sagt forkert, måtte man give pant. Eller man fik »frokost under bordet«. Hver deltager fik en avis i skødet, og moderen kom med en kurv med »gode sager«, som skulle gå hele vejen rundt under bordet før det måtte ses. »Vi begynder frokosten med østers«, det var en klat brun sæbe, en østers til – opblødt husblas. Lidt pindsvinesteg – en skurebørste, musesteg – fløjld fyldt med sand o.s.v. de mærkeligste ting passerede under spøg og latter fra hånd til hånd. Senere på aftenen var der fyrværkeri og børnene »slog pottes på dørene«. D.v.s. de slog en skåret krukke fyldt med aske mod dørene, eller de kunne f.eks. gnide på vinduerne med en prop vædet med brændevin – og så benede de afsted for ikke at blive fanget.

Også ved børnefødselsdage om vinteren blev der leget indendørs, og det krævede opfindsomhed, hvis der var mange børn. Mange af legene var de samme – eller stærkt beslægtede med – de lege som de unge såvel på landet som i byerne legede, når de kom sammen, og som alle aldersgrupper legede ved højtiderne.

Man legede »tampen brænder« med et fingerbøl, der blev gemt, »skibet er ladet med« eller man kunne lege »fæste pige«, en situation som dengang afspejlede hverdagen omsat til grum – bevidst eller ubevidst? – symbolik: to stole blev sat med en vis afstand fra hinanden, og et tæppe lægges hen over. Herren og fruene tager plads på stolene, pigen blev indbudt til at sætte sig imellem dem. Hun udspringes om, hvad hun kan, hvilken løn hun skal have o.s.v., og når de var blevet enige, rejste herren og fruene sig op, og pigen faldt på halen mellem stolene. At sidde på »forundringsstol« var en variation af samme leg. Ved mange af legene skulle man give pant, når man gjorde noget forkert. For at få sit pant indløst, måtte man gøre mange lattervækkende og spændende ting, og ikke så få kys skulle udveksles, hvilket især vidner om, at legene var opstået mellem voksne og unge.

Landemærket ved hjørnet af Gothersgade. Selv i København kunne børnene færdes på selve gaden. Mange børn havde arbejde, og også i byen var skoletiden mange steder tilpasset arbejdslivets krav. Foto 1908. Københavns Bymuseum.

Landemærket at the corner of Gothersgade, Copenhagen. Children were able to walk in the middle of the road. Many children had jobs and in towns, too, school timetables were planned so as not to disrupt a child's employment. 1908.

Børn i hovedstaden

Storbyen ikke beregnet for børn

Børnenes legemuligheder og kontakt med omgivelserne var væsentligt anderledes i hovedstaden end i det øvrige land. Der var i 1901 ca.

477.000 indbyggere i København inklusive Frederiksberg, hvilket var ca. 20% af den samlede befolkning. Alene byens størrelse og bebyggelsestætheden betød, at udendørs legesteder var færre og kedeligere i de fleste kvarterer end på landet og i købstederne. Med industrialiseringen og byens kraftige vækst i sidste halvdel af 1800-årene var børnenes muligheder for at tage del i de voksnes tilværelse blevet væsentligt mindre. Især fordi det blev mere og mere almindeligt, at faderen, eller i arbejderkvartererne begge forældre, arbejdede langt væk fra hjemmet.

Desværre giver det forhåndenværende kildemateriale ikke mulighed for en pålidelig generel skildring, og der skal derfor kun gives glimt fra enkelte af byens vidt forskellige kvarterer. De meddelere, der har givet oplysningerne er født mellem 1896 og 1914. Skildringen er bl.a. mangelfuld, fordi der helt mangler oplysninger fra karakteristiske kvarterer som f.eks. Nyboder, Gammelholm-kvarteret, Borgergade-kvarteret og mange andre steder.

Arbejdernes børn var der meget lidt plads til både inde og ude. Lejlighederne var små, og antallet af beboere var stort. Indendørs var forholdene endnu vanskeligere end i husmandshjemmene på landet, fordi fædre med skifteholdsarbejde skulle have fred til at sove om dagen, så man skulle være musestille.

I de snævre mørke gårde mellem 4-5 etagers huse kunne børnene sagtens finde på noget at lege, men det ahang fuldstændigt af viceværtens forgodtbefindende, hvor meget børnene fik lov til. En meddeler fra Oehlenschlägersgade fortæller, at man altid måtte pakke sammen, før viceværten kom hjem fra arbejde, og kom han tidligere end ventet, lød det: »I forbandede unger, kan I se at få alt det skidt væk!«. Man måtte dårligt nok tegne en hinkerude for ham – heller ikke på fortovet.

I de mindre trafikerede gader kunne man lege om aftenen og om søndagen om sommeren, men ellers var gaden ikke et sted, de voksne brød sig om, at der blev leget.

I byens udkanter søgte børnene til de store fællede eller til ubebyggede grunde for at lege, men mange børn havde kun parkerne, og dér var de heller ikke alt for velsete, når de, som arbejderbørnene gjorde, mest kom uden følgeskab af voksne. En meddeler, der boede i Landemærket, fortæller: »I Kongens Have var der så meget vi ikke måtte, så kom »Langeløberen« efter os, vi måtte ikke lave hytter af visne blade og om vinteren af sne. I Parterrehaven måtte vi kun komme sammen med en voksen. Vi var så durkdrevne, at vi gik ved siden af nogle voksne, vi slet ikke kendte.« I Østre Anlæg var der bedre, dér var opsynet ikke nær så strengt, og i Botanisk Have måtte man gerne komme, »men kun gå meget stille og uden dukkevogne.«

Indgangen til Kongens Have, der var et af hovedstadens åndehuller, hvortil der var en livlig trafik af mødre og børn. Det var dog meget begrænsede aktiviteter, der var tilladt. De fleste former for leg var faktisk forbudt, og drengen med tøndebåndet har nok skullet vogte sig for at møde opsynet. 1908.

Københavns Bymuseum.

The entrance to Kongens Have, an oasis in the centre of Copenhagen, 1908.

»Jødebørn. Legeplads i Kongens Have«. 1913. Sådan lyder billedets tekst og dets tilblivelse skyldes nok fotografens interesse for de jødiske børn. Mange nye jødiske immigranter fra Polen og Rusland havde slået sig ned i kvarteret. En meddelelse fra Landemærket fortæller, at hun fandt det spændende at lege med de jødiske børn, men så fredelig har indstillingen nok ikke været overalt. Nat. Mus. 3. afd.

Playground in Kongens Have. The children of Jewish immigrants from Russia and Poland meet local children. 1913.

Helt anderledes bedre forhold var der i Lægeforeningens Boliger, hvor børnenes legemuligheder, trods små lejligheder, var ligeså frie og gode som i en landsby. Kontakten med de voksne udenfor den snævre familiekreds var også bedre i det landsbyagtige samfund, der her var skabt. Også fra St. Kongensgade-kvarteret fortælles om gode legemuligheder og leg med børn fra alle samfundslag, men det almindeligste var nok, at arbejderbørn og borgerskabets børn havde meget lidt med hinanden at gøre. De første gik på kommuneskoler eller friskoler, de sidste på private betalingsskoler, hvor det f.eks. var forbudt at gå med træsko i skole, en detalje der viser en meget snæver begrænsning af klientellet.

Om sommeren lå de fleste bedrestillede familier på landet, her legede børnene i frie omgivelser, men de lærte sjældent børn fra andre samfundslag at kende, de legede som oftest kun med andre landliggerbørn.

Nogle arbejderbørn var så heldige at komme på landet om sommeren, men ellers måtte de nøjes med enkelte gange at komme en tur udenfor byen med familien om søndagen eller med skolen.

Et rigtigt skolebillede. Denne skole er åbenbart af de mere demokratiske, idet der var visse betalingsskoler, hvor børnene ikke måtte møde med træsko. Det kgl. Biblioteks billedsamling.

A school group more democratic than some private schools, where pupils were sometimes forbidden to attend school in clogs.

Socialt betingede begrænsninger af legemulighederne

Hvis man boede i et kvarter, hvor de fleste andre børn var fra samme samfundslag, havde man naturligvis gode muligheder for at finde legekammerater, men der var mange forhold, der kunne begrænse sådanne muligheder. F.eks. var det ret almindeligt, at man flyttede en del omkring, og det gjorde det vanskeligere for børnene at få venner. En meddeler fortæller, at hans forældre flyttede så ofte, at han aldrig nåede at falde til, før familien igen skulle flytte. Også andre forhold kunne gøre sig gældende. I mange kvarterer var der store sociale skel mellem forhusenes og baghusenes beboere, og derfor måtte børnene fra forhuset ofte slet ikke lege i gården for deres forældre, der frygtede dårlig påvirkning og smitsomme sygdomme. Børnene fik derfor kun mulighed for at lege i skolen og i en park under moderens eller barnepigens opsyn.

Arbejderbørnene havde til gengæld omtrent den samme begrænsning i deres legetid som børn fra landet. Drengene havde bypladser og pigerne huslige pladser, og de havde desuden ofte ansvaret for deres mindre søskende, hvilket begrænsede deres legemuligheder en hel del. Nogle steder var skolegangen tilpasset disse forhold, således at de børn, der havde formiddagsplads, gik i skole om eftermiddagen og omvendt.

*Skønt fotograf Kr. Hude uden tvivl har komponeret billedet, er det nok ikke langt fra den virkelige situation i et beskedent købstadsmiljø med mange børn, hvor de større er sat til at passe de mindre. Foto Kr. Hude. 1905.
Byhistorisk Arkiv, Roskilde.*

The market town of Roskilde 1905.

Københavnernes lege sammenlignet med det øvrige land

På nogle områder minder københavnernes legerpertoire meget om det, vi kender fra det øvrige land, dog med den forskel at legetøjet i byen oftere var købt.

I gårdene blev der leget sanglege, hinket, sjippet og spillet bold, blot med den forskel fra landet at hinkeruderne blev tegnet med kridt, og hinkestenen var af glas. Sjippetovet var hyppigere købt i en legetøjsforretning og havde drejede træhåndtag, boldene var de såkaldte gasbolde, dog lavede nogle selv en bold af strimler af cykelslange.

Både drenge og piger havde trillebånd, arbejderbørnene brugte cykelfølge, mens børn fra lidt mere velhavende familier havde fint

*Drenge spiller klink. Postkort fra Stenders Forlag ca. 1909.
Nat. Mus. 3. afd.*

Boys playing pitch and toss, c. 1909.

malede trillebånd af træ. Toppen var mere almindelig i byen end på landet bl.a. fordi man i byen lettere kunne finde et stykke jævn vej eller en cementeret gård, der egnede sig til formålet. Man kendte også til stylter, men det var nok ikke så almindeligt. En dame har fortalt følgende pudsighed: hun var fra en provinsbys villakvarter flyttet til en sidevej til Gl. Kongevej. Her var hun i færd med at vise sine færdigheder på stylter for de nye kammerater, da to tykmavede betjente beordrede hende ned og noterede hende for gadeuorden under henvisning til, at heste kunne blive løbske ved hendes adfærd. Hun blev stærkt chokeret og glemte aldrig dette møde med storbyens autoriteter.

Rulleskøjter var ved at komme frem i århundredets første tiår og fik en vis udbredelse, men det var jo kun for folk, der havde råd. Dyrkere af denne interesse havde efter sigende en særlig forkærlighed for området omkring Dragespringvandet på Rådhuspladsen.

Byens drenge brugte sjældent eller aldrig de primitive skydevåben, som drenge på landet morede sig med. De kendte måske nogle af dem, men der var strenge forbud p.g.a. fare for vinduesruder og kammeraters sikkerhed.

De mere pladskrævende spil såsom pind, trille o.s.v. var det umuligt at praktisere, og der var nok heller ikke mange, der kendte dem. Langbold og rundbold blev mest brugt på skolerne. Til gengæld trivedes de spil, der ikke krævede så megen plads.

Det klassiske spil for drenge var klink, og det blev nok dyrket med særlig styrke i byen, selvom det også var meget brugt på landet. Bogbinder Rasmussen født 1882 i København fortæller, at man havde »janter« og »todder«. Janterne var blybukseknapper, og »todderne« var uniformsknapper, der havde forskellig værdi. En politifrakkeknap, med øjet i hånden, var en 4'ert, den tilsvarende lille knap på ærmet var en 2'ert eller »2-todder«. Man begyndte spillet med at aftale, hvor meget hver skulle give – f.eks. 16, og det skulle være »reellere« – ingen skjulte fejl. Man »sjokkede« mod en mur, et plankeværk eller en streg, og den, der kom nærmest, var nr. 1. Var man ikke blevet nr. 1 kunne man »gi«. Man havde da lov at rykke nærmere, og kastede så en ny knap for at komme nærmest. Tilsidst spredte man alle spilleknapperne uregelmæssigt på jorden i en stor kreds. Nr. 1 stillede sig i en aftalt afstand og kastede herfra en »blyklat« mod »gies«en (de spredte janter) så nær midten som muligt, og alt hvad han kunne nå med sit »krav« var hans. »Krav« betød det stykke, man kunne nå med de andre fingre, når tommelfingeren var anbragt på blyklatten. Efter nr. 1 var det så den næstes tur og så fremdeles. Blyklatten, der var ca. 5 cm i diameter, støbte man selv. Karl Olsen fra Buddinge, født 1891, fortæller, at den, der kom

På kastelsgraven og ved Søpavillonen var der skøjtebaner med musik, hvor kun medlemmer af en skøjteforening kunne færdes. De mindre bemidlede kunne opleve stemningen i behørig afstand. Postkort ca. 1909. Nat. Mus. 3. afd.

When the lake by Søpavillonen and the ditches round the Kastel froze over, part of them were used as skating rinks by members of a skating club, and music was played. Less prosperous citizens enjoyed the atmosphere from a distance, c. 1909.

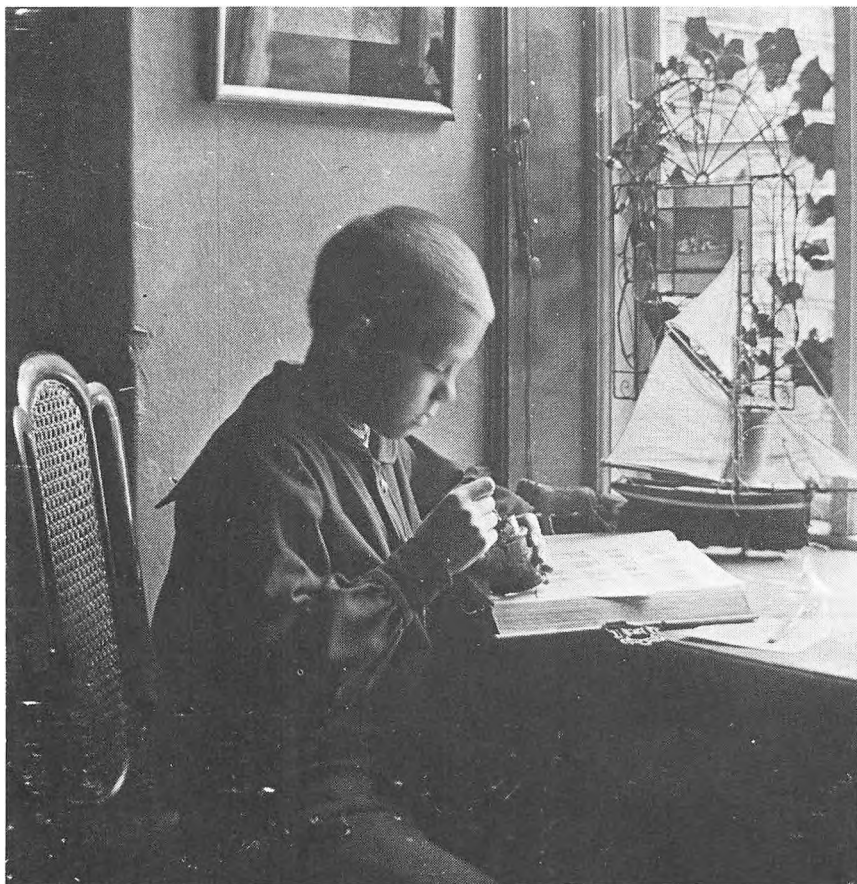
nærmest, når man spillede klink, skulle »rusle«, d.v.s. rasle alle knapperne mellem hænderne og kaste dem op i luften. Så skulle han se, hvormange der var »krone«, med forsiden opad, og dem havde han vundet.

Pigerne nipsede og så spillede de terre eller »tæ'er«, som de kaldte det. Nogle meddelere siger, at det var et pigespil, andre at alle spillede det, men givet er det, at det i mange lande har været et pigespil. På det undersøgte tidspunkt var denne leg, der krævede 5 eller 7 små sten, tilsyneladende kun kendt i København. Den må imidlertid have haft en større udbredelse i landet tidligere, eftersom forfatteren Johs. V. Jensen har fortalt, at han spillede det som barn. Legen er stadig almindeligt brugt i mange lande f.eks. i Frankrig. Den har været kendt siden oldtiden og stammer muligvis oprindeligt fra Asien. Romerne kaldte det Tali og grækerne Pentelitha. I København brugte man som oftest små firkantede marmorsten, men tidligere var det almindeligt at bruge fodrodknogler fra får. Legen går ud på, at man kaster en af stenene op i luften og med forskellige variationer piller de andre sten op, inden man griber stenen igen. Der findes mange forskellige omgange med stigende sværhedsgrad. En af meddelerne fortæller, at spillet i den grad ligger hende i fingrene endnu, at hun hvert år, når hun er ved stranden, finder nogle passende sten og tager dem med hjem i haven for at spille med dem. I begyndelsen af 1970'erne var der iøvrigt en kraftig »terre-epidemi« over hele landet.

Vinterlegene var noget anderledes i København end andre steder i landet. Der var ikke megen lejlighed til, at børnene kunne lave

snemænd selv, men én fortæller, at unge kunstnere fra Kunstakademiet hvert år lavede snefigurer på Rådhuspladsen, og at folk dér lagde penge i en bøsse til fattige børn. I parkerne og ved voldene blev der kælket.

Skøjteløb var også i byen mere for de velhavende, men var dog blandt jævne folk langt mere udbredt end på landet. Ingen fortæller om de landlige lege med at løbe på »kamper« eller lignende, men alle husker, at der var skøjtebaner for de særligt privilegerede på Kastelsgraven, »Vaniljeisen«, og ved Søvavillionen. Der var musik til, og det var nok mest unge fra det bedre borgerskab, der parvis morede sig dér. Man ser det gennem optegnelserne fra flere sider. Nogle har deltaget i det og været medlemmer af den skøjteforening, der havde adgang til herlighederne, og én fortæller, at hun tit med sine forældre spadserede langs Søerne for at se folk på den oplyste skøjtebane ved Søvavillionen. Der var mange, der tog ud og så på det, »der var en vis stemning, liv og lystighed, glad latter, vi morede os dengang, selvom

Dreng med sin frimærkesamling. Familien Grandjeans album. København ca. 1900. Byhistorisk Arkiv. Søllerød.

A boy with his collection of stamps, c. 1900.

Så god plads og så meget lys havde kun de færreste børn i København. Legende Børn på Enghave Plads. 1907-08. Maleri af Peter Hansen (1868-1928). Statens Museum for Kunst.

Not many children had such a bright playground as Enghave Plads in Copenhagen. A painting »Children Playing in Enghave Plads«, 1907-1908, by Peter Hansen.

man ikke havde midler til at deltage aktivt. Vi kunne more os på andres vegne.« Det må dog nævnes, at der også var kommunale skøjtebaner, det var fodboldbanerne, der blev overrislet.

Indendørs måtte børnene i de små lejligheder lege meget stilfærdige lege og spil, mens børn i større lejligheder som oftest havde en dejlig legeplads i spisestuen. I alle hjem var det utænkeligt, at børnene legede i den »fine« stue, hvor en sådan fandtes. I spisestuen kunne der gå mange timer for drengene med at arrangere store slag med tinsoldaterne, som nok må siges at have været det mest brugte indendørs drengelegetøj, især i byerne. Drengene havde nok ikke så mange valgmuligheder, da mange af de mere stilfærdige sysler stempedes som »tøsed«.

Det var tilsyneladende knapt så almindeligt, at pigerne var så fastlåste i deres roller. Mere moderne forældre ville gerne have en

»rask pige«. Der er dog også eksempler på det modsatte. En moder kaldte f.eks. piger, der var gode til at gå på stylvter, for »drengepiger«, og hendes datter mente sig da også for svag til at lære denne sport, efter at have gjort et par forsigtige forsøg på at klare kunsten.

Men kan det tænkes, at drengenes vedholdende legen med tinsoldater, eller deltagelse i rollelege, hvor de efterlignede spændende personer, de havde læst om, kan skyldes, at mange af dem læste meget, men kun havde et svagt kendskab til faderens hverdag?

Leg med dukketeater og arrangement af små skuespil og tableau'er, hvor børnene selv optrådte, var almindeligt forekommende i borgerlige kredse, mens det var ret ukendt på landet. Det kan skyldes, at teater og skuespil indgik i den kulturkreds, de tilhørte, men det har nok også haft betydning, at de voksne havde bedre tid til at hjælpe, og at der var brug for mere indendørsleg i et miljø, hvor der var så mange hindringer for fri udfoldelse udendørs.

Billedet af hovedstadens børn og deres muligheder for leg er givetvis ikke tegnet tilstrækkelig nuanceret, fordi kildematerialet er for spinkelt endnu. Forstadsbebyggelser er det slet ikke lykkedes at drage ind, da oplysninger herfra stadig mangler næsten helt.

Ved denne gennemgang af legen og dens vilkår i forskellige miljøer er det dog forhåbentlig lykkedes at skabe forståelse for, at leg er en vigtig faktor i børnenes liv og i vor kultur i det hele taget.

Hvordan vil fremtidens mennesker kunne få et tilfredsstillende liv med den øgede fritid, hvis ikke deres skabende evner og deres glæde ved aktiviteter, der ikke nødvendigvis kan vejes og måles, udvikles mens de er børn?

Summary

Games at the turn of the century

Play and its social condition in town and country.

Various theories about children and their games are discussed, and the view that play is simply a preparation for »real life«, or an expression of vitality, or simply to pass the time, is not agreed with. Children play for the sake of playing, and games satisfy many of the physical and psychological needs of a child.

Games may follow fixed traditional patterns or be independently creative. They should at all times be considered in relation to their environment: geographical, cultural and social, because these environmental factors leave their mark on play – its content and kind – as well as deciding its existence in given circumstances.

Some childhood settings at the turn of the last century are described, what it was like growing up in the country, in a market town, and in the capital. Examples are given of the most typical games played. The descriptions are largely based on material collected by the National Museum's Ethnological Surveys from informants all over Denmark in answer to questionnaires on games and toys.

Most country children had very little time to play, their labour was needed at home and grown-ups gave first priority to this, followed by school work. Given the chance to play, on the other hand, the places to play in and things to play with were then very good. Many traditional games flourished, schools played an important role in passing them on to new generations of children. The countryside was also a source of inspiration for more individual forms of play. Children copied adult activities and adapted their own experiences with considerable imagination. Country children had very few bought toys, they often made their own toys, thus following an age-old manual tradition. Children learnt games etc. from older children, and from young people who were still young enough to play. Only the children of the rural upper classes differed from this pattern. They owned very fine toys, and lived a more isolated life, rarely playing with village children. They were also privately tutored and looked after by nursemaids.

In market towns there was a preponderance of artisans and merchants. Their children often attended private schools, yet they were not cut off from working class children in the same way as those in country districts. The urban environment offered much variety – both for highly imaginative play and traditional games – except ones which needed a lot of open space. Town children had a slightly larger amount of bought toys than their rural counterparts, but they also made many of their own toys. Like country children, they were in close contact with the working lives of their parents and, as in the countryside, in daily touch with grandparents, neighbours, etc.

Social differences were more pronounced in the capital because of the density of the population. Working class children were expected to earn their keep but, unlike the country child, they had far less opportunity for creative play during the limited playtime at their disposal. However, a surprisingly large repertoire of traditional games flourished. The children of prosperous citizens were kept apart and went to private schools. They had a far greater opportunity, though, to play with children from the same circles than their counterparts in the country. Well-to-do families moved into the country every summer but their children did not mix with local children, and they were told (more often than country children) not to get dirty. They saw less of their parents than other children.

In about 1900 children had a better opportunity of finding good places to play and friends to play with than children today, they were also in closer touch with the working lives of their parents. But many country children and children from poor homes in the towns worked too hard, with too much responsibility, and too little time to play. On the other hand, children from well-to-do homes often led isolated lives with a limited number of friends to play with.

Småbørns leg og legetøj ved århundredskiftet

af Charlotte Bøgh

Når man kigger sig omkring i museernes samlinger, får man det indtryk, at småbørn førhen slet ikke har haft legetøj ud over de få, der fik en fin lille sølvrangle.

Går man til traditionsberetningerne, tegner der sig et andet billede. Her får man oplysninger om både legene og legetøjet, men legetøjet var oftest ganske enkle hjemmelavede ting, der simpelt hen blev slidt op og smidt væk efter brugen.¹

Vuggeviser for den lille ny

På en gammel vugge fra 1665, som findes i Nationalmuseets samling, står der: »Se Børn er Hefrens Gafve oc Lifsens Fruct er en Skenck.« Dette var udtryk for manges tankegang, i en tid hvor prævention var ukendt. »Så mange børn man *skal* have, dem får man også«, hedder det i et gammelt mundheld. Men der var stor forskel på, hvilken modtagelse det lille barn fik i de forskellige hjem. At man ønskede sig børn i ægteskabet var helt sikkert, blandt andet fordi man i børnene sidenhen fik en arbejdskraft, og samtidig kunne man se en tryggere alderdom imøde.

Det kunne blive en økonomisk byrde, hvis man fik for mange børn, men fik man slet ingen, var det også en ulykke. I 1800-tallet fik de fleste familier 4-6 børn. Det var ikke ualmindeligt, at man fik helt op til 12-14 børn.

I tiden lige inden en fødsel var der mangt og meget, den vordende moder skulle have ordnet. Der skulle være gjort omhyggeligt rent overalt, til jordmoderen og nabokonerne kom for at hjælpe til ved fødslen, og alt til den lille ny skulle også ligge parat, dog måtte vuggen ikke være opredt, en skik, der stadig eksisterer. Der var

Bondekonen vugger sit barn ved at trække i snoren med foden. Maleri af L. A. Ring 1892.

Fot: Nat. Mus. 3. afd.

Peasant woman rocking her baby.

travlhed lige til det sidste, især hvor der var mindre børn, man samtidig skulle tage sig af. Mange kvinder glædede sig endda til at komme i barselsseng, for da følte de, at de med god samvittighed i disse dage kunne ligge og hvile ud. Dengang var det almindeligt, at man lå mindst 14 dage i barselsseng. I fattige hjem, hvor dette ikke var muligt, måtte man være glad, hvis man kunne få en håndsrækning fra en nabokone de første par dage. I velhavende hjem var det ikke ualmindeligt, at man lå i barselsseng i op til 6 uger. Man antog en amme til at tage sig af spædbarnets pasning, idet det ikke regnedes for fint selv at amme sit barn, det gik ud over figuren. Ammerne var tjenestepiger, der kort forinden selv havde født et barn ofte uden for ægteskab. De lokkedes til byerne af den noget højere løn, og deres eget barn blev så enten sat i pleje eller bortadopteret. Ammerne skulle udelukkende tage sig af det lille barn både om natten og om dagen, samt holde dets tøj i orden. Moderen fik først barnet i armene, når det var renvasket, udhvilet og mæt.

For de fleste spædbørn var moderen dog den centrale skikkelse.

Det var hende, der i den første tid stod for barnets omsorg og pleje og hende, der vuggede den lille med sangen:

»Sov mit barn, sov længe
jeg rører vuggens gænge
vifter fluen fra din kind
kalder drømmen til dit sind
sov mit barn, sov længe.«

Men snart måtte de mange gøremål i hjemmet genoptages.

Var der flere større børn, kunne det være svært at afse megen tid til den lille ny.

Barnet blev anbragt i vuggen, som man enten satte i stuen eller i køkkenet, så man kunne kigge ned til den lille, mens man arbejdede. Når tjenestefolkene eller de større børn kom ind fra arbejdet, var de flinke til at sætte gang i gængerne og synge for den lille:

»Sow lille båen, sow
di fåer er ued o plow
di muer er ued o gi æ gris
sower do et', så får do ris«.

I vinterhalvåret kom spædbørn ikke ud i det fri, men når vejret blev mildere, købte eller lånte man sig til en barnevogn. Man tog så den lille med på arbejdet, hvad enten det var for at luge roer i marken eller hænge net til tørre på stejlepladsen.

Kludesutten – den lilles trøster

Når den lille græd, sagde man bare, at den »vrøvlede« eller »vringlede«. Som trøster gav man barnet en kludesut, en såkaldt »sukkerpat« eller »polt«.

Laurits, der er fra et landarbejderhjem med mange søskende, beskriver den af moderen fremstillede kludesut således: »Et stykke lærred, hvidt, et forvasket stykke, klippet eller revet ud i en firkant. Heri kom en mundfuld brød, som mor havde tygget. Hun førte kluden op til munden, lod så det tyggede brød falde ud midt på kluden. Nu foldedes kluden sammen omkring brødklumpen, og der blev bundet et bånd, måske en hvid uldtråd, om. Derefter tog hun hovedet på sutten i munden, tyggede for at blødgøre brødet og dypede derefter sutten i sukker, forinden den blev puttet i munden på barnet.«

Man havde også ben- og celluloidsutter med et lille hul i. Der blev puttet en kandisklump i sutten, så der kunne sive lidt sød trøst ud gennem hullet.

I slutningen af 1800-tallet kunne man købe gummisutter i den lokale brugsforening, men de kostede penge. Hvis man købte en

sådan, blev den ikke kasseret, før den var absolut ubrugelig. I en snæver vending lavede man hellere en kludesut end gik en ekstra tur til Brugsen. De fleste læger kæmpede dog mod brugen af uhygiejniske sutter af enhver art.

Småting til beskæftigelse af vuggebarnet

Havde man en bedstemoder i hjemmet, var der god brug for hende til at passe den lille. Hun kunne sidde og strikke, alt imens hun vuggede barnet, som fulgte hende med øjnene. Garnnøglet, som lå på dynen og rullede, når bedstemoder strikkede, blev noget af det første, den lille greb efter.

Når barnet begyndte at gribe efter ting, fandt man vindepinde, hornskeer, blikkrus og andet køkkengrej frem til den lille.

Anna, den ældste af 10 søskende, fortæller: »Det første, jeg kan huske mine små søskende fik at lege med, var et papir, der kunne rasle lidt. Når man svingede det, greb de efter det, og snart kunne de gribe det og holde det fast, men så skulle man passe meget på, de ikke puttede det i munden. En træske eller æske, der kunne lukkes tæt, med nogle knapper i var også gode ting, der kunne rasle, og var ikke farlig at putte i munden. Der var absolut ikke penge til legetøj at købe.«

Man hængte ofte sengebåndet som en såkaldt »dingdang« op over vuggen. Den satte man i sving, så barnet kunne ligge og følge den med øjnene.

Rangler og bideringe – vuggebarnets legetøj

Nok var det ikke almindeligt med købt legetøj førhen på landet, men til lille søster eller broder i vuggen blev der ofte købt en rangle. I Jylland var den almindelige benævnelse »kladrekølle«, »klajjekøl« eller »skrasle«. Man kunne også købe en ring af ben, en såkaldt »gnavring«, som dog senere blev fremstillet af kunststoffer. Den hørte med til standardudstyret i en bissekræmmers kramkiste. En pind af violrod købtes også, og den var god at have, når barnet havde ondt for tænder.

De købte rangler var lavet af en hul trækugle med indlagte metalstykker og forsynet med et fint drejet træskaft og malet i strålende farver.

Jens fra en lille gård i Alling beretter om sine små søskendes rangler: »Ja, så havde den jo også sin »klajjekøl«. En sådan »klajje-

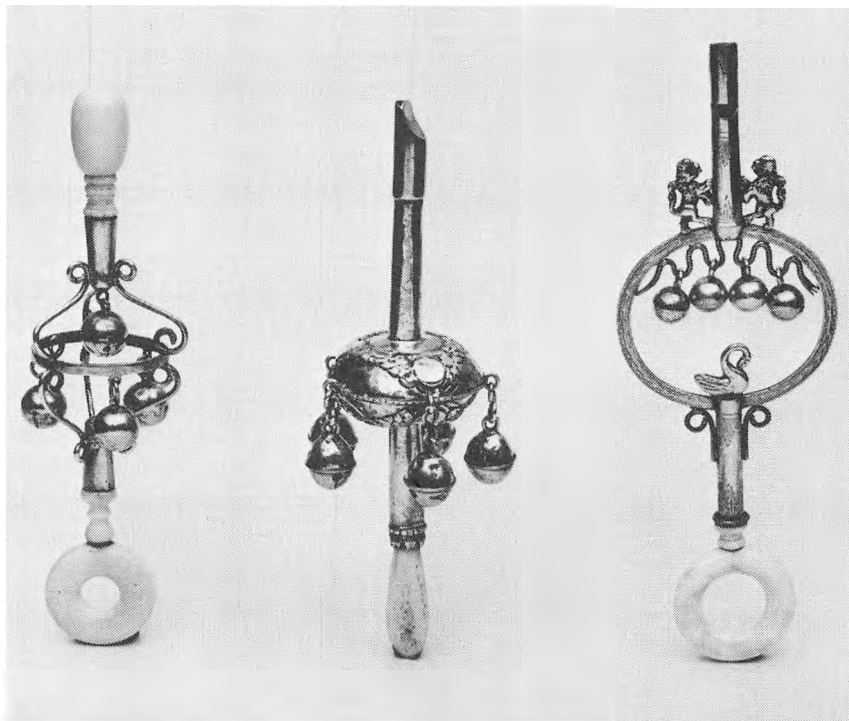
Tre rangler fra Nationalmuseets højere-standssamlinger. De er alle lavet af sølv og elfsenben og har bjælder, som klinger fint. På to af ranglerne sidder der en fløjte i skaftet. Der er mange skarpe kanter og spidser på dem, for et lille vuggebarn var det næsten et farligt stykke legetøj. Rangler er typiske dåbsgaver fra nære slægtninge. Den midterste rangle er den almindeligste type. Der findes adskillige malerier fra 1700- og 1800-tallet, hvor små børn er blevet afbildet med en sådan.

Fot: N. Elswing 1978.

Mus. nr.

3198/1959 417/1955 1738/1955

Silver and ivory rattles of upper-class babies.

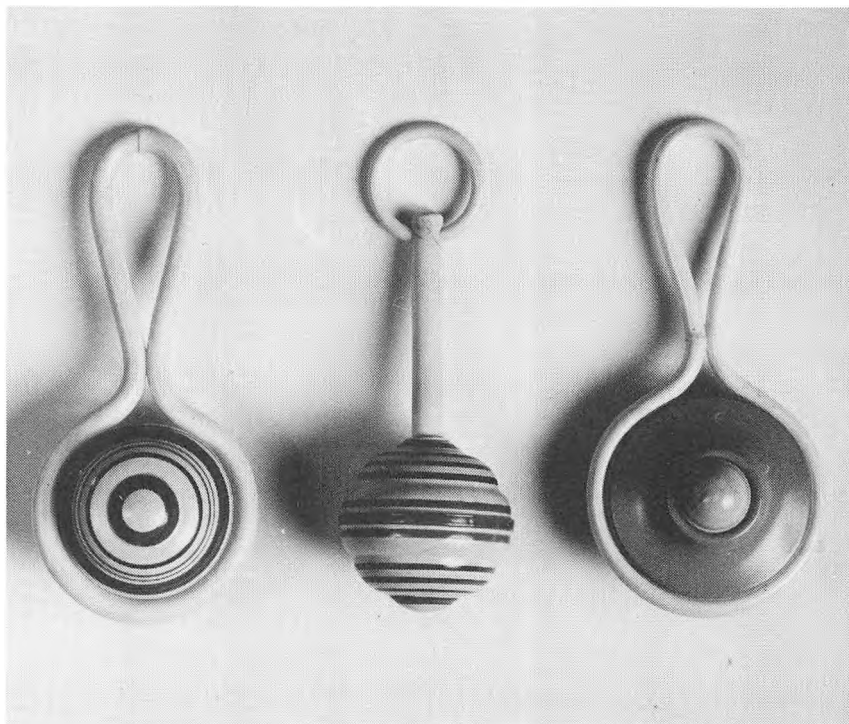
Tre rangler fra 1950'erne. De er lavet af celluloid i farverne hvid, babyblå og lyserød. Dette materiale er ret tyndt og skrøbeligt til rangler, der let går i stykker.

Fot: N. Elswing 1978.

Mus. nr.

220/1972, 221/1972, 222/1972

Celluloid rattles.

køl« kunne købes fint drejet med skaft og det hele og et ægformet hoved, der var fyldt nogle hagl i, som raslede, når den blev rystet. Ja, der kunne endda være lavet en fløjte nederst i håndtaget, men denne fløjte blev mest brugt af de større børn for at imponere ungen, men man havde snarere held til at forskrække barnet. En anden ulempe ved dette købte trælegetøj var malingen, den var ikke vandfast. Når så barnet suttede på legetøjet, tværede det malingen ud over hele ansigtet og sengetøjet. Nej, så var en hjemmelavet »klajjekøl« at foretrække. Den kunne bestå af flere ting, mest brugt var en omhyggelig rengjort æske af dem, der havde været zebraovnsværte i. Nu var vi så heldig hjemme at have en trædrejbænk, så vi kunne dreje et fint håndtag, der blev så skruet en skrue ned midt gennem æsken og i håndtaget. Dog blev der først fyldt nogle hagl i æsken, dem havde vi på lager. Far var jæger og lavede selv sine patroner.«

Der fandtes mange andre typer hjemmelavede rangler. Når julegrisen blev slagtet i november måned, stod børnene parat for at kappes om at få svineblæren. Det kunne dog ske, at moderen beholdt blæren for at lave en rangle til den mindste. Blæren blev omhyggelig rensset, man puttede nogle ærter i, pustede den op og bandt for vandstrenge. Skulle den være rigtig festlig, malede man øjne, næse og mund på. Hvis den lille var for voldsom, revnede blæren, men så kunne de større børn anvende den til deres rumlepotter.

Fra gåsenslagtingen fik børnene brystbenet, som man kunne lave en springgås af ved hjælp af en klump beg og en snor. Af gåsens spiserør kunne der laves en rangle. Man puttede nogle ærter i spiserøret, bøjede dernæst den ene ende ind i den anden, så der dannedes en ring.

Jenny fra et landarbejderhjem ved Nykøbing Falster skriver om en variant af denne type rangler: »Når mor rensede en høne, så vaskede hun dens spiserør godt af, puttede et par småsten indeni og bandt et bånd for hver ende, lod den ligge, til den var helt tør – så fik småbørn den at rasle med.«

Børnepasning – et kors for større søskende

Den lille ny krævede megen overvågning og pasning, og det var langt fra i alle hjem, man havde en bedstemoder eller en barnepige til at tage sig af barnet. Moderen sørgede oftest selv for renholdelsen af den lille, men ellers blev pasningen hurtigt overladt til de større søskende.

Det regnedes egentlig ikke for arbejde at passe børn, og de større børn måtte tage den lille med i deres lege. Det kunne til nød gå an, når man legede »fader, moder og børn«, men de fleste børn syntes,

Hans Peter Nielsen, født 1914, gårdmandssøn fra Tisvilde, ejede som det eneste legetøj, en tumling, en blå knap på en snor og en træklods, hvorpå barnepigen havde tegnet en vognport. Privateje. Fot: N. Elswing 1978.

A toddler, a button on a string and a wooden brick.

det var et kors at have en unge med på slæb. Det var både piger og drenge i byen og på landet, der blev sat til at passe mindre søskende.

Når de større børn læste lektier, kunne de samtidig holde vuggen i gang med den ene fod. Det gik an at skulle se efter den lille, når den lå fredeligt i vognen eller vuggen, men begyndte den at skrige eller ustandseligt kaste alle legetingene ud af vuggen, kunne det blive en træls affære.

Om pasning af mindre søskende skriver Laurits: »Jeg og en to år ældre broder var bare godt gale på de helt små, for vi skulle ret ofte vugge sådan en i søvn. Og så gik vuggen – om den ikke ville sove – meget stærkt fra side til side, så til sidst blev vi bange for, at den skulle falde ud. Det var værst, om mor var ude og den lille ikke havde kludesutten. Havde den lille bare sutten, så kunne vi dyppe den i sukker, og påny lukke for skrigeriet.«

Poul Hans Jacob Bie, født 1895, ved sit legebord i dagligstuen. Omkring århundredskiftet begyndte det bedre borgerskab at anskaffe høje barnestole, som kunne foldes sammen til en stol med legebord.

Fot: Nat. Mus. 3. afd.

High chair which folds into a low chair and play table.

Drengen på maleriet er Jens Holgersen Assenius. Han er født i 1738 som søn af sognepræsten på Endelave.

På hovedet bærer han en faldhat af sort fløjl med sribede bånd og sløjfer. Under den kan man se lidt af en gyldenstykkets hue. Han sidder i en høj barnestol i drejerarbejde med rødt betræk.

Mus. nr. 8/1902

Fot: Nat. Mus. 3. afd.

Boy with a »falling cap«.

Mange mødre har utvivlsomt haft kendskab til, at de større børn kunne være voldsomme, når først hun var ude af syne, for flere nævner, at man bandt en snor over vuggen, så barnet ikke kunne falde ud.

De større børn blev også sat til at gå tur med den lille i barnevogn. Barnet kunne så sidde op, støttet af puder, og kigge ud på omverdenen. Var der optræk til utilfredshed, »nokkede« eller »rokkede« man bare vognen.

Villiam fra en lejekaserne på Nørrebro i København fortæller: »Det kunne så være, at forældrene lånte eller købte en lille legevogn, hvori barnet kunne sidde fastspændt, og så kunne jo den vilde jagt gå

gennem gården til stor moro for både den store og den lille. Men det morsomme fik snart en ende, for barnet i vognen kunne jo nok blive træt af at sidde i den samme fastspændte stilling, og når legen måske næste dag genoptoges, så hylede ungen, når den blev sat i vognen igen. Det var de ikke ret gamle for at opdage.«

Gangstole, faldhatte og gynger til kravlebarnet

Når barnet var ca. 6-9 måneder, kunne det sidde op uden støtte i ryggen og så småt begynde at kravle omkring i stuen og i køkkenet. Nu stillede det større krav til underholdning, men ingen fandt det rimeligt at imødekomme disse krav uhæmmet, endsige stå på pinde for barnet, – i Nordjylland meget sigende kaldt »stå med sin finger i dets røv«. At vænne børn til at hjælpe sig selv fra starten anså man for rigtigt, det var ikke blot at gøre en dyd af nødvendigheden. Havde man sin stue møbleret på traditionel vis med en bæk og et langbord, var det meget almindeligt at skubbe bordet helt hen til bænken og sætte et brædt mellem bord og bæk, så barnet kunne kravle frem og tilbage uden at falde ned eller få træk fra gulvet.

I nogle hjem havde man en »gangvogn« eller en »gangstol«. Det var en firkantet træplade med et hul i midten og fire strittende ben med hjul under. Hullet var så stort, at barnets ben og underkrop kunne gå igennem det, men ikke arme og skuldre. Barnet kunne så selv stolpre rundt i stuen, og samtidig vidste man, hvor den lille befandt sig, da det var umuligt at komme ud gennem de smalle døre med vognen.

Christian fra en gård i Sønderbæk fortæller om gangvognen: »Apparatet kunne også virke som et torturinstrument, for et barn blev jo hurtigt træt i benene, og komme derfra selv var jo ikke muligt. Jeg har set, at barnet, når det ikke var under stadigt opsyn, er faldet i søvn af træthed og da hang i hullet i en meget ynkelig stilling.«

I slutningen af 1800-tallet havde man kravlegårde og høje stole, der kunne føldes sammen til stol og legebord, men det har kun været få familier i byerne, der har haft en sådan.

Når barnet begyndte at gå rundt selv, kunne man få lavet en »faldhat«, som hindrede, at barnet fik buler i panden eller bagehovedet under den første, usikre gangperiode. »Faldhatten« minder i sin udformning om en cykelrytters styrthjelm. Den kunne være lavet af læderremme beklædt hele vejen rundt med bløde polstringer eller af vatteret fløjl. Over hovedet var der et korslagt bånd, for at hatten kunne sidde rigtigt, et bånd under hagen holdt den fast. Der findes en del »faldhatte« på danske museer, både fra højerestand og bonde-

Hoppegynge kom frem i 1920'erne. Gyngen blev hængt op i en dørkarm ca. 1/2 m over gulvet. Den kunne indstilles, så barnet enten kunne ligge i hvilestilling eller stå oprejst. Lærredsposen, som barnet sad i, kunne let tages af og vaskes.

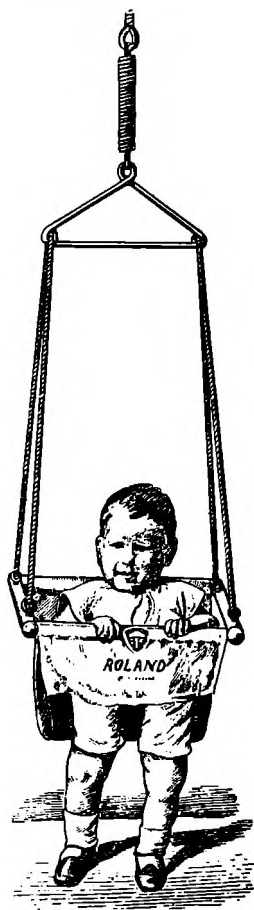
Reklame, privateje.

A swing for hopping up and down in.

stand, nogle er endda smukt dekoreret med fløjls- og silkebånd samt guldkniplinger, men det er ikke mit indtryk, at de har været anvendt i almindelighed, og ingen af meddelerne nævner, at de har brugt en sådan i deres hjem.

Mange havde en gyngende eller en såkaldt »slynge« til den mindste. Den bestod af et firkantet brædt med fire lodrette stolper og fire stolper på tværs samt fire reb, der førte op til to kroge i loftsbjælkerne. Her var børnene godt tilfredse med at sidde, og når nogen kom forbi, blev der skubbet lidt til gyngen.

Jens skriver om gyngen i barndomshjemmet: »Gyngen blev sat i sving, hver gang nogen passerede døren mellem stue og køkken, men

Gaa-Lære-Gyngen „ROLAND“ „DEN BEDSTE BARNEPIGE“

er ikke en Gyngende i almindelig Forstand, men et gymnastisk, hygiejnisk Apparat, til hvilket man trygt kan betro sit Barn, specielt i den Tid, da det skal lære at gaa.

Det er en Kendsgerning, at Børn langt hellere vil være i denne Gyngende end noget andet Sted (undtagen selvfølgelig i Moderens Arme), og ved det mindste Tryk af Barnets Ben mod Gulvet vil den stærke Fjeder øjeblikkelig aflaste Barnets Ben. Paa forbavsende kort Tid lærer Barnet at udnytte de talrige Bevægelsesmuligheder, som Gyngen tillader.

„DEN BEDSTE BARNEPIGE“ er saaledes ikke nogen Konkurrent til almindelige Gyngende; thi først naar Barnet er over to Aar, kan man med nogenlunde god Samvittighed anbefale Brugen af de almindelige Gyngende.

Pris Kr. 4,80 pr. Stk.

➤ *Mønsterbeskyttet dansk Opfindelse.* ➤

Dansk Arbejde.

Spædbarn i en gyng.
Fot: Nat. Mus. 3. afd.

Infant in a swing.

blev krabaten utålmodig, trådte de større til med lidt ekstra underholdning, lidt titbø og dikkedik, og gyngning ud over det tilladelige, så ungen hev efter vejret og så igen tittit og bø, så ungen hvinede af henrykkelse og tilsidst tissede, så det løb hen ad gulvet.«

Skumringen – børnenes legetime

Legene med det lille barn var naturligvis afpasset efter dets udviklingstrin, og det er stort set de samme lege, der kan få børn til at juble nu som dengang.

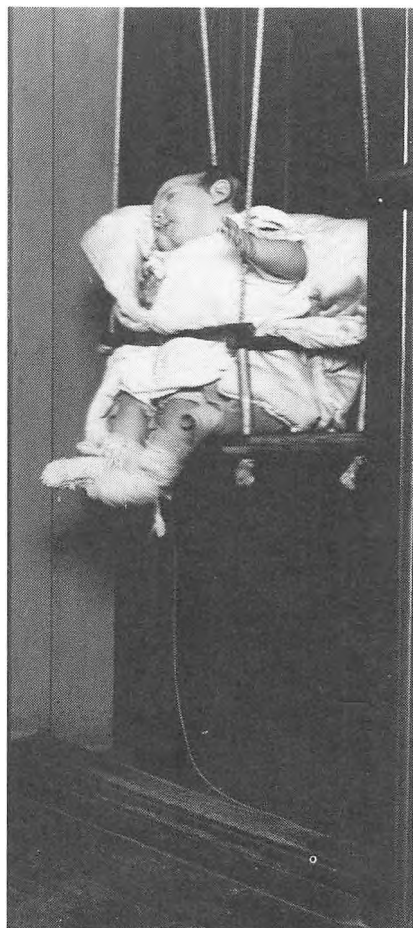
Det var bedstemødre, mødre og større søskende, der legede med de små i skumringstimen, før det var tid til at tænde lyset og genoptage de nyttige sysler. Når faderen var kommet hjem fra arbejdet, var vasket, barberet, friseret, havde spist og læst lidt i avisen, ja så kunne han godt få tid til at lege lidt med de små. Han kunne fortælle historier, synge sange og kravle rundt på gulvet, men iøvrigt havde han ikke noget at gøre med pasningen og opdragelsen af de helt små børn. At se en mand trille med barnevogn eller skifte ble var dengang utænkeligt.

Man legede »stange buh« ved at puffe med sit hoved til barnets, som når man stanger. »Borte, tit, tit« legedes ved at lægge et klæde over barnets hoved. Når man tog klædet væk igen, sagde man »tit«, og barnet lo højt af glæde. Noget af det første, man kan lære et lille barn, er at klappe kage. Man tog den lilles hænder og klappede dem mod hinanden, mens man sang:

»Klappe, klappe kage
i morgen skal vi bage
en til far og en til mor
en til søster, en til bror«.

Rim og remser for småbørn

Der findes et væld af remser og sange, man har fornøjet småbørn med. De helt små børn har naturligvis ikke fattet ordlyden, men så snart de er blevet store nok til at forstå, har remserne indirekte medvirket til socialiseringen af børnene. Mange af remserne handlede om livet på gården og de mange arbejdsprocesser, som børnene blev vidne til, og som de senere skulle oplæres i. Nogle af remserne blev så almenkendte, at de også blev sunget i miljøer, hvor handlingen ikke var aktuel.

Man legede »save brænde« ved at rokke barnet frem og tilbage på skødet, som om man savede, medens man sang:

»Save, save brænde
vi to er raske svende
du til dig og jeg til mig
hver må trække rask til sig
sådan skal det være.
Save, save brænde
i aften får det ende
imorgen er det helligdag
så hænger saven på sin knag
og så går vi til kirke.«

»Skære hakkelse« legede man ved at tage fat om barnets næse, og mens man rykkede lidt op og ned, sagde man:

»Skær hakkels te Brunn
gi Blejse lidt
det gammel øg skuld og ha lidt.«

Remserne kunne også handle om nogle af de mange ting, faderen foretog sig, når han var udenfor hjemmet. Det kunne være på besøg hos mølleren, skomageren eller smeden eller endog markedsbesøg.

»Sko en hest
hvem kan bedst
det kan æ præst
Nej – det kan han ej
det kan æ smed
ham, der boer ved det østre led.«

Grosserer Kjær fra Gentofte læser højt for sønnerne Preben og Uffe i deres legeværelse i 1919. Det lille bord og stolene var da lige blevet fremstillet til børnene og var en tro kopi af forældrenes spisestuemøblement.

Fot: Nat. Mus. 3. afd.

Being read to in the nursery.

Mens man sagde remser, klappede man den lille skiftevis under venstre og højre fod. Man kunne også fortsætte remsen: »Nap søm ue, nap søm ue«, og så nappede man den lille under foden. I Sønderjylland sagde man: »Nap nelkener ue, nap nelkener ue«. Det er sikkert en forvanskning af det tyske ord »Nägelchen«, som betyder småsøm.

»Gå til marked« legedes ved, at man tog og prikkede den lilles håndflade med sine fingre, samtidig med at man sagde:

»Her har du en daler
gå til marked
køb en ko
tag kalven med
dille, dille, dille.«

Der findes utallige variationer af »Ride, ride ranke«, hvor det lille barn sidder overskrævs på skødet. Den voksne vipper den lille op og ned på skødet for til sidst under hvin og skrig at lade den lille falde bagover. Den almindeligste og måske også ældste er kendt over hele Norden og står blandt andet omtalt i en svensk bog om børnelege fra 1842.²

»Ride, ride ranke
Hesten hedder Blanke
Føllet hedder Abildgrå
det skal ... ride på
lige til hun falder af.«

I nogle af remserne ser man, at børnene allerede fra ganske små lærte, at der fandtes en social lagdeling i samfundet, for eksempel i remsen:

»Først kommer jomfruen sip, sippenip
Så kommer junkeren i lunte, lunte, lunte
Så kommer herremanden i trav, trav, trav
Men til sidst kommer bondemanden kladuns, kladuns, kladuns.«

Den lille sidder på skødet, og mens man siger remsen, bevæger »hestene« sig først ganske langsomt og forsigtigt, så hurtigere og hurtigere.

De ovennævnte remser er blot et udvalg af de mange meddelerne nævner. Derudover findes en masse vrøvlerim og remser, man selv lavede til lejligheden, så det kom til at passe på den lille. Fantasien var stor, hvis den lille ikke ville spise. Dagny fra Stenløse fortæller om madning af broderen: »Så lavede mor små firkanter af brød med pålæg, så tog mor en bid ad gangen og sagde: – Her kommer en soldat en, to, tre, her kommer en soldat spadserende så langsomt op af armen til munden.«

Bolde, toppe og sprællemænd – kravlebarnets legetøj

En bold har alle børn haft, hvad enten det var hjemmelavede kludebolde eller de meget attraktive gasbolde, lakskinnende gummi-bolde til 50 øre, som begyndte at komme frem ved århundredskiftet. Den lille satte man ned med skrævende ben, og så trillede man bolden frem og tilbage over gulvet.

Det var især de større piger, der lavede bolde til de små søskende. Den almindeligste måde at fremstille en bold på var at tage en korkprop og vikle lange tøjstrimler i 2 cm bredde stramt omkring proppen, indtil bolden havde en passende størrelse. Så vikledede man uldgarn omkring for at inddеле bolden i felter. Felterne blev udfyldt med uldgarn i knaphulssting, jo mere spraglet des bedre.

Klude var en skattet vare til lapning af tøj, og ellers blev det samlet sammen i kludeposen til kludekrammeren, der aftog dem for 2 øre pundet, så der måtte ikke bruges for mange til bolde. Man kunne også anvende tørret søgræs, hvis man ikke havde adgang til fæhår, som næst efter klude var det almindeligste fyldmateriale. Det var børnenes arbejde at strigle og børste kørne hver dag, og især når kørne fældede, blev der afstriglet meget hår. En godt sammenpresset håndfuld hår blev presset godt igennem i lidt stærkt sæbevand, og

Bliktop af tysk fabrikat fra ca. 1880. Toppen sættes igang ved at holde let i håndtaget og trække i snoren, som er vundet omkring skaftet. Den frembringer en orgelagtig tone, når den snurrer.

Til den lille mørke top af træ fra 1942 hører en holder med hul i, som sættes ned over skaftet. Man får toppen til at snurre rundt ved at vikle en snor stramt omkring skaftet, som man hiver raskt i samtidig med, at holderen fjernes. Den lyse trætop er fra ca. 1920. I Jylland kaldes den en »kopattetop«.

Boldene er lavet af klude og syet med knaphulssting.

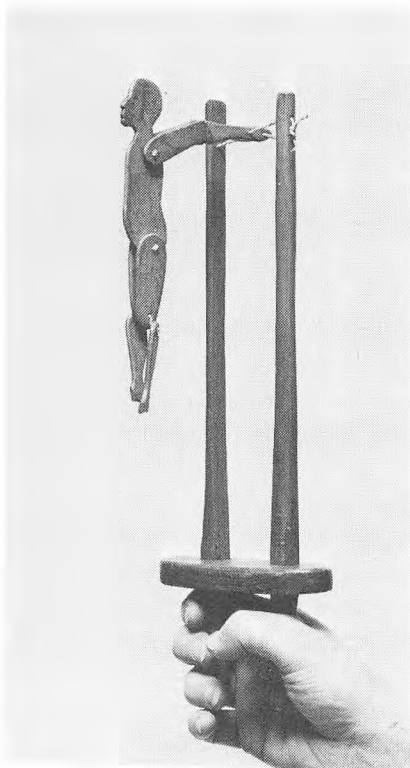
Fot: N. Elswing 1978.

*Toppe 1) mus. nr. 782/1944 2) 2026/1956
3) 1700/1975*

Bolde. Privateje.

Tops and rag balls.

selv i tørret tilstand holdt det sammen i en rund bold. Dernæst blev der viklet en klud omkring og syet eller hæklet udenom. Det var en yndet sport for pigerne at kappes om at lave de fineste bolde i striber eller småfelter.

En lille top til at dreje med fingrene havde mange forskellige benævnelser: »syssekone«, »snurrekat« og »spilhøne« for blot at nævne de mest almindelige. Toppen blev lavet af en overskåret garntrisse, gennem hullet stak man en tilspidset pind, der ragede 2-3 cm frem. Så satte man toppen til at snurre rundt på bordet, og den lille sad på skødet og så på.

Man kunne i legetøjsforretningerne i byerne købe toppe af blik med et stempel i toppen. Når man trykkede stemplet i bund, drejede toppen, og nogle kunne endda spille en melodi samtidig. Hos urtekræmmerne kunne man købe små bemalede trætoppe for et par øre.

På landet kunne man måske overtale sin moder til at købe en snurretop hos skemanden, der gik rundt fra hus til hus og solgte trævarer. Det var bemalede trætoppe, hvor man vikledede en snor rundt om skaftet, og når man så rykkede rask til, snurrede den rundt på gulvet. Hos skemanden kunne også købes rangler, heste, køer og grise.

Sprællemænd kunne laves af en fingersnild bedstefader. Ansigt og krop var i ét stykke træ. De løse arme og ben blev hæftet til kroppen med et lille stykke ståltråd, så de kunne bevæge sig. Sprællemanden blev hængt op i en snor mellem to pinde. Ved anbringelsen af snoren skulle mandens ben vende bort fra den øverste ende af pindene, hvilket bevirkede, at der fremkom en snoning, når manden blev drejet ned mellem pindene. Når man klemte sammen på den nederste del af pindene, kunne man få sprællemanden til at slå kolbøtter.

Sprællemænd kunne også laves af pap. Enten købte man et udklipsark, eller også klippede man billeder ud af ugeblade, som så blev klistret på pap med melklister, før man klippede dem ud.

Hvor måtte småbørnene lege?

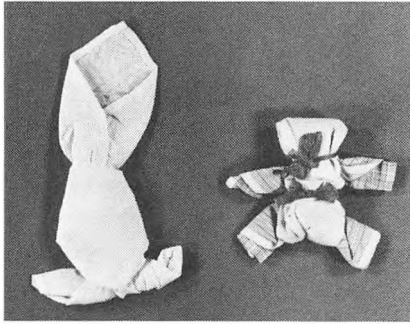
Når børnene blev 1-2 år, måtte de for det meste underholde sig selv. Som regel tussede de rundt i nærheden af moderen, når hun var beskæftiget med de mange sysler i køkkenet eller stuen.

Om vinteren, og når vejret var dårligt, var der ikke andre steder at opholde sig end i stuen. Her var det begrænset, hvad der var tilladt, når den kvindelige del af husstanden var beskæftiget med at sy, spinde eller væve. Måske lavede moderen mus eller fugle af det dunagtige affald fra vævningen. Dyrene fik hurtigt en anden facon, da

Sprællemænd – et typisk stykke husflidsarbejde, men de kunne også købes hos kræmmerne på markederne.

Fot: N. Elswing 1978.

Jumping jack.

Mus og dukke foldet af et lommeterklæde. Musen anbragtes ovenpå den voksnes knyttede hånd. Man gav musen et knips med tommelfingeren, så den fløj op i luften til skræk og morskab for den lille.

Fot: N. Elswing 1978.

Neu. nr. 29.711

Mus. nr. 1460/1956

Mouse and doll from a folded handkerchief.

Hvad er bedre end at snuppe mors sykasse? Uffe Kjær, født 1918, leger på verandaen i hjemmet i Gentofte.

Fot: Nat. Mus. 1978.

Boy with Mother's sewing box.

de var meget spinkle og uholdbare, men man kunne få timer til at gå med dette legetøj.

Børnene skulle sidde stille ved langbordet og lege med deres dyr og dukker. Når de var færdige med at lege, skulle der ryddes helt op, og så blev alle sagerne lagt i skuffen i langbordet eller i en køkkenskuffe. Stine fra Stauning beretter: »Legetøjet havde sin plads under Almors bord, selvfølgelig var der en skuffe under bordet, og ved siden af var der nogle tremmer, vistnok beregnet til at lægge brød og andet ind på. Det blev altså min legetøjsplads.«

Køkkengulvet var også et yndet legested. Her kunne småbørnene bygge huse af moderens tøjklammer, brændestykker eller måske rigtige byggeklodser. Mange børn havde en æske eller en lille kasse til deres egne sager, som, når de ikke blev brugt, blev stillet ind under sengen.

Hilma fra Lægeforeningens boliger på Østerbro i København skriver: »Jeg havde som lidt større min fars pudsekasse fra militærtjenesten, der gemte jeg interessante tøjstumper og senere en dukke med påsat porcelænshoved og tøj krop. Den kasse skubbede jeg ind under den store seng, en såkaldt 1 1/2 mands seng. Men jeg måtte passe meget på de ting, jeg var glad for, de 2 yngre søstre var ikke så nænsomme ved tingene, heller ikke mine.«

Nogle børn havde deres eget lille legebord med stole til, som var lavet hos den lokale snedker, og det havde sin plads i et hjørne af stuen. Det var udelukkende i velhavende familier, man havde et specielt børneværelse. Hvis man havde et sådant, var det til gengæld forbudt at lege i stuerne, man måtte blive i værelset med barnepigen og alt legetøjet. Der var små stole og borde og et stort skab til herlighederne. Noget legetøj skulle man gøre sig fortjent til at lege med. Det blev kun taget frem om søndagen, og man måtte kun lege med det i overvågning af voksne, for eksempel de kostbare porcelænsdukker. Var man uartig, risikerede man forbud mod at lege med et særlig attraktivt stykke legetøj. Det blev gemt bort og først fundet frem igen, når synden var angret.

Om sommeren var udfoldelsesmulighederne større. Så kunne børnene lege i et hjørne af stakhaven eller loen. Før i tiden var det meget almindeligt, at der til hvert hjem på landet hørte en »sandbing«, en stor sandkasse, hvorfra man hentede det sand, der daglig blev strøet på gulvene. En sådan sandkasse var et yndet legested for småbørn, og her kunne de få lang tid til at gå med at lave kager pyntet med småsten.

Stine fra Stauning beretter om legene i en nærliggende grusgrav: »Digesvalerne byggede lange gange, hvor de lagde æg og rugede ungerne ud, en sådan lang gang kunne også bruges til bagning. Vi

*Legende børn i Gurre år 1900. Landbo-
børns legeplads var ofte et hjørne i laden
eller stakhaven.*

Fot: Nat. Mus. 3. afd.

*The barn – the playground of country
children.*

legede, at det var en storovn. Brødet vi bagte, var sand, æltet med vand. En gang husker jeg, havde vi ingen vand. Ingen af os var oplagt til at hente det, men bages skulle der. Men så leverede lille Peter os hans vand, og så æltede vi, og så bagte vi.«

På landet kunne man roligt lade børnene være ude, da de havde påbud om at holde sig lige omkring hjemmet, men i byerne var der ikke de samme muligheder for at slippe børnene løs på egen hånd.

Nogle bybørn fra mere velhavende hjem var måske så heldige at komme på sommerferieophold til et badested, hvor de kunne lege, dog under nøje opsyn. I Anna Erslevs Legebog fra 1904 står der om »Lege med Sand«: »Ja, hvilket Barn kender ikke denne Leg? Grevesønner og Tiggerbørn, rige og fattige, Drengene og Piger, alle have vi som Børn moret os med det bløde, hvide fine Sand, lavet »Fingerbølkager« og skaaret »Sandsmørrebrød«. Faa de »fine« Børn mange Gange næppe Lov til at slæbe Sandbunker ind i de pyntelige Stuer, saa kende de til Gengæld at grave i Sandet, naar de »ligge ved Badestedet«. Her laves Haver og Skove, Slotte og Huler.³

Dukker – pigernes kæreste legetøj

Alle meddelerne husker tydeligt deres første legetøj. Så godt som alle de kvindelige meddelere havde en dukke, men også mange mandlige meddelere nævner, at de som helt små havde en dukke eller nisse-dreng. De dukker, der fortælles om, er hjemmelavede kludedukker og ikke de fine dukker, der findes i museernes samlinger. Nogle piger havde dog en fin porcelænsdukke, men den forblev i sin æske, og man fik kun lov til at kigge på den ved særlige lejligheder. Det var kludedukken, man til daglig sov med, kyssede og krammede.

Der findes mange slags kludedukker. En »Stå Maren« blev lavet af et strømpekaft, som blev syet fast til en rund papplade. Man satte en pind i midten, fyldte tørt savsmuld i og bandt for. Det var nederdelen. Så formede man overkroppen på lignende måde og syede arme og hoved på. Damen var nu færdig og vældig god, for hun kunne stå alene.

Det var mest praktisk med et tøjhoved eller et blikhoved. Sådant et hovede kostede 8 øre og var af solidt metal, bemalet i naturtro farver. Forneden var der fire huller, så det kunne sys på kroppen, men efter

Åse og Eva Briksø fra et sagførerhjem i Svendborg i 1910.

Bybørn fra velhavende hjem havde ofte et legeværelse til deres dukker, dukkehuse og alt det andet legetøj.

Fot: Nat. Mus. 3. afd.

The playroom – where town children played.

Vugge og kludedukke med blikhoved, hvor malingen næsten er slidt helt af. Dukken er fra 1870'erne og har tilhørt drejermester Niels Jensens syv børn. Familien boede i Ahlgade 26 i Holbæk.

Fot: N. Elswing 1978.

Dukkeseng Mus. nr. 964/1968 Sengetøj

Mus. nr. 965-972/1968

Dukke 1112/1964

Cradle and rag doll with tin head.

nogen tids forløb blev malingen slidt af, og dukken fik buler i panden, så den kom til at se miserabel ud. Så var træhovederne lidt bedre, men et porcelænshoved var det mest attraktive. De billigste kostede 25 øre, mens de med ægte hår og øjne, der kunne åbne og lukke, var dyrere. Et sådant fik man kun til jul eller fødselsdag.

Måske kunne man få sin moder overtalt til at købe en lille dukke til 35 øre, men så måtte man også gå stille med dørene for fader måtte ikke få at vide, hvad pengene nu var blevet smidt ud til. Porcelæn var ikke det bedste legetøj for småbørn, hvis man tabte dukken kunne hovedet gå i tusind stykker, som det var umuligt at lime sammen, det findes der mange ulykkelige beretninger om i optegnelserne.

Som regel var det moderen eller de større søskende, der lavede en kludedukke, i Jylland kaldet en »poppe«, til lillesøster. Man kunne tage et stykke hvidt lærred og klippe det ud i legemsfacon i en passende størrelse med hoved og ben. De to stykker blev syet sammen i den ene side og stoppet fast med fint hø, kreaturhår eller træuld, hvorefter det hele blev syet sammen. Arme og ben kunne forstærkes med skind, men fingrene manglede, men det så man nu stort på. Øjnene var lavet af to brune knapper, mund og næse syet på med sort eller rødt garn. Håret lavedes af optrevlet garn, så blev det smukt krøllet. Til dukken strikkede man en kjole eller lavede en af stofrester.

Allerede fra de allerførste barneår har kønsrollemønstret afspejlet sig i legene, således at pigerne fortrinsvis har leget med dukker og drengene med køer og heste. Det var moderens mange gøremål, der var forbilledet for legene med dukkerne. De blev behandlet som børn, blev vasket, badet og madet. Men også andre begivenheder fra det virkelige liv afspejlede sig i legene.

Som dukkeseng havde pigerne ofte en papæske. Man kunne også vende en fodskammel om og bruge den til seng, når man kom nogle klude i. Der kunne bindes en snor til et af benene, og så havde man et køretøj til dukken. Havde man en lille porcelænsdukke, kunne man lave en himmelseng af to store tændstikæsker. De blev sat inden i hinanden, så var den ene seng og den anden »himmel« eller »kaleche«. Nogle var så heldige at have en bedstefader, der kunne lave en lille vugge af træ eller løbbinding. En sådan gik naturligvis i arv til mindre søskende, kusiner eller naboer. Kun få piger i byerne fik købt dukkevogne eller dukkesenge.

Maren fra Sydfyn fortæller om dukkelegene: »Mor havde syet dukkekroppene af hvidt lærred og savsmuld i, tinhovederne til dem var købt. En trækasse, der havde været håndsæbe i, havde vi fået af far til dukkeseng. Mor syede puder og lagner, og det var flot med både blonder og mellemværk, og hun havde også syet en del kjoler og forklæder. Det var min søsters store fornøjelse at vaske dukkerne og lægge dem i seng, og vaske deres tøj og tørre det i solen. Vi havde fået et lille dukkestrygejern i fællesgave til jul, og det brugte hun flittigt koldt. Når hun var sat i gang med det, kunne jeg godt gå fra hende en

Bente Kjær, født 1923, fik lov til at hjælpe den unge pige på vaskedagen i sommerhuset i Gilleleje. Bybørn havde større udfoldelsesmuligheder, når familien lå på landet i sommerferien.

Fot: Nat. Mus. 3. afd.

Little girl helping on washing day.

Vaskebalje, vaskebrædt, tøjklemmer og strygejern med fod var nyttige genstande for en dukkemoder. Strygejernet er 7 cm langt.

Fot: N. Elswing 1978.

Klemmer Mus. nr. 2250/1957, Balje Mus. nr. 14836/1964, Vaskebrædt 6137/1958 Strygejern og fod 2976/1967

Wash tub, scrubbing board, clothes pegs, flat-iron and stand.

Tre trækdyr, en høne, en hane og en lille hest med manke og hale af papir. Populært legetøj for den etårige. Dyrene er fra ca. 1940.

Høne Mus. nr. 2178/1969 Hane Mus. nr. 2177/1969, Hest Mus. nr. 2176/1969
Fot: N. Elswing 1978.

Animals for pulling along.

tid, uden hun opdagede det. Jeg brød mig ikke om dukkeleg. Men så fik min storesøster et porcelænshoved til sin dukke, og der var hår på. Den så ikke så »død« ud, så jeg plagede for at få et ligedan, men da jeg næsten aldrig brugte min dukke, så var tinhovedet pænt og uden buler, så jeg måtte lege noget mere med den. Jeg husker, jeg tog den ved benene og slog dens hoved af al kraft mod sengestolpen, men tinhovedet holdt, og nu blev jeg lovet, at nu gik der mindst et år.«

Køer og heste – drengenes yndlingslegetøj

Nok kunne en dreng lege med dukker, men det var mere tillokkende at lege med noget, der skulle forestille dyr eller landbrugsredskaber. Det var som oftest sten eller småpinde, og drengene efterlignede faderens arbejde med kreaturerne i deres lege, i hvert fald for landbobørns vedkommende.

Lars fra en lille ensomt beliggende udflyttergård i Osted skriver: »Mit første legetøj var en stump 5/4" rundjern i ca. 25 cm længde, med en bøjning i den ene ende. Med den slog jeg skærver. I stakhaven var der pletter uden græs, dér pløjede vi med en sten, såede med hånden og harvede med fingrene. Der lavede vi små jordvolde med hænderne, som i vor fantasi var ko- og hestebåse. Dyrene var sten, som blev sat på græs og trukket på stald igen. Hvor

der var græs i passende højde, ca. 15-20 cm, blev det høstet, rusket med hånden, bundet i små neg og sat i hob, som de voksne satte korn op. Naboens 10 børn efterlignede også de voksne, men de var mere realistiske. De store børn tøjrede de små på marken og kaldte dem for køer, som den ældste med en bondemands værdighed flyttede og trak til vands. Jeg fatter ikke, hvor de fik al deres hyssingreb fra, sådan noget måtte jeg ikke tage og lege med, for de lavede også seletøj og tømme og lagde på de mindste og kørte tospænder med dem.«

Som heste og køer kunne man også bruge grankogler, sneglehuse, kastanier eller tøjklammer. Moderens tomme garntrisser kunne være mejerispande, og vognen, de blev kørt på, en tom æske.

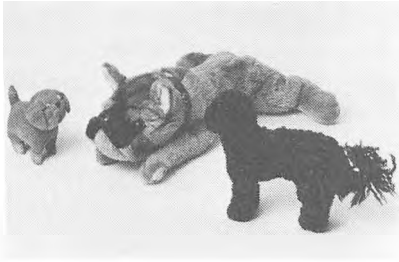
De almindeligste »køer« var sten med hul i. Man bandt en snor i hullet og tøjrede dem ved små hjemmelavede tøjrepæle af pinde. Sådanne køer blev i Jylland kaldt »hwolboerkøer«. Hvis man fandt en større sten med hul i, var det naturligvis tyren. Den måtte ikke gå med de andre, men blev sat på en mark for sig selv. »Køerne« skulle

Gyngehest af træ, beklædt med ægte sølskind. Snedkermester Valdemar Jensen med hustru og sønnen Kai, fotograferet i Hellerup 1894.

Fot: Nat. Mus. 3. afd.

Rocking horse.

Kunstmaleren Ludvig Lehman lavede i 1890 puddelhunden til sine døtre. Den lille hund er fra 1950'erne og den store fra 1970'erne.

Fot: N. Elswing 1978.

Mus. nr. 6129/1958, Privateje, Mus. nr. 6144/1962

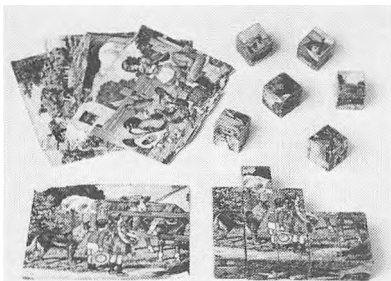
Soft toy dogs.

Puslespil til småbørn med motiver fra besøg på en bondegård. Det er fra ca. 1920.

Fot: N. Elswing 1978.

Mus. nr. 1731/1975

Jigsaw puzzle.

trækkes ud og hjem morgen og aften, og stenene kunne have navne som de rigtige køer, Silketop, Guldtop og Broge.

Heste blev ofte fremstillet af kæppe, som blev afbarkede, så de kom til at se pænt spættede ud. Skulle de være ekstra fine, fik de en hale af kokusgarn.

Omkring århundredskiftet kunne man i de fleste større byer og på markedet købe fint udskårne, bemalede træheste. Det var ikke usædvanligt, at børn fik en lille gave, hvis forældrene havde været hjemme fra.

Maren fra en lille gård på Fyn beretter: »Mor købte engang, hun var i Odense, en hest til hver af drengene. De var sat fast på en fjæl med hjul under. Det var det helt store, det var jo om sommeren, så vi kunne være ude. Far havde en gammel gåsebænk (en bænk med skillerum), der havde været brugt til liggehøns, som skulle ruge kyllinger ud. Den fik drengene til hestestald, der var jo båse til heste og køer.«

Drengene kunne også i en kvasbunke eller pilehegn finde en større kæp, som kunne bruges til ridehest. Så galopperede de afsted, efter at kæppen var blevet forsynet med sejlgnarstrime. Kæphosten kunne også have en finere udformning, hvor hestehovedet var udskåret i træ og malet.

Mange meddelere nævner, at der fandtes en gyngest i hjemmet. Det var som regel fine heste, der blev lavet hos den lokale sadelmager eller snedker. Når man ikke længere havde småbørn i hjemmet, blev gyngestest sat op på loftet eller foræret væk til slægtninge. Der findes en del gyngestest rundt omkring på vore museer. Det hænger måske sammen med, at de ikke blev brugt så ofte, for det kunne være farligt at ride på en ca. 1 meter høj hest uden opsyn.

Franz fra Tønder fortæller om en julegave, som han fik af faderens forretningsforbindelse i Tyskland: »Jeg var kun 3 1/2 år, da jeg fik en dejlig pony, sadlet som ridehest, betrukket med ægte brunt og hvidt skind og med en lang, naturlig hale. Den var jeg meget glad for. Når julen var ovre, blev legetøjet gemt bort på loftet og kom først ned igen ved andre helligdage. Desværre opdagede jeg en skønne dag, at min hest fældede. Det var møllene, som havde gjort kål på den.«

Andet småbørnslegetøj

Småbørn i byerne har haft mere købt legetøj end børn på landet. Det har været byggeklodser i æsker, puslespil, dyr til at trække efter sig i en snor og billedbøger med dyr. Tøjdyr og bamser blev først almindelige her i landet efter 1. verdenskrig. De var ikke i samme grad som

dukker kønsbestemt legetøj og brugtes af både drenge og piger til sovekammerater og krammedyr. Mange dyr kunne pive, men havde de først en gang været våde eller var kommet en tur i vaskebaljen, var denne kunst forspildt.

Lege uden legetøj

Mange af legene krævede slet ikke nogen former for genstande, og de har da naturligvis heller ikke efterladt sig »materielle« spor. Derfor er det vigtigt at få indsamlet beretninger om legene og legetøjet, for at man kan danne sig et helhedsbillede af legemiljøet og de tanker, der optog børn dengang. Som eksempel kan nævnes Johannes' beretning om lillebroderen: »Jeg husker, da min yngste broder var 4 år, da satte han vores svenske træstole i en rad på gulvet i dagligstuen. Han forestillede sig, at det var køer. Han satte sig på skamlen mellem stolene, og så sad han og skrabe under stolene. Han forestillede sig, at han malkede, det kunne han lege i timevis. Han legede også somme tider at slagte høns. Han løb hen i et hjørne af stuen, og så legede han, at han greb en høne og slagtede den. Han skreg i vilden sky, ligesom høns gør. Han havde selvfølgelig set, hvordan man slagtede høns.«

Efterskrift

I forhold til vore dages småbørn, der har kravlegården fyldt op med tøjdyr, bøger og dukker, ser datidens legetøj ikke ud af noget videre. Men der er en tendens til, at jo ringere legemuligheder der gives børn i form af færre søskende, høje etageboliger, trafik o.s.v., des mere legetøj får de som en slags kompensation.

Omkring århundredskiftet var børnene med fra de allertidligste barneår i de mange arbejdsområder, der var i hjemmet. Hvad enten det var i bondehjem, fiskerhjem eller håndværkerhjem fik børnene overdraget mindre krævende arbejdsopgaver, hvilket kunne være en økonomisk nødvendighed for hjemmets opretholdelse. Samtidig blev de lidt efter lidt oplært i det, der senere skulle blive deres erhverv. Nu arbejder over 50% af kvinder med småbørn ude i erhvervslivet, og børnene kommer på institution – barnets og den voksnes verden er blevet adskilt.

Men stadigvæk afspejler de voksnes verden sig i legetøjet, hvad enten det er små biler eller små vaskemaskiner. Børn får legetøj ved den mindste lejlighed, og udbudet af blik- og plastiksager er enormt,

ting der ofte alt for let går i stykker. For at børn kan få afløb for deres skabertrang og glæde ved at lege, er det vigtigt, at man finder pædagogisk legetøj, der nøje svarer til barnets alderstrin.

Noter

1. I 1969 udarbejdede Nina Fabricius fire spørgelister om leg og legetøj for Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser. Spørgelisterne indeholder 138 grupper med 10-25 spørgsmål i hver. Fra 1969 til januar 1978 er der indkommet ca. 450 besvarelser på ialt ca. 9.000 beskrevne sider.

I de sidste 5-6 år har jeg registreret de nyindkomne optegnelser om dette emne samt arbejdet med at lave udbredelseskort over forekomsten af de forskellige lege og legetøj. I beretningerne var jeg især opmærksom på beskæftigelsen af småbørn.

Det ville være interessant at tage en enkelt gruppe ud og se, i hvor stor udstrækning meddelerne havde besvaret denne spørgsmålsgruppe. Det blev til gruppen om de helt små børns leg.

Jeg ville samtidig undersøge, i hvor stor udstrækning Nationalmuseets genstandssamling og billedarkiv kunne dække denne gruppe.

Efter at have gennemgået samtlige optegnelser om leg fandt jeg 49 optegnelser med oplysninger om helt små børns leg og legetøj. 49 ud af ca. 450 optegnelser er måske ikke så mange, og andre grupper af børnelege er da også bedre repræsenteret. Det hænger sikkert sammen med, at meddelerne naturligvis ikke kan huske de første par år af deres liv, og de beretter jo primært om deres egne oplevelser. Derfor er det hovedsagelig meddelere fra hjem med mange børn, der beretter om deres mindre søskende eller for eksempel om naboens børn, som de selv har haft meget nær kontakt med. Så godt som alle meddelere kan huske deres eget første rigtige legetøj, både hvad det var, hvornår de fik det, i hvilken anledning, og af hvem de fik det foræret. Da børn dengang kun fik få stykker legetøj i løbet af deres barndom, kan det ikke undre, at det har gjort et stort indtryk på dem.

Af de 49 meddelere, der indgår i undersøgelsen, er 22 mænd og 27 kvinder. De fleste er født i begyndelsen af 1890'erne, yderpunkterne er 1879 og 1914. Beskrivelserne dækker derfor små børns leg i tiden omkring århundredskiftet.

Geografisk er meddelerne fordelt over hele landet, dog er der ikke så mange oplysninger fra hovedstaden og de større provinsbyer. De fleste og mest fyldige beretninger er fra husmands-, gårdmands- og landarbejdermiljøer. Der er kun få beretninger fra borgerskabet i byerne og ingen fra det højere borgerskab, måske fordi børnepasningen for de sidstnævntes vedkommende i større udstrækning var overladt til barnepiger. Hvis man lavede en spørgeliste specielt om pasning af småbørn, kunne man uden tvivl få mange flere oplysninger.

I Nationalmuseets billedarkiv var der kun få billeder af spædbørn og småbørn samt enkelte affotografier af ældre malerier. Fotografierne viste hovedsagelig det bedre borgerskabs børn opstillet hos en fotograf eller amatørfotografier af børn på sommerferieophold eller i deres legeværelser.

I genstandssamlingen fandtes en del legetøj, men det er som sædvanlig næsten kun de fine og atypiske ting, der har fundet vej til museets samlinger. De ting, som børn dengang legede med, var for det meste hjemmelavede. De er slidt op og smidt væk. Samtidig har man vel antaget, at den slags ikke var værdigt til at komme på museum. Nogle meddelere har lavet kopier af deres legetøj efter hukommelsen, og disse indgår nu i samlingerne. Dette er et tydeligt eksempel på, hvor vigtigt det er med traditionsberetninger i forbindelse med museernes genstandssamlinger, blandt andet for at man i tide kan få suppleret samlingerne, eller i det mindste være opmærksom på de huller, der kan være.

2. Göte Klingberg: Så levde barnen förr. Stockholm 1971, p. 93.

3. Anna Erslev: Legebog. København 1904. 2. del p. 99.

Litteratur

Anna Erslev: Legebog. København 1904

Göte Klingberg: Så levde barnen förr. Stockholm 1971

J. S. Møller: *Moder og Barn*. København 1939
Marianne Therkildsen: *Bondens børn*. Folk og Kultur 1974
Barnets Värld. Fataburen 1971
Barn. Kulturen 1960
Jane Fredlund: *Så lekte vi*. Uppsala 1973

Utrykt kildemateriale

Besvarelser af spørgelister om Leg og Legetøj i NEU.

Citater er benyttet fra følgende optegnelser:

Neu nr. 23.674, 27.941, 27.995, 28.106, 28.202, 28.412, 28.608, 28.630, 28.679, 28.901, 28.930, 29.092, 29.111, 29.345, 29.899 og

Summary

Play at the turn of the 19th century

There are not many toys for small children in museum collections but oral tradition and written sources shed light on games and toys.

Mother was the central figure in the life of a very small child, but if the family was a large one she had little time left over for the latest arrival. When a baby became peevish a cloth dummy was made by wrapping chewed rye bread in a piece of linen.

Among cradle toys for the baby were pegs, bone spoons, a tin mug and other kitchen utensils. Rattles were made from hollow wooden balls with pieces of metal inside; the handle of the rattle was finely turned wood, sometimes with a whistle in it. Home-made rattles could be made from blown-up pig's bladder or the gullet of a goose.

The youngest child was soon left in the care of big brothers and sisters who were expected to have the little one with them while they played, and while doing their homework one of them would rock the cradle with a foot. When a baby was between six and nine months old the contraption called a baby walker was abandoned, instead the child would sometimes be given a falling cap to prevent the worst bumps when it fell over. Many homes had a little swing hanging indoors, the baby sat in it and could watch what was going on.

There are large numbers of rhymes and songs for small children. Most of them are about life on the farm and all the chores that a young child would have to learn one day, for example, pig sticking, sawing firewood and cutting chaff.

All children had balls, either home-made rag balls or the more amusing gas balls bought for fifty øre. Tops were made from cotton reels with a little pointed stick through them for spinning with the fingers. Tin tops and painted wooden tops could be bought in towns. Handy grandfathers often made wooden jumping jacks, but there were also sheets of paper jumping jacks for cutting out.

When children were about two years old they had to entertain themselves. In the winter in bad weather they sat with their playthings at the long table in the living room. Children from well-to-do homes had their own nursery or playroom specially furnished with small chairs and tables, as well as a cupboard for toys. The summer months were spent out-of-doors, playing in a corner of the barn or in the rickyard. The best playground of all was the sand heap, where sand was collected for scattering on the floor.

All the informants clearly remember their first toys. Mothers made rag dolls with heads of tin, extra fine dolls were given china heads with real hair. Boys played mostly with stones and little sticks representing cows and horses. Toyshops in towns stocked hobby-horses and rocking horses of real leather. Town children owned more bought toys than country children, the choice ranged from toy bricks, jigsaw puzzles, animals for pulling along on a string, to picture books. In Denmark, soft animals and teddy bears were not widespread until after the first world war.

Dukker

af Birgitte Kjær

Dukker er så meget, – det er legemsstore figurer, der skal vise de sidste modenyheder, det er opstillingsfigurer i tableau'er, det er små sirlige dukker i dukkehuse eller måske i julekrybber. Det kan også være en pind med et tørklæde slået om. Kun den sidste slags er i virkeligheden dukker i betydningen legetøj: den plastiske figur i et menneskes lignelse, brugt af barnet i dets rollelege. Gruppen legetøjsdukker er stor; den spænder fra de sirligste og mest elegant udstyrede dukker til ganske simple, som den ovennævnte pind med et stykke tøj slået om.

Museernes dukker er mange, og de er forbløffende ensartede. De er næsten alle perfekte, velklædte, fine dukker, der ser ud til at høre hjemme i mellem- og overklassen. Dukker fra »nøjsomhedskulturen«s børn på land og i by bevares kun sjældent, – de var simple, måske lavet af nogle klude om lidt savsmuld, og de blev slidt op. Men de fine dukker på museerne er ikke slidte. Har børnene i velstillede hjem mon ikke også haft simple dukker, hvis rolle ikke var færdigtænkt fra en fabrikants side og som derfor var kedelige og sad »til stads«, – men dukker, som de kunne lege med og selv med deres fantasi placere i de skiftende lege? (fig. 9) Ud fra museumssamlingerne er vi kun i stand til at belyse prestige-dukkens historie, dens brug og rolle.

Historisk set udvikler dukkerne sig i to henseender, dels i de skiftende materialer, dels i de vekslende typer, de skal illudere.

Dukker kendes som legetøj allerede i oldtidskulturerne, og kan gennem alle de mellemliggende århundreder i Europa følges, til vi i 1800-tallet ser en hastig stigning i dukkernes antal. Det er først fra denne tid, der er så mange dukker, at man kan behandle dem generelt.

De ældste tiders dukker lavedes af træ, ler og lignende materialer, der holdt sig i brug langt op i 1800-tallet. I begyndelsen af 1800-tallet begyndte man at lave dukkernes hoved og ekstremiteter af porcelæn (med krop af skind eller stof med fyld af savsmuld el. lign.), og med industrialiseringens mulighed for masseproduktion og delvis billigørelse, blev disse »porcelænsdukker« gennem flere årtier enerådende og kastedes på markedet i store mængder, hovedsagelig fra tyske fabrikker, fra 1850'erne dog med stigende konkurrence fra de franske dukkefabrikker. Også Danmark var i nogle årtier efter 1840 med i

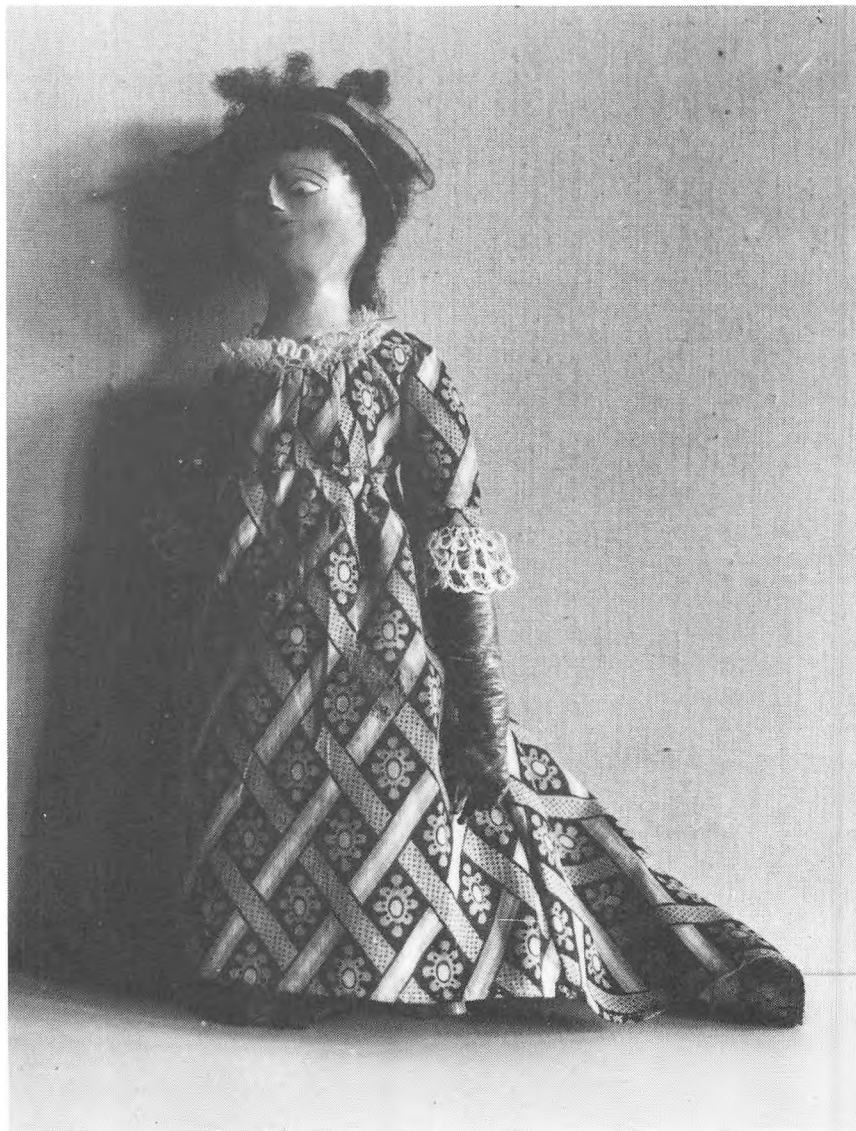
Voksendukke fra ca. 1805.

Der kendes danske dukker, der er ældre end denne, f. eks. en lille rococo-dukke; fra udlandet er der endnu ældre dukker. De forestiller så godt som alle voksne damer, der er iført tøj à la mode. –

Dukken her er skåret i træ, men har arme af skind. Ansigtet er bemalet, med blå glasøjne og hår af krøllet, sort uld, som sidder i villre krøller og fastholdes af et bånd. Der er særk og klokke under kjolen, som følger moden ca. år 1800 med det korte liv, korte ærmer og tilspidsende sløb. Dukkens højde er 28 cm.

DgB mus. nr. 4:16, neg. nr. +337.¹

Adult doll, c. 1850. A wooden doll but its arms are of leather. It has a painted face, blue glass eyes and hair of curly black wool.

produktionen af porcelænsdukkehoveder. Dukketorsoerne blev efterhånden fremstillet af hårde materialer, f.eks. celluloid med bevægelige led i arme og ben (fig. 12 A-B). Senere lavedes hele dukker af gummi- eller plasticmaterialer, prismæssigt billigere og langt solidere.

De dukker, vi kender fra 1700-tallet og det tidlige 1800-tal, forestiller i overvejende grad voksne damer i modetøj (fig. 1 og 2). Børne- og ungpigedukker begynder at fremstilles omkring midten af 1800-tallet. Hen imod århundredskiftet og kort efter bliver babydukke alminde-

Voksendukke fra ca. 1845-50, iført sit bedste udgangstøj. På denne tid begyndte man så småt at fremstille børnedukker, – især pigebørn, der i fremtoningspræg i ansigt og tøj svarer til unge piger. I sjældne tilfælde blev der lavet rigtige babydukker, med næsten babyproportioner i anatomen og f.eks. hoveder næsten uden hår; før 1880'erne kendes dog kun ganske få. Fra det 19. årh.'s anden fjerdedel leger børn med samme dukker over store dele af Vesteuropa. Masseproduktionen fra først Tyskland, senere fra Frankrig, spreder dukkerne til flere lande. –

Dukkens hoved er af malet papmaché, krop og lemmer af skind. Kysen og de 4 underskorter, der bærer kjolen, er alle oprindelige, mens selve kjolen i 1890'erne skal være fornyet, dog i den oprindelige kjoles snit og stil. Højden er 76 cm. DgB mus. nr. 43:44, neg. nr. +991.

Adult doll, c. 1845-50, with papier mâché head, and body, arms and legs of leather.

Drengedukke fra ca. 1850.

Drengedukker er relativt sjældne, men dukker op samtidig med eller lidt før børnedukkerne i det hele taget vinder indpas. Denne dukke har tilhørt en dreng; dog kendes der eksempler på piger, der har modtaget drengedukker som gave. Det var, ligesom nu, ikke almindeligt, at drenge legede med dukker. H. C. Andersen havde som barn flere slags dukker, men betragtedes af denne – og flere andre grunde – som uden for de andre drenge kreds. Tøjet til dukken her er af den type, der blev båret af små børn indtil omkring skolealderen, en blusekjole, som den børnene har på i »Flugten til Amerika«. I 1800-årenes første halvdel frigøres børnetøjet og især drengetøjet for alvor fra voksentøjet og bliver enklere og friere i brug; det er de rousseau'ske tanker om den frie opdragelse og børns lov til at være børn, der mærkes bagved. – Dragten her består af lange bukser og en hvid skjorte med en ternet bluse over. Dukken har oliemalet træhoved, krop af lærred, og arme og hænder af skind. Dens højde er 48 cm.

DgB mus. nr. 1313:50, neg. nr. +1632.

Boy doll, c. 1850, with wooden head painted in oils, and a linen body; its hands and arms are leather. The doll once belonged to a boy.

lige. Voksenedukkerne og børnedukkerne findes side om side i lang tid, dog således, at mens voksenedukkerne bliver færre i antal efter ca. 1870, bliver børnedukkerne mere og mere almindelige frem mod 1900, samtidig med at de fremstiller yngre og yngre børn (fig. 4, 6 og 7 A-C). De ældste børnedukker er forklædte voksne. De har voksne ansigter og frisurer, men er iført ungpige- og børnetøj. Siden bliver også dukkehovedernes træk barnlige (fig. 8 og 9). Der ses en stigende

Voksenedukke fra ca. 1860-65.

Det ses, at børnenes voksenedukker stadig følger den mode, deres mødre brugte, nu de begyndende krinolineskørter. Til trods for at ungpige- og børnedukker fremover bliver mere og mere almindelige, lever voksenedukkerne videre til op mod 1. verdenskrig. – Dukkens hoved er af uglaceret porcelæn med lyst gult hår og blå øjne; kroppen er af skind med arme af glaceret porcelæn. Tøjet er modetøj: sort- og hvidstribet kjole af fint bomuldstøj; dertil underskørt, klokke, benklæder, undertliv, chemise og hvide strømper og violette støvler. Dukkens højde er 60 cm.

DgB mus. nr. xx 324:51, neg. nr. +1631.

Adult doll, c. 1860-65, with unglazed china head, pale yellow hair and blue eyes. The body is leather, the arms are glazed china.

realisme i hele fremstillingen. Hvor de ældste dukker kun har hoved og ekstremiteter af porcelæn, og kroppen lavet af 5 stof»pølser«, bliver også kroppen (nu i papmaché – senere i celluloid) omkring århundredskiftet modelleret i form, på babydukkerne ligefrem med mave og deller. Men her standser også naturalismen. Babydukkerne er helt op til efter 2. verdenskrig kønsløse, selv om ansigtstræk og hårvækst antyder piger og drenge (fig. 12 A).

Lille ungepige-dukke i amagertøj fra ca. 1870.

Der kendes adskillige eksempler på dukker i »nationaldragter«. Denne slags dukker bliver stort set først almindelige i 1800-tallet med dets romantiske dyrkelse af »folket« og alle dets udtryksmidler som det ægte nationale, i modsætning til overklassens forbrug af »vælske moder«. Brugen af dukker iklædt nationaldragt får en renaissance omkring 1800-tallets midte og fremefter, herhjemme påvirket af de nationale strømninger omkring og efter 1864. Man kan sammenligne med den store interesse, der i det hele taget var for alt nationalt: med f. eks. F. C. Lunds billedserier af, hvad han kaldte »Danske Nationaldragter«, der fra 1860'erne og fremefter kom i adskillige genoptryk, og med Hansen, Schou og Wellers fotografiske billedserier fra 1871 af folk, iført landligt, »nationalt« tøj. –

Denne dukkes hoved, arme og ben er af bemalet porcelæn, kroppen er af stof. Dragten er nærmest en ungpige-dragt af amagertype. Højden er 14,5 cm.

DgB mus. nr. 224:56, neg. nr. +2129.

Little doll wearing the Amager folk costume, c. 1870. Head and limbs of painted china, and a cloth body.

Men realismen i dukkeverdenen var kommet for at blive i de næste par generationer. Således kom der kort efter 2. verdenskrig negerdukker frem på det europæiske marked. Det var i og for sig ikke noget nyt, blot var den situation, de afspejlede ny, – og virkelig. Jugendperiodens Europa fremstillede ganske vist også raceprægede dukker, men det var enten negerdukker, der var beregnet for det amerikanske marked, eller asiatisk prægede dukker, der blot afspejlede tidens

Voksendukke ca. 1870.

I 1870'erne er voksendukkerne stadig i overtal, men fra nu af tager børnedukkerne kraftigt til i antal. – Dukkens hoved/buste er af uglaceret porcelæn med gult hår med net og båndarrangement samt hvid pyntekrave; kroppen er af skind, men ben og arme af træ. Dragten består af mamelukker, klokke, underskørt samt trøje og skørt i modesnit, hvor 1870'ernes tournure er ved at vise sig. Dens højde er 54 cm.

DgB mus. nr. 3:47, neg. nr. +1319.

Billedrækken her viser børne- og voksendukker i 1870-80'erne og børnedukkernes stigende antal i forhold til voksendukkerne.

Adult doll, c. 1870, with unglazed china head and bust, pale yellow hair and blue eyes. It has a leather body and wooden limbs.

sværmeri for det orientalske og eksotiske. Efterkrigstidens negerdukker var imidlertid udslag af de mange amerikanske soldaters tilstedeværelse i Europa efter 2. verdenskrig. De farvede dukkers fortsatte popularitet i dag er dels udtryk for, at stramme vesteuropæiske

Pigedukke fra 1877.

Pigedukkens hoved og arme er af porcelæn, kroppen af skind; håret er ikke påmalet, men en paryk af gul silke. Tøjet er en nøje kopi af børnetøj fra tiden, bestående af flere lag undertøj og strømper; kjolen er af typen »prinsesse-kjole«; dukken blev givet til en lille pige på hendes 7-års fødselsdag, og dens tøj er nøje kopieret efter, hvad pigen selv bar på denne dag. Dukkens højde er 50 cm.

DgB mus. nr. 9:47, neg. nr. +1338.

Girl doll, 1877, with china head and arms; her hair is a yellow silk wig, her body is leather. The doll was a present to a little girl on her seventh birthday. Its clothes are copies of those belonging to the child.

adoptionsregler har øget adoptionen af børn fra den 3. verden, dels at mange forældre bevidst ønsker at give deres småbørn negerdukker, for gennem leg at give børnene fornemmelse af racernes ligestilling.

Det var i efterkrigsårene stadig baby- og småbørnsdukker, der var

Voksen dukke fra 1875-80.

Dukkens hoved er af uglaceret porcelæn, i busten er der modelleret perlekæde med medaljon samt roser ved ørerne; kroppen er af lærred og armene af brunt træ. Dukken har undertøj, samt modekjole med skødetrøje med tournureophæftet nederdel. Højden er 56 cm.

DgB mus. nr. 158:34, neg. nr. +74.

Adult doll, c. 1875-80. Unglazed china head and bust with a medallion necklace round the neck and rose ear-rings. The body is of linen and the arms of brown wood.

Pigedukke fra ca. 1880-85.

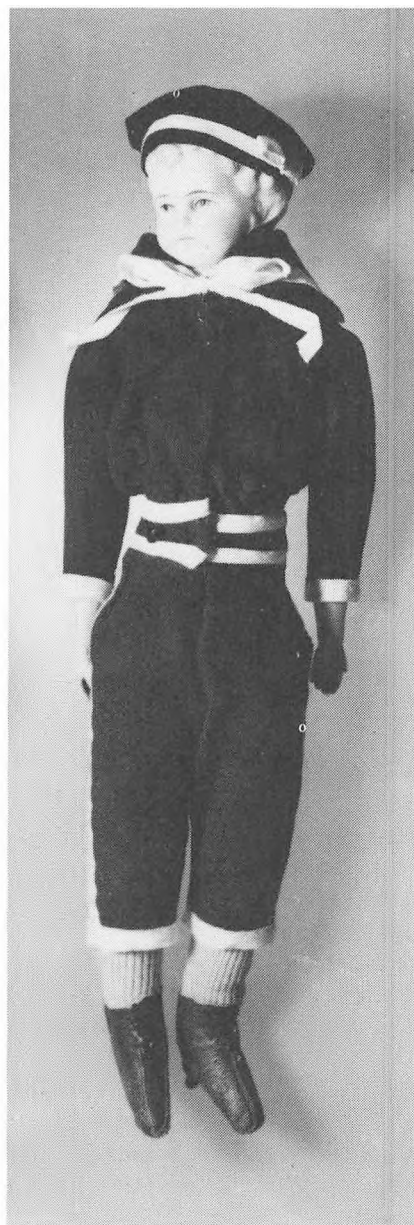
Pigeløjet afspejler stærkt voksentøjets profil, kun er det kortere, hvorved de lange, blondforsynede benklæder ses. Pigedukkernes alder skal oftest illudere børn ml. 5-10/14 år (piger før konfirmationen); men hen mod århundredskiftet bliver pigeduk-

kerne yngre og yngre. – Dukkens hoved, arme og ben er af glaceret porcelæn, håret en gul paryk, kroppen beklædt med lærred. Dukken har benklæder og 2 under-skørter og derover modetøj, tillempet for børn: figursyet skødetrøje og skørt mod tournureprofil, derover kort skulderslag.

Dukkens højde er 48 cm.

DgB mus. nr. 1341:50, neg. nr. +1634.

Girl doll, c. 1880-85. Glazed china head and limbs. The hair is a yellow wig and the body is of linen.

Pigedukke fra 1895-1900.

De fine dukker med stort personligt udstyr var ofte en slags prestige-dukke; det er et spørgsmål, om det også var de dukker, børnene legede med. I og med at dukkerne var færdigudstyrede og færdigtænkte ved anskaffelsen, var de også låst fast i en rolle for modtageren. For et barn har der sandsynligvis ofte været meget større legeomuligheder i en mindre fin dukke med mindre udpræget tøj, hvor til gengæld barnets fantasi havde frie muligheder for at omskabe dukken i forskellige roller og situationer. Af Edith Rodes barndoms-erindringer »De tre smaa piger«, der foregår i 1890'erne, fremgår det klart, at det er de voksne, der vil have børnene til at lege med deres fine dukker, mens børnene selv straks lægger dem væk. Enkelte af de mere udspekulerede dukker har børnene ligefrem afsky for og giver dem navne, der associerer til alle de ord, som det er uartigt at bruge – og forbudt. De fine dukker synes

Drengedukke fra 1884.

Små drenge gik i blusetrøje/-kjole, til selskab endda nedringede og med kniplingskraver, til de var mindst 4 år eller kom i skole. Derefter fik de matrostøj. Otto Rung har i erindringsbogen »Fra min klunketid« givet en sølt skildring af sine forældres og sit og sine søskendes tøj i et overklassemiljø i København i århundredets sidste årtier, og nævner, hvor nedværdigende den nedringede, kniplingsbesatte blusekjole føltes for en dreng, når de større brødre var i matrostøj. –

Denne dukke har uglaceret porcelænshoved og -arme, krop af hvidt skind. Dens ydertøj er matros med rund hue. Højden er 37 cm.

DgB mus. nr. 3:54, neg. nr. +1885.

Boy doll, 1884. Head and arms of unglazed china and body of white leather.

mere at have siddet »til stads« eller blev allerhøjest leget med om søndagen. –

Dukkens hoved er af uglaceret porcelæn med indsatte glasøjne og paryk af ægte hår i en lang fletning; torsoen er af skind og benene af stof, mens underarme er af porcelæn. Tøjet følger tidens børnemode.

Dukkens højde er 43 cm.

DgB mus. nr. 334:55, neg. nr. +2066.

Girl doll, 1895-1900. Head of unglazed china with inset eyes and wig of real hair. The body and legs are of leather, the lower arms are of china.

de almindeligste, men netop 50'ernes Amerika-dyrkelse indførte en ny dukketype: teen-age-dukken, beregnet for større børn. Den repræsenterede en speciel amerikansk mellemklasse-moral, en dyrkelse af amerikansk college-stil og en speciel tøjstil, samt en interesse for de 10-15-åriges tidlige indslusning i voksenverdenen. Den vigtigste legeomulighed lå i en omfattende garderobe. Disse Barbie-dukkers uana-

Pigedukke fra ca. 1900, der repræsenterer en anden brug af dukkerne end de øvrige, der alle har tilhørt børn. Denne er blevet givet til en voksen, gift dame af hendes mand, der havde købt den til hende i Hamburg; hun var skolebestyrerinde. Dukken sad i deres hjem til stads i sofaen. Denne voksne brug af dukker må sandsynligvis ses i sammenhæng med børnenes fine dukker, man kun måtte lege omsorgsfuldt med om søndagen. Dukkerne blev således noget, der ikke var forbundet med leg, men noget fint, man uden vanskelighed kunne tage med over i sin voksne tilværelse. Dukken var blot til pynt, og en senere tids brug af f. eks. tylsbeklædte dukker som pynte-hygge-lamper på fjernsynet, synes afledt af sofa-dukkerne. – Denne dukkes hoved er af uglaceret porcelæn, håret en lys, kunstig paryk, øjnene vippeøjne; krop og lemmer er af papmaché. Dukken er iført fint udgangstøj i en ret ekstrem stil, undertøjet er tilsvarende fint, alt er det originale tøj fra århundredskiftet. Højden er 57 cm. DgB mus. nr. 2:54, neg. nr. +1851.

Girl doll, c. 1900. Unglazed china head with a pale wig of artificial hair and eyes that open and shut. The doll's body and limbs are papier mâché.

tomiske fysiognomi og hele fremtoningspræg markerede overgangen til en ny periode i dukkestil. Realismen svandt og dukkerne gjordes overdrevne i alle deres udtryk (fig. 14).

I løbet af 1950-60'erne nedbrødes mange tabuer, og der blev nu produceret både drenge- og pige-baby-dukker, hvor også kroppene blev kønsprægede. Dette er ikke så meget udsprunget af ønske om realisme, som af ønske om nedbrydning af gamle fordomme og fortællinger i børneopdragelsen, for samtidig fjerner mange af dukkerne sig fra de trolige baby- og barnefremstillinger. I stedet laver man

Voksendukke med baby fra 1901.

Dukken, der er købt i Frankrig, blev i 1901 givet til en 2-årig pige, som dog ikke synes at have leget meget med det skrøbelige arrangement. Dukken er iført en slags uniform, der illustrerer hendes arbejde, at være amme for det lille barn, hun bærer i venstre arm. Det er ikke almindeligt, at dukkerne så udpræget agerer en fastlagt situation. –

Dukken har hoved af uglaceret porcelæn, blå glasøjne, kunstigt gult hår, krop, arme og ben af papmâché. Højden er ca. 32 cm. DgB mus. nr. 46:54, neg. nr. +1841.

Adult doll with a baby, 1901. Unglazed china head and blue glass eyes, it has yellow artificial hair. The body and limbs are papier mâché. Its clothes show that the doll is meant to represent a wet-nurse.

f.eks. ganske uanatomiske, men farvestrålende kludedukker og bløde slaskedukker, som børnene kan kramme og slæbe om med, og i højere grad lege med.

Børns legetøj afspejler generelt voksenverdenens forventninger og krav til børnene, – viser, i hvilke retninger omverdenen ønsker, børnene skal udvikle sig. Dukkernes udvikling afspejler omverdenen og dens forventninger til børnene og deres rolle i børne- og senere voksenverdenen. Tid og sted er afgørende for, hvilke normer man lægger til grund for børns opdragelse. Men det er karakteristisk, at de lege og det legetøj, der er en del af indlæringen i kultur- og rollemønstre, synes at ændre sig langsommere end opdragelsesnormerne. Lege

2 babydukker fra ca. 1905-10.

Babydukkerne bliver nu mere og mere almindelige, og får mere og mere rigtige anatomiske former. Dog må det bemærkes, at der endnu var tabu'er i børneverdenen; selv om det er tydeligt, at dukken til venstre er en pigedukke, og dukken til højre en drengedukke, er det kun i ansigtet, man lader en forskel komme til syne; resten af kroppen er ganske kønsløs. –

Begge dukker har uglacerede, kødfarvede porcelænshoveder med glaslukkeøjne og mørkt hår af silke; krop og lemmer er af papmaché. Dukken til venstre måler 20 cm, den til højre 25 cm.

DgB mus. nr. 326:55, neg. nr. +2061.

Two baby dolls, c. 1905-10. Both have pale pink china heads with eyes that open and shut, and dark hair of silk. The bodies, arms and legs are papier mâché.

og legetøj er ofte konservative, omend der selvfølgelig sker tilpasninger.

Det er således karakteristisk, at der går lang tid fra Rousseau's tanker om frihed i børneopdragelsen efterfølges så vidt, at også legetøjet, hvorigennem de nye adfærdsnormer skulle leges ind i børnene, ændres tilsvarende. Allerede i 1760'erne havde Rousseau

Babydukke fra omkring 1918.

Denne dukke er helt lavet af celluloid med malede ansigtstræk, lemmerne samles ved elastikker. Dukken er iført en slags bærekjole med hagesmæk over. Dens højde er ca. 23 cm.

DgB mus. nr. 44:64, neg. nr. +2321.

Baby doll, c. 1918. A doll with a painted face made entirely of celluloid.

vundet stor opmærksomhed ved sin fremhævelse af barndommens og familielivets betydning, men han fandt dog kun lydighed i fornemme eller intellektuelle kredse. Man ville gerne lade børnene lege og klæde sig frit, men forstod ikke, i hvor høj grad legetøjet og dets udformning var med til enten at udvikle eller fastlåse barnet. Man ændrede nok nogle ydre former, men ikke de grundlæggende

Pigedukke fra ca. 1940-45.

Dukkerne bliver i stigende grad naturalistiske i deres udseende. –

Denne dukke har hoved af porcelæn, resten af kroppen er af celluloid; øjnene er blå og kan vippe, parykken er af lyst, ægte hår. Den er iført en mørkerød fløjlskjole med tilhørende bukser. Højden er 21 cm. DgB mus. nr. 1133:61, neg. nr. +2338.

Girl doll, c. 1940-45. China head with blue eyes that open and shut, and a blonde wig of real hair. Celluloid body and limbs.

forhold, der ville have udviklet barnet, men også ændret hele familiemønstret. Og hvor ringe gennemslagskraften var i de nye tanker, ses bedst af, at den tyske pædagog Fr. Fröbel igen i 1830'erne kunne agitere for friere børneopdragelse, atter kun langsomt fulgt af ændringer i børnenes legemuligheder, så langsomt, at f.eks. Maria Montessori i begyndelsen af dette århundrede igen kunne hævde det ønskelige i en ændring i de voksnes holdning til det at være barn.

Og således hænger dukkernes ændrede fremtoningspræg da sammen med omverdenen, dens opfattelse af sig selv og dens syn på børn. »I 1820'erne gav man de små piger voksendukker at lege med, så de i legen kunne »øve« sig på den voksne hustru/moderrolle. I 1920'erne gav man pigerne babydukker; gav man dem måske endelig lov at være børn lidt længere, og begyndte man nu at tage lidt af det sociale sigte ud af legens opdragende virkning?«

Babydukke fra 1963.

Naturalismen er på retur, man begynder at gøre dukkerne »nuttede«, en amerikansk lillepigestil dominerer. Hvor man i den første efterkrigstid hovedsagelig fremstillede baby/barnedukker, kom der i slutningen af 1950'erne endnu et amerikansk fænomen frem, de ekstremt uanatomiske teen-age-dukker. –

Denne dukkes hoved og lemmer er af kraftigt, svagt bøjeligt plastik, kroppen er af stof; håret er af lysblondt nylon, øjnene kan vippe. Dukken er iført en sparkedragt.

Højden er 44 cm.

DgB mus. nr. 70:64, neg. nr. +2342.

Baby doll, 1963. Head and limbs of strong flexible plastic. Blonde nylon hair and eyes that open and shut, fabric body.

Dukker er stort set af hunkøn, og tænkt som legetøj for piger. Men der findes drengedukker, om end de er sjældne (fig. 3 og 8). De synes ikke altid tænkt som pigelegetøj, som de andre dukker. Dog har både piger og drenge modtaget drengedukker, men den victorianske moral har vel hindret, at piger i særlig grad har kunnet lege med drengedukker, ligesom den almindelige kønsrolleopfattelse i det hele taget har hindret, at drenge kunne lege med dukker; det affødte stort postyr, hvis en dreng ønskede sig en dukke, – en sabel eller en bøsse måtte han få, – ikke en dukke.

Legetøj er primært et forbrugsgode for børn. Hvordan opfattede børnene selv dukkerne? Det er antydnet, at mange af de fine dukker sad »til stads« eller kun var til søndagsbrug. Sat på spidsen: afviste det 19. årh.'s børn som forbrugere de fine dukker, fordi disse ikke gav deres fantasi muligheder, – og er det en af forklaringerne på museernes fine dukker? Problemet har dog flere aspekter; også de voksnes holdning til børns legemuligheder har ændret sig. Vor tids børn leger mere frimodigt med deres legetøj, med større slitage til følge, end 1800-tallets børn, der blev opdraget til, at sirlighed og perfektionisme i omgangen med tingene var vigtigere end de frie legemuligheder.

Noter.

1. Samtlige afbildede dukker tilhører Købstadsmuseet »Den gamle By«, Århus.

Summary

Another way of looking at dolls

The article discusses dolls as indicators of the changing norms for bringing up children. A line of development is followed – from the custom in the first half of the 19th century of giving children adult dolls, to that of giving them baby dolls by the beginning of the 20th century. The author explains this as a reflection of the adult world's changing demands on the education and expectations of girls in general.

Dukkehuse

Af Hans Lassen

Dukkehuset og dukkestuen – legetøjet for piger – svarer på spindesiden til fæstningen, pakhuset og stalden på sværdsiden – legetøjet for drenge. Dukkerne til pigerne svarer til tinsoldaterne til drengene osv. osv.

Med en sådan opdeling er dukkehuset og dukkestuen klart defineret som legetøj for piger. Dukkehuset er et stykke legetøj af almen karakter, det er en helhed, som omfatter både huset og tingene i huset, ja, når det er helt komplet, også de personer, der bor og virker i huset. Dukkehuset er et hus i lilliputformat, i almindelighed af en størrelse, så et syv-otte års barn kan overse det i dets helhed. Dukkehuse og -stuer varierer, men en dukkestue er dog omkring en 30-40 cm høj, og et helt hus fra 85 til 150 cm. Det er størrelsesforhold, der passer til et barn. Alle genstandene i dukkehuse og dukkestuer er i tilsvarende målestok, og i forhold til andet legetøj er dukkehusets inventar i mindstemål. En almindelig dukke er langt større end en dukke beregnet til at være beboer i dukkehus. Det samme gælder dukkesenge, legetøjskøkkener med tilhørende gryder, potter og pander osv., osv. Miniaturemålet er forbeholdt dukkehuset. Den ideverden, der ligger bag dukkehuset, svarer til den almindelige bag legetøj: Gennem leg forberedes barnet til de voksnes verden. Der er dog et par interessante træk, der synes særlig knyttet til dukkehuset.

Dukkehuset har sit opdragende formål. Det har det haft fra første færd, dvs. fra begyndelsen af 16. århundrede¹. Her kunne pigebarnet lære, hvad et velordnet hus burde indeholde, hun kunne lære, at alt i et godt hjem skal stilles på rette plads, og hun kunne, ved at lege – det vil sige arbejde – med miniaturetingene, lære at tage vare på alt det, hun i sit voksne liv skulle beskæftige sig med som husmoder – i et stort hus!

Tre dukkehuse. Et gråt pudset palæ fra Westfalen 1789, et rødstenshus fra København 1884, begge traditionelt udformet med facaderne som skabslåger. Det lille enfamiliehus fra 1906 med lokum og brændeskur i gården, viser en særlig udformning af dukkehuset som et »helt hus«, hvor taget løstes for at få indkig i stuerne. Opstilling på Nationalmuseet III, Dansk Folkemuseum.

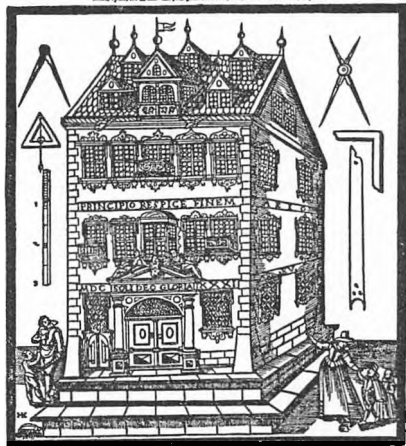
Three doll's houses: a patrician residence in grey plaster, a red brick house, and a small house for a single family.

Dukkehus fra Nürnberg. Udført 1631 af Anna Köferlin. Træsnit fra forsiden af det flyveblad om dukkehuset, som Anna Köferlin udstillede offentligt. Hendes formål med dukkehuset var at forberede de unge på deres fremtidige arbejde ved at vise en rigtig husholdning i lilliputformat. Efter Karl Gröber: Kinderspielzeug aus alter Zeit. Berlin 1928, s. 23.

Woodcut of a doll's house, 1631.

Beschreibung was in dem von Anna Köferlin zu Nürnberg, küniglichen Hof- und Schloß-Verwalterin, verfertiget und öffentlich udstellet worden.

Et stort hus. Her kommer det sociale element ind i legetøjets lille-verden: Dukkehuset var et overklassefænomen. Underklassens pigebørn deltog jo direkte i arbejdet, i og udenfor hjemmet, med at passe hus og børn, her behøvedes ikke miniaturreting og dukkebørn, her var rigtige gryder og levende småbørn.

Der er et interessant forhold i forbindelse med dukkehusene. Karl Gröber, den store legetøjsforsker, siger i sin bog om legetøj, at dukkehuset stort set hører hjemme i landene nord for alperne.² I syden, særlig Italien, findes dukkehuset praktisk talt ikke, her findes derimod julekrybben.³ Det er en ganske interessant problemstilling. Den efterhånden ganske omfattende litteratur om dukkehuse og -stuer beskæftiger sig, på meget få undtagelse nær, kun med materiale fra Tyskland, Holland, England og Skandinavien samt USA, og omtaler ligesom Karl Gröber dukkehuset som et fænomen fra disse lande. Om Frankrig siges, at her kendtes dukkestuer, men ikke dukkehuse.⁴

Forudsat at denne geografiske opdeling er rigtig, betyder det, at

dukkehuset er et protestantisk fænomen, eller rettere et fænomen, der hører hjemme i protestantiske lande. (Her anført i parentes: altså samme kulturkreds, som juletræets!). Hvis nu dukkehuset havde haft en særlig blomstring i Schweiz, hvor teorierne om børneopdragelse har hjemsted og er blevet udmøntet, ville dukkehuset have fulgt alle calvinismens og puritanismens lande, Schweiz, Rhinlandet, Holland og England. Netop de to sidste lande har i det store og hele været foregangslande indenfor børneopdragelsen: Dette passer med, at dukkehuset og dukkestuen har sin blomstring i 19. århundrede med dets specielle syn på opdragelsen – alt legetøj skulle mere end nogensinde være pædagogisk, dvs. forberede barnet til som voksen at træde ind i en tilværelse, der var bygget op efter liberalismens og Darwinismens principper. Derfor er legetøj selvfølgelig kønsbestemt, for ellers ville verden synke i grus. Drengen skulle opdrages til at være forsvareren (tinsoldater, fæstninger, pil og bue, geværer etc. etc.), med fysisk træning (top, bold, tøndebånd, ridning, senere cykling) og til at være forsørgeren (stalden, hesten, vognen, lagerbygningen etc. etc.). Pigen skulle opdrages til at være moderlig (dukke, dukke, dukke!) og til at blive den gode husmoder (dukketøj, -senge, – komfurer etc. etc. og dukkehuse samt dukkestuer).

Samfundets krav til de voksne stilles allerede i de tidlige barneår. Den kendsgerning, at industrialismen og dens samfundsordning er opstået i Storbritannien gør det forståeligt, at dukkehuset er et angelsaksisk fænomen.

Selvfølgelig er billedet ikke så enkelt. Men ønsket om at opdrage pigebarnet til den gode husmoder hører først og fremmest hjemme i de koldere himmelstrøg i Europa, hvor boligkulturen udviklede sig på den bestemte måde, at hjemmet med dets kamin- og kakkelovnskultur, dets lune afskærmede stuer med deres utallige genstande krævede ganske særlig omsorg. Denne omsorg var ifølge den for samfundet nødvendige arbejdsdeling tillagt husmoderen. Derfor fik hun som barn, hvis hun tilhørte de bedrestillede familier, en dukkestue eller et dukkehus til at opøve sine færdigheder på.⁵

Sammen med godernes spredning til flere og flere samfundslag gennem 19. århundrede demokratiseredes imidlertid også dukkestuer og -huse. Så dukkehuset, der i 16. og 17. århundrede var noget, der kun hørte fyrsterne til, blev borgerligt i 18. århundrede, fortrinsvis i de rigeste af Europas borgerlige miljøer: Holland og England.

Det er – disse forhold taget i betragtning – naturligt, at dukkehusets lilleverden nødvendigvis må følge de voksnes verden og give rimelig afspejling af den, rimelig, da pædagogiske forkortninger og understregninger gør, at dukkehusene ikke må opfattes som nøjagtige modeller.

Dukkehuset er – som nævnt – af en størrelse, der gør, at barnet kan overse det og arbejde/lege med det. Der findes forskellige typer. Den mest almindelige, men ikke den ældste, er meget praktisk en slags reol, hvor de enkelte rum, sjældent mere end to på hver etage, åbner sig mod beskueren – det legende barn (+ den undervisende voksne): Rummene har loft og gulv samt tre vægge. De svarer til scenerummet i Barokkens teater (populært kaldet kukkasseteatret). Hvert rum i dukkehuset er en lille kukkasse. Dukkestuen, der er enkeltstående, svarer til én af dukkehusets komponenter.

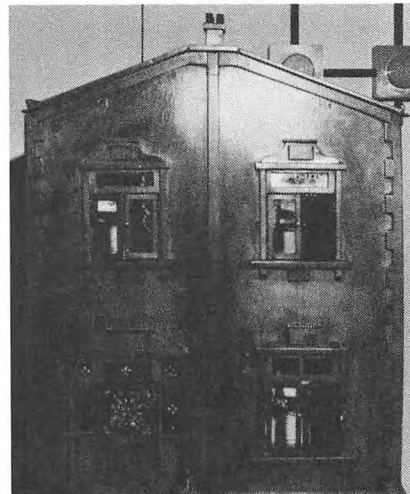
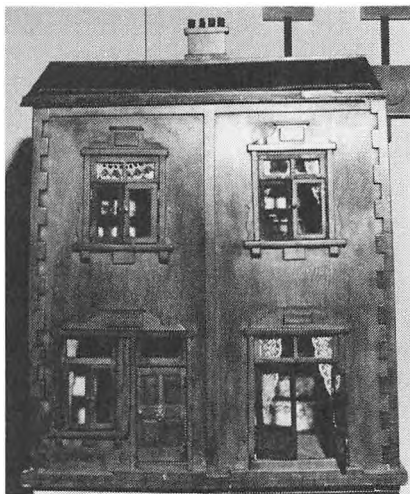
En anden type dukkehus er mere udviklet, mere logisk. Her er dukkehusets forside udført med låger: Den åbne reol er blevet til et skab (jvf. den svenske betegnelse for et dukkehus: »Dockskåp«). Lågerne lukkes op, og rummene åbenbarer sig i al deres herlighed. Ofte er lågerne – i hvert fald i 19. århundredes dukkehuse – opdelt således, at den ene dækker to trediedele af »skabets« forside, den anden låge kun en trediedel. I reglen er lågerne, dvs. facaden på dukkehuset, udstyret som en rigtig husfacade med pilastre og fordakninger om døre og vinduer. »Murene« angives at være pudsede eller stå i blank mur. Der er sokler på disse huse, undertiden kældre, og ofte har der været trapper til hoveddøren, men de er så godt som altid forsvundet. Tagene er i reglen sadeltage med skorstenspiber. Barnets logisks sans for, at et hus skal se ud som et hus og have alle attributter, er tilgodeset. Når lågerne lukkes op, begynder eventyret. Så ses alle etagernes rum med deres indhold. En rigdom! Men da lågerne rækker over flere etager, altså også flere rum, både over hinanden og ved siden af hinanden, ses etagernes vinduer, trip-trap-træsko, over hinanden. Lidt overraskende kan det virke med tre rækker gardinophængninger, svarende til hver etages vinduer, spjættende ud i luften, som gymnaster, der hænger med bøjede ben i gymnastiksalens ribber. Men da logikken kræver vinduer med gardiner, når huset betragtes udefra, må beskueren finde sig i denne virkning. Dukkehuse af denne type er karakteristisk for 19. århundrede. Nogle af de mest imponante danske dukkehuse er udført på denne måde (jvf. Nationalmuseets »Villa Olga«).⁶

En helt logisk type dukkehuse er de komplette huse med fire facader. Denne type er dog relativt vanskelig at arbejde/lege med. For det første må rummene og deres udstyr betragtes gennem vinduer og døre. For det andet må man, når der skal flyttes på inventaret, ordnes om eller stilles dukker ind i rummene, stikke hænderne ind gennem vinduer og døre. Det betyder, at størrelsesforholdene kan blive forrykkede. Vinduer og døre er ofte for store.

Dukkehuse af denne type synes særlig at have hørt hjemme i den angelsaksiske verden i de første årtier af 18. århundrede. Det er ofte

Huset, der er af poleret nøddetræ, indeholder otte værelser, hvortil der kun er adgang gennem vinduer og yderdøre. En tidligere ejer var »en meget gammel engelsk dame (f. 1859), som sagde, at det var hendes families hus i Birmingham eller udenfor B.«. Oprindelig i Esther Faurholts samling, nu i Dukkesamlingen i Legoland, Billund nr. 2014. – Muligvis er huset ændret i slutningen af forrige århundrede, jvf. de om Morris-stilen mindende glas-malerier i husets hoveddør samt vinduernes rammeværk. Huset var i 1957 udlånt til Nationalmuseets legetøjsudstilling. Her var det dateret til begyndelsen af 18. århundrede. Dateringen er usikker, idet huset kan være ændret flere gange. Stilen i selve huset kan være antikiserende, og huset kan være fra omkring 1870. Men traditionen går tilbage til begyndelsen af 18. århundrede og huset kan være fra denne periode.

English doll's house, c. 1800.

Queen Anne-stilens dukkehuse, der er af denne type. – Her i landet har denne type vistnok været ukendt. (Et enkelt, af mørkt bonet nøddetræ, var med på Nationalmuseets legetøjsudstilling i 1957.⁷)

Det er omtalt, at det hollandske dukkehus har en særstilling i det europæiske legetøjs orkester. Det er i perioden lige før og efter år 1700. Her i et af de rigeste lande i datidens Europa med tidens fornemste borgerlige kultur, men båret af den strengeste, calvinistiske religiøse overbevisning, blev nogle af de pragtfuldeste dukkehuse i Vesteuropa skabt. I det ydre er formen det hollandske brede barok- og rokokoskab med skuffer i nederste halvdel af fronten, og låger i den øverste halvdel, foroven kronet af en svungen fronton, med plads til den traditionelle besætning af fem vaser. Skabstypen kendes fra det hollandske porcelænsskab med sprossedelte glaslåger i overdelen. Dukkehus-skabet har ikke glaslåger, men lukkede finerede dørløje.

I sig selv er »dukkeskabet« et pragtmøbel. Åbnes dørløjerne, åbenbarer sig en eventyrverden, hvor leg og arbejde, fantasi og virkelighed uløseligt er føjet sammen. Det er de mest nøjagtige miniaturrehjem, der er udført i Europa. Her er møbler, billeder og alskens husgeråd udført i nøjagtigt målestoksforhold.⁸ En kendt anekdote om disse huse går ud på, at Zar Peter den Store af Rusland under sit ophold i Holland, blev så betaget af et prægtigt dukkehus, at han bestilte et mage til. Ifølge anekdoten blev husets pris, 20.000 gylden, Zaren for meget, og det forblev i Holland, men det kan dog ikke eftervises, om et af de i museer og samlinger overleverede dukkehuse er Zarens.⁹

Efter denne gennemgang af typerne kan dukkehusets historie gøres kort. Det først omtalte dukkehus, der nu er forsvundet, var tysk; det blev udført i 1558 for Hertug Albrecht V af Bayern til hans datter. Det var så pragtfuldt, at det blev indlemmet i hans kunstkammer. Efter overleverede kobberstik og træsnit og efter bevarede eksemplarer, synes disse tyske dukkehuse fra fyrstelige kredse at have været af skabstypen, og at have set ud som små slotte eller palæer.

Køkkenet hører til i alle dukkehuse, uanset størrelsen. Men køkkenet er også et af de enkeltrum, der har spillet den største rolle i

Åbent dukkekøkken fra København. Slutningen af 18. århundrede. Af den for perioden karakteristiske type.

*H. 0,775 m, br. 0,456 m, d. 0.595 m
Nat. Mus. III, Dansk Folkemuseum,
138:1896.*

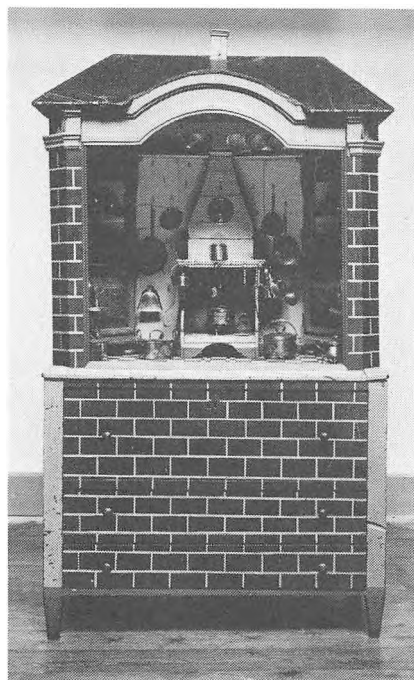
*Doll's kitchen. Copenhagen, close of the
18th century.*

Åbent dukkekøkken fra Eckernförde. Slutningen af 18. århundrede, på »kommode« fra ca. 1800.

Køkkenet: st.h. 0,89 m. Kommoden: h. 0,72 m. br. 0,90 m, d.o,45 m.

Nat.Mus. III, Dansk Folkemuseum. 334:1933.

Doll's kitchen. Eckernförde, close of the 18th century.

dukkestuernes opmarch gennem tiderne. Fra omkring år 1800 er der fra mange lande bevaret dukkekøkkener af nogenlunde samme karakter. Flora Gill Jacobs (*A History of Dolls' Houses*, London 1954, s. 146 ff) fremhæver, at hvor der har været dukkehuse, har der været dukkekøkkener, og at de har haft deres egen tilværelse uafhængig af dukkehuset. Forfatterinden mener også, at det traditionelle dukkekøkken stammer fra Nürnberg-køkkenet.¹⁰ Dette gælder sikkert også en række dukkekøkkener, der er bevaret fra tiden omkring år 1800 fra så vidt forskellige steder som New York og Eckernförde (Flora Gill Jacobs anf. v. s. 150 og fig. 52, jvf. også Antonia Fraser: *Toys*, London 1966, fig. 111) og København.¹¹ New York-køkkenet er åbent fortil, men uden loft og tag. Flora Gill Jacobs siger, at sådan er dukkekøkkener i almindelighed,¹² og det synes også at være tilfældet med dem, der kendes hos os. Køkkenerne synes at følge samme »byggeforn« som f.eks. stalde og butikker.

Det amerikanske køkken og de to danske har et åbent ildsted på bagvæggen, alle med sort røgfang. De er udstyret med køkkentøj en miniature i stort tal, både af kobber, messing, fajance, lertøj og glas, i de former og med de dekorationer, der hører hjemme i slutningen af 18. århundrede.

Det største af de danske dukkekøkkener, der i mange år har været udstillet i Dansk Folkemuseums legetøjssamling, er fra Eckernförde. Det er godt 1,50 m højt, idet den nederste halvdel, der er malet som rødt, fuget murværk, er en lille kommode med tre skuffer.

Karakteristisk for dette køkken er to hjørneskabe af slesvisk type med glaslåger for øverste halvdel. En flensborggryde af messing med jernhank findes i køkkenet. Selv om skabene hører landsdelen til, har der været flensborgkedler i ethvert dansk køkken på denne tid, så vi får et ganske godt billede af et dansk køkken omkring år 1800. Men man må dog ikke regne det som en »tro kopi« af et dansk køkken, dertil spiller traditionen fra Nürnberg-dukkekøkkenet for stor en rolle for dette som for de andre dukkekøkkener fra denne periode.

Disse Renæssance-traditioner er helt borte i et andet af Nationalmuseets dukkekøkkener. Det er også meget senere. Det drejer sig om et stort køkken fra 1907.¹³ 65,5 cm langt, 54 cm bredt og 48 cm højt. Ved ankomsten til museet gik der næsten et gisp af betagelse gennem alle. Det er lige så fuldkomment i sin beskedne danskhed som dronning Marys knap 20 år yngre dukkehus med al dets kongelige pragt. Som traditionen byder, er det åbent fortil, men er ellers en nøjagtig model af et godt dansk køkken fra begyndelsen af dette århundrede: Her er køkkenbordet – med skabe – på væggen under trefagsvinduet. Her er et støbejernskomfur. På forsiden bærer dets låger årstallet »1888«. På siden er det mærket »N. A. Christensen,

Åbent dukkekøkken fra København. Udført 1907 af afdelingsingeniør i KTAS Otto Dyrhauge til hans datter Nancy (f.1907). Til daglig havde dukkekøkkenet sin plads i spisestuen »mellem buffeten og kakkelovnen«.

H. 0,48 m. l. 0,685 m, br. 0,54 m.

Nat. Mus. III, Dansk Folkemuseum.

4237:1961.

Doll's kitchen made by O. Dyrhauge, Copenhagen 1907. ►

Kortvæggen med døren »til køkkentrappen«. På dørens yderside ovalt navneskilt med »O. Dyrhauge«.

Corner with door leading to the back stairs in O. Dyrhauge's doll's kitchen.

Hjørnet med køkkenskabet. Høstelefon og elektrisk lampe på siden af køkkenskabet.

O. Dyrhauge's doll's kitchen with cupboard doors open. There is both a room telephone and electric lamp on the side of the cupboard. ▼

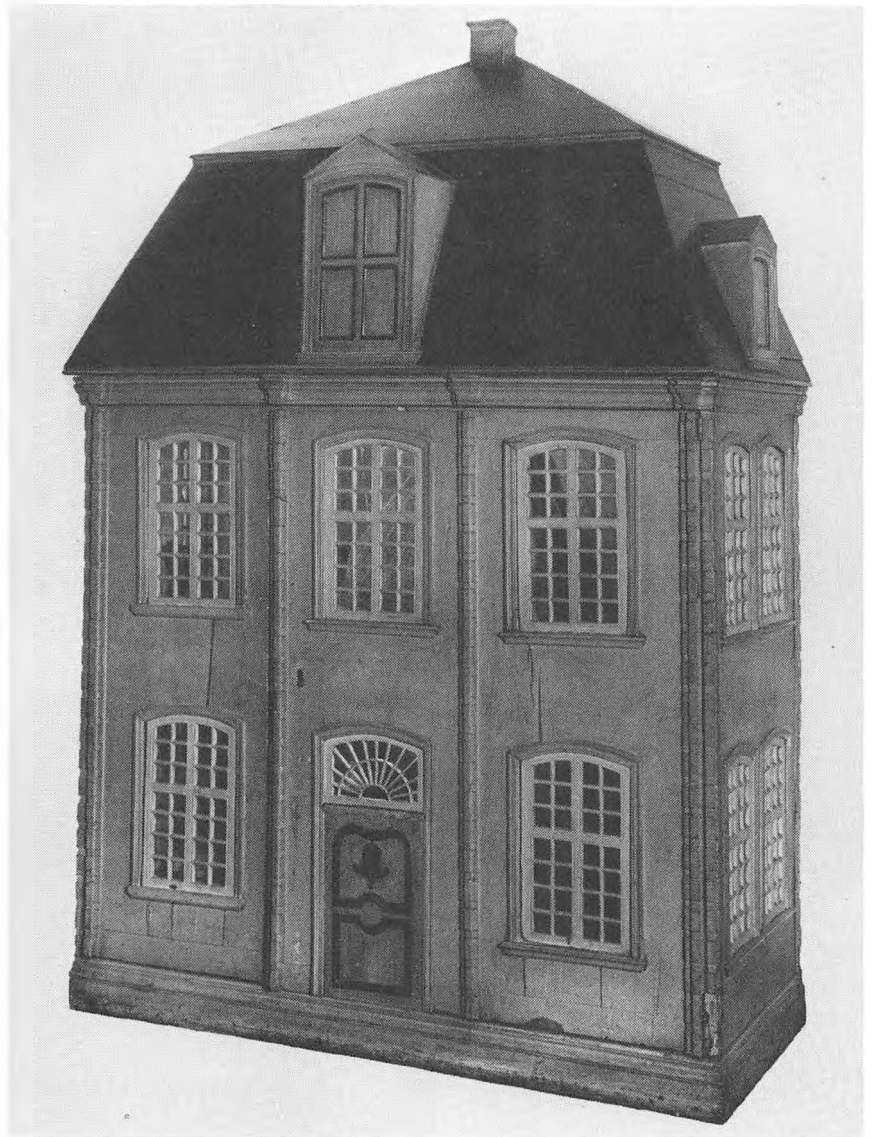
Nykjøbing, Jylland«, det vil sige, at det er en reklameting, givet den lille pige til hendes første jul 1907. Her findes alt, tallerkenrække, porcelænsskab og hylder. Kobbertøjet på komfuret er en god menne-skealder for gammeldags til dette moderne køkken med indlagt vand,

elektrisk lys og telefon, men bortset herfra giver køkkenet et godt billede af hjemmets centrale rum omkring år 1900.

Køkkenet er både signeret og dateret. På en lille plade foran står: O.D. Julen 1908, det vil sige Afdelingsingeniør i KTAS Otto Dyrhauge (f. 1881, d. 1917, gift 1905 med Nancy Pedersen, f. 1882). Han lavede køkkenet til sit første barn, Ketty (senere gift Bernhard Larsen), f. 27.2.1907. Hun har selv fortalt, at han ville have lavet en fæstning, hvis det første barn var blevet en dreng!

Et af de interessanteste dukkehuse i vore samlinger er ikke oprinde-

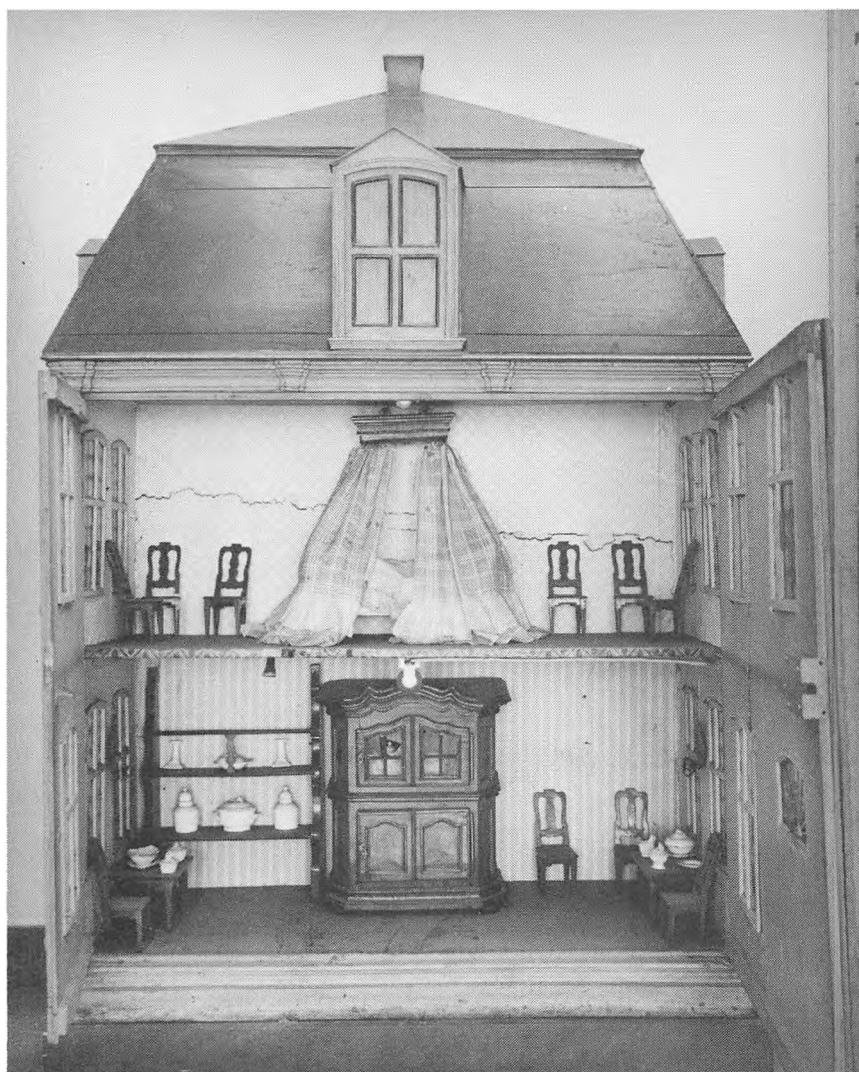

Dukkehus fra Hagen i Westfalen. i »Bergisch Barock«. Udført 1788 eller 1789. I traditionel udformning med dørfløje. Lukket. Gråmalet som efterligning af puds, hvidmalede vinduesrammer.

*St. h. (med tag og skorsten) 1,71 m.
Nat. Mus. III, Dansk Folkemuseum.
188:1932.*

*Doll's house from Hagen, Westphalen.
Closed.*

lig hjemmehørende her i landet. Det er et lille palæ i vesttysk Barokstil, »Bergisch Barock« – hjemmehørende i omegnet af den Westfalske by Hagen.¹⁴ Det er fra årene kort før 1790, så tidsmæssigt skulle det være i Louis XVI-stil, men er nærmest et Rokokohus, minder mest af alt om Bernstorffs og Dehns palæer i Bredgade i København. Det er gråmalet – efterligning af puds – og i to etager med mansardtag. Facaden er på tre fag, hvert fag markeret af lisener i en slags rustika. Vinduerne er fladbuede foroven og ellers med velformede profilrammer. Stueetagen har en svær Rokokogadedør med vifteformet overvindue. Huset er fornemt og værdigt, men alligevel borgerligt beskedent, slet ikke noget adelspalæ.

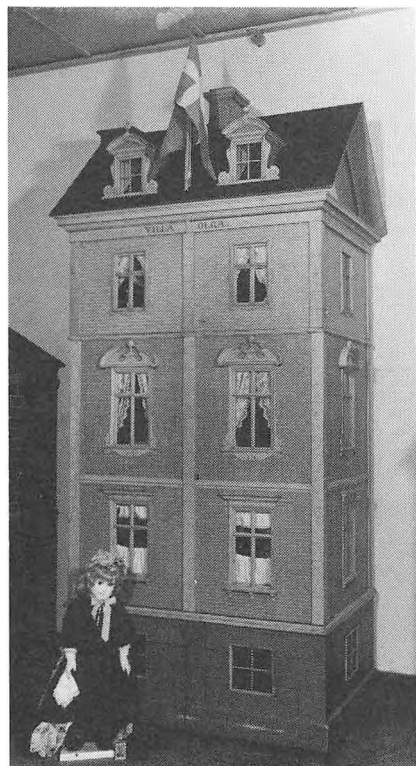
Dukkehus fra Hagen i Westfalen. Udført 1788 eller 1789. Åbent. Nederst: Stue af fadbursagtig karakter. Øverst: Stue med himmelseng. Samtidigt inventar. Nat. Mus. III, Dansk Folkemuseum. 188: 1932.

The Hagen doll's house open.

Dukkehus »Villa Olga« fra København. Årstallet 1884 på den ene kortside. Udført hos møbelfirmaet C.B. Hansen, København. Den 11-årige Olga Josephsen fik 1884 huset som fødselsdagsgave. I traditionel udformning med dørfløje. Lukket. Rød »murstensfacade« og »sandstensindfatninger« om vinduerne.

St. h. 2,45 m, l. 1,02 m, d. 0,69 m
Nat. Mus. III, Dansk Folkemuseum.
1550:1944.

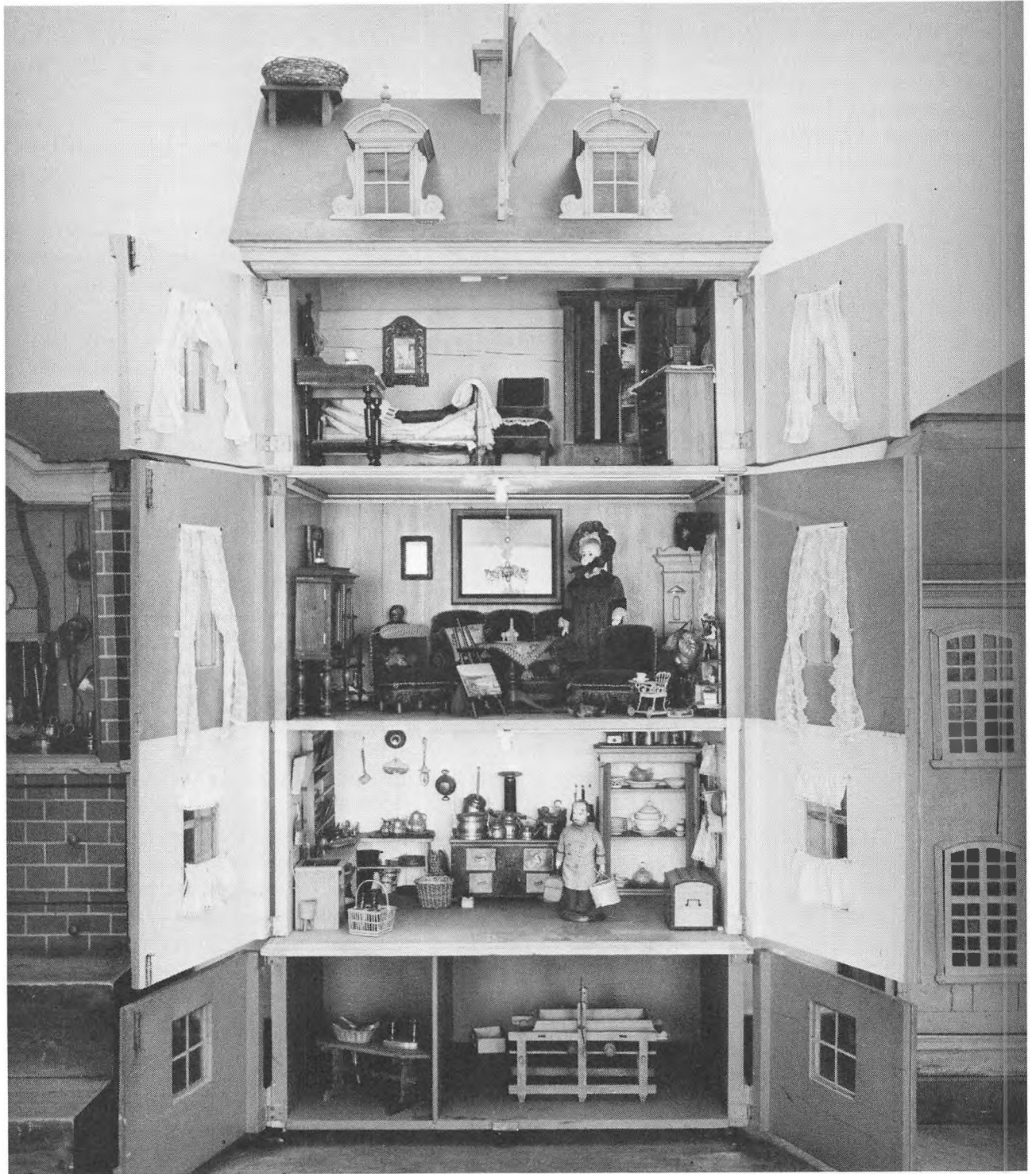
»Villa Olga«, Copenhagen 1884.

Det er meget højt, dets facade deles i to fløjddøre – den ene går over to, den anden over tre fag. Hver etage indeholder ét rum: Forneden en opholds- eller spisestue med tallerken- eller faderække, porcelænskab, bord og stole samt porcelæn og andet »geschir«. På første sal er sovekammeret med opredt himmelseng og stole. Huset er behersket møbleret, men har egentlig ikke plads til mange flere møbler. Det synes at følge en tradition for de ældre dukkehuse, der synes at have haft ret få møbler – det har vel svaret til de voksnes verden!

Huset har sin historie. Det er kommet ret sent her til landet med fru godsejer Johanna Brodersen, f. Voswinkel, Serridslevgaard ved Horsens. Fru Brodersen, der stammede fra Westfalen, arvede det og skænkede det i 1933 til Nationalmuseet. Historien lyder således: Huset blev i sin tid, det vil sige i 1788 eller 1789 foræret til Louise Dahlenkamp (f. 1781), senere gift Voswinkel. En ven af hendes fader kom på besøg og spurgte den lille Louise, om hun ville give ham et kys. Det ville hun imidlertid ikke, men han lovede hende en god gave – og så fik han kysset! Nogen tid efter fik den lille pige dette pragtfulde dukkehus. Det skal forøvrigt ligne fru Brodersens moders familieejendom, der ligger uden for byen Hagen.

Her er der ikke tale om nogen model af den oprindelige ejerindes hjem, kun om et almindeligt stilpræg for familiehusene på hendes hjemegn. – Men dette interessante hus hører ikke til dansk kulturarv. Dansk er derimod »Villa Olga« med årstallet »1884«, et stateligt dukkehus på tre fulde etager samt kælder og kvist, et imponerende rødstenshus – malet – om vinduerne sandstensfordakninger – også malede – i 1880'ernes, eller rettere, 1870'ernes »Renæssance-stil«. ¹⁵ Stort dannebrogslag på en flagstang mellem kvisterne på taget, skorsten på tagryggen. Facaden er to fag bred, dvs. 1,02 m, og hele huset er imponerende højt: 2,45 m! Lukket fremtræder »Villa Olga« som et københavnsk hus med flot facade. Facaden åbnes fra oven og nedefter med et fag på hver side med flere døre, således at stue og første sal med køkken og salon åbnes med fælles dobbeltdør, mens kælderen med bryggers og anden sal hver har sine dobbelte låger. Man skulle tro, at hvis ejerinden Olga Josephsen (f. 1873) skulle arbejde/lege med sit kæmpedukkehus, måtte hun have haft en trappe eller stige, når hun skulle ordne soveværelset. Men der er intet overleveret om noget sådant. »Villa Olga« – med samme navn som ejerinden – viser med sine fire afdelinger et velstillet borgerligt miljø i fuldt udfoldet 70'er-stil. Møblerne, der har et vist Renæssance/Barok præg, er nøgterne, og billedophængning behersket. Alt præget af den snusfornuftige, lidt tørre enkelhed, der er karakteristisk for 1870'ernes borgerlige boligkultur. Alle genstandene i huset er holdt i nogenlunde samme målestok, selv om »småtingene er tilføjet senere«.

»Villa Olga«, København 1884. Alle dørfløje åbnet. Stryge- og rullestuer i kælderen. Køkkenet i stueetagen. Salon på første sal. Soveværelse på anden sal. Samtidigt inventar.

Nat. Mus. III, Dansk Folkemuseum. 1550:1944.

»Villa Olga«, open.

»Villa Olga«, kitchen on the ground floor.

»Villa Olga«, salon on the first floor.

Gårdskarlen i køkkenet er dog for høj i forhold til rum og genstande. Og dukkedamen i salonen virker snarere som et barn i overstørrelse.

Det fornemme dukkehus, som det 11-årige pigebarn, Olga Josephsen fik foræret af sine forældre i 1884, skal være fremstillet af et af hovedstadens førende møbelfirmaer, C. B. Hansen.¹⁶

»De 3 Søstre«, et stort dukkehus på tre etager og med glaslåger, som et gammeldags bogskab, kom i Nationalmuseets besiddelse ved arv i 1974.¹⁷ Det er et berømt dukkehus, der har været udstillet på de store legetøjsudstillinger i København, både på Kunstindustrimuseet i 1943 og på Nationalmuseet i 1957. Udlånt af sine ejere, første gang af sagfører Johs. Iversen, anden gang af fru Dorthea Baumann, som testamenterede det til Nationalmuseet.

Huset, der fremtræder som et ferniseret fyrretræsskab med to

*Dukkehus, »De 3 Søstre«, København ca. 1850. Traditionel opbygning med dørfløje. Indrettet i et ferniseret fyrretræsskab, der muligvis kan være tilføjet senere. Delvis oprindeligt inventar. Har oprindelig tilhørt den danske kongefamilie.
H. 2,01 m, br. 1,50 m, d. 0.56m.
Nat. Mus. III, Dansk Folkemuseum.
501:1975.*

Doll's house called »The Three Sisters«, Copenhagen 1850, originally owned by the Danish royal family.

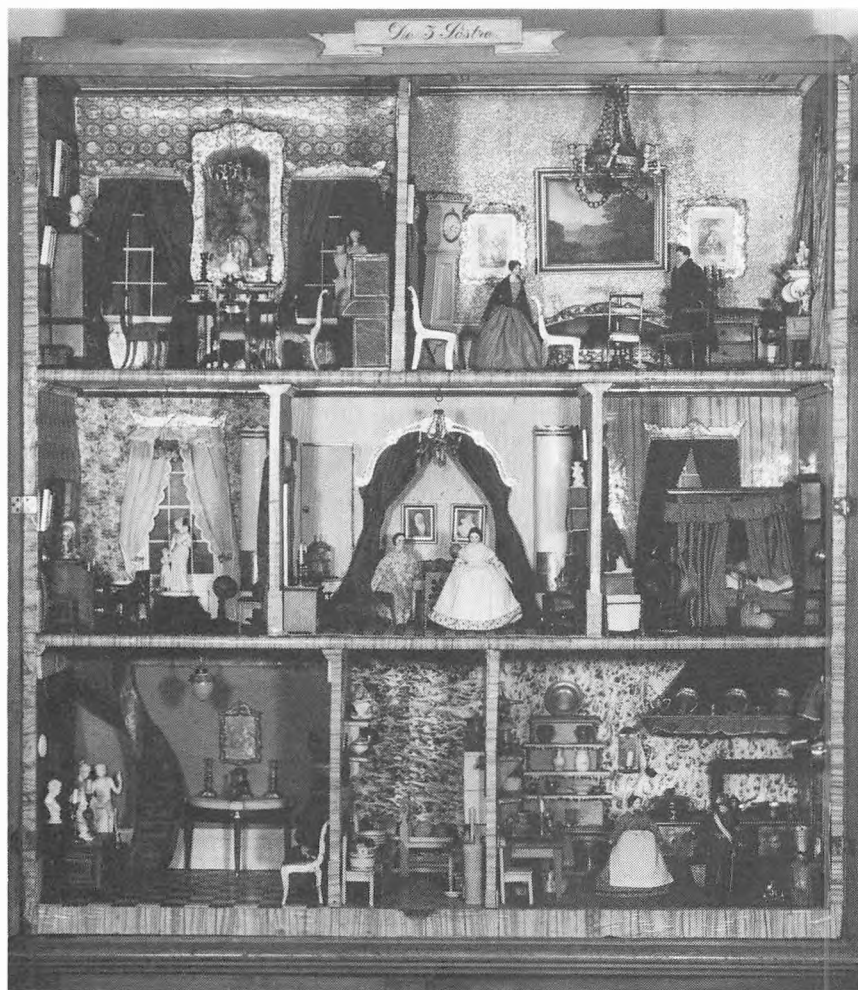
Indkig til alle tre etager med otte rum. Har oprindelig tilhørt den danske kongefamilie. Delvis oprindeligt inventar. Møblering er stærkt præget af fru Dorthea Baumann, der har testamenteret huset til Nationalmuseet.

Indtil videre må der også regnes med den mulighed, at dørene med glasruder er sat ind efter at huset er kommet ud af kongeligt eje. Eventuelt isat af fru Baumann. Navneskiltet med »De 3 Søstre« kan også være sat op af fru Baumann, med hentydning til Christian IX's tre døtre.

»The Three Sisters« open.

glaslåger, der kan låses, er med sin underdel 2 m højt. Det har otte rum, fordelt med tre, tre og to i de tre etager.

Det store dukkehus frembyder problemer. Først og fremmest m.h.t. dets alder. Museet anfører forsigtigt, at det »menes at stamme fra 1840«. Gennemgå dukkehusets interiører – her i betydningen de nøgne rum: Gulv, vægge og lofter – uden møbler, er stilpræget i gardinstænger og loftsdekorationerne (de sidste udført i akvarel) sen Sen-Empire og tidlig Nyrokoko, hvad der giver en tidsfæstelse til ca. 1850, lidt senere end den anførte 1840. Inventaret præger dette dukkehus, gør det fantasifuldt og fortryllende. Men når der er tale om datering af dukkehuset i en ældre tilstand, må man udelade de ikke talrige, men dominerende prydding, fru Dorthea Baumann, husets ejer efter 1943, har udstyret stuerne med. Det drejer sig om markante

prydelser, som f.eks. Alexanderfrisen i forstuen,¹⁸ buste og statuer, ofte af navngivne, kendte personer, billeder og fotografier (de sidste f.eks. af hendes oldeforældre).¹⁹ Fru Baumann har også suppleret med møbler, ofte i ældre stilarter, og der er dramatiseret med dukker som beboere i huset. I dag er det navnlig fru Baumanns tilføjelser, der har givet huset dets eventyrlige, næsten »gotiske« præg, gotisk i Isak Dinesens betydning! Fru Baumann, en intelligent, vidende, højt kultiveret og charmerende dame, havde en 12 cm høj og 154 cm lang lav skammel, »så børn og små personer (som jeg selv) [dvs. fru Baumann] bedre kan overse den øverste etage«. Fru Baumann har altså arbejdet med dukkehusets indretning, møbleret i det, vist det frem for børn og andre gæster. Dukkehuset har været en hobby – et stykke voksenlegetøj for hende. Dette, at man her står overfor et dukkehus, der har været »hobby-horse«, altså et stykke legetøj for en voksen, alene eller/og sammen med børn, kan belyse livet omkring de store, kostbare hollandske dukkehuse fra 17. og 18. århundrede. Hvorfor skulle de ikke som dette have været legetøj for børn- og voksne?

Dukkehus, »De 3 Søstre«. Kronet F i spejlmonogram, dvs. Frederik VIII's personlige ejerstempel som kronprins. Findes til venstre på »skabets« overside.

Frederik VIII's stamp as Crown Prince on the top of »The Three Sisters«.

Når man ser bort fra den ældre gruppe inventar, får dukkehuset et enklere præg, der mere svarer til 1850'ernes og 1860'ernes boligkultur: Sparsom møblering og få billeder på væggene er karakteristisk for 1860'erne og 70'erne. Bortset fra spisestuens fire Nyrokoko stole med svejfede sarg og ben, er møblernes stilart nærmest Sen-Empire. Anordningen med et røgfang over komfurpladen i køkkenet antyder også en periode, der ligger omkring midten af 19. århundrede.

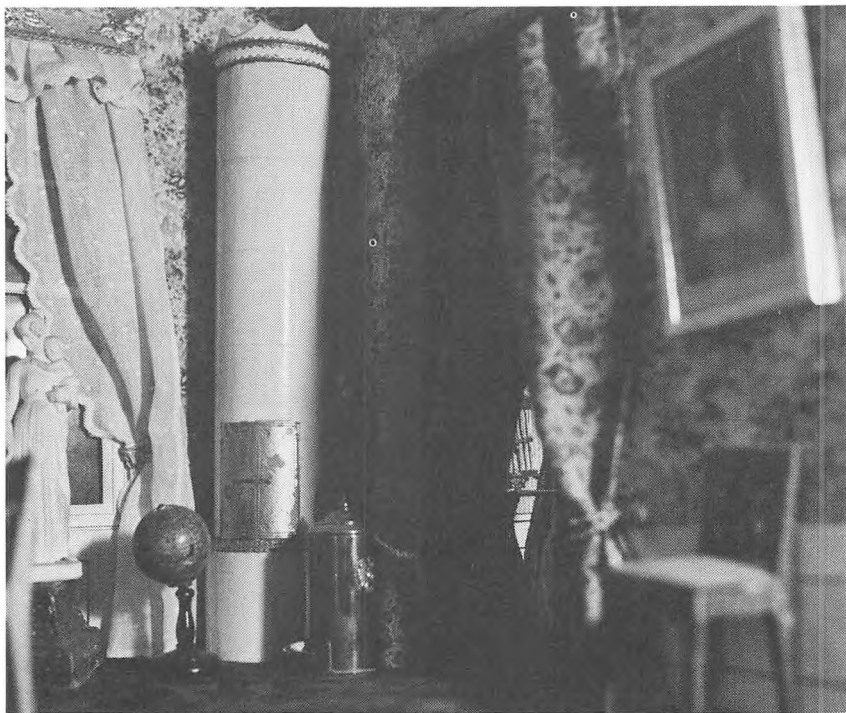
Selve dukkehusets eller »dukkeskabets« underskab og låger er meget enkle, af en enkelhed, der kunne være 1870'ernes. Måske kan lågerne være føjet til senere, da hængslerne synes hensynsløst skruet ind på de smukt dekorerede kanter. Her vil en grundig undersøgelse kunne skaffe afgørende bevis. Men efter dette kunne huset stamme fra tiden omkring 1850, og senere være blevet forbedret, dvs. udstyret med låger i 1870'erne.

Så meget om tidsfæstelsen af huset.

Ejerforholdene er interessante og byder også på problemer, der forøvrigt er nært knyttet til dateringen. Da Nationalmuseet overtog dukkehuset i 1974, blev det omhyggeligt gennemgået og katalogiseret. Det viste sig, at der til venstre på skabets overside findes et kronet F i spejlmonogram, d.v.s. Frederik VIII's personlige ejerstempel som kronprins. Dette bekræfter traditionen om, at dukkehuset har været i kongelig eje. I Nationalmuseets vejledning til legetøjsudstillingen i 1957 omtales, at efter traditionen skulle huset have været hjemmehørende i »Det gule Palæ«, hvor Chr. IX residerede som kronprins før han blev konge i 1863 og flyttede ind i palæet på slotspladsen.²⁰

Dukkehus »De 3 Søstre«. Lille stue med trappe t.v. på første sal. Lysekronen ifølge oplysning fra den sidste ejer, fru Dorthea Baumann, tilføjet af hende. Ligeledes statuen, der en miniature gengiver H.V. Bisens »Fru Thiele og Børn«.

»The Three Sisters«, little cabinet to the left on the first floor.

Dukkehus »De 3 Søstre«. Dagligstue i midterste rum på første sal. Billederne, f.eks. portrættet over sofaen, forestiller fru Baumanns oldemoder, Dorothea Dollerup Jensen, født Rink (1784-1816) gift med købmand, kgl. agent Chr. Dollerup Jensen (1774-1836), Flensborg, sybordet og kakkelovnsforsatsen er ifølge den sidste ejer, fru Dorthea Baumann, tilføjet af hende. Høj cylindrisk, hvid kakkelovn synes at være yndet i dukkestuer i 1850'erne (jvf. dukkestuen i »Den gamle By« 25:1947). I reolen på væggen bøger med rygtitlerne: Schiller Tegnér, Bibeln (bemærk svensk stavemåde på den sidste titel) osv.

»The Three Sisters«, drawing room in the middle, first floor.

Frederik VIII (f. 1843, d. 1912) blev kronprins i 1863 og gift 1869 med den svenske prinsesse Louise (1851-1926), datter af Carl XV. Kronprinseparret flyttede straks ind i palæet på slotspladsen. Det blev elegant og moderne indrettet bl.a. med cylindriske hvide »porcelænsovne« i et par af salonerne.²¹

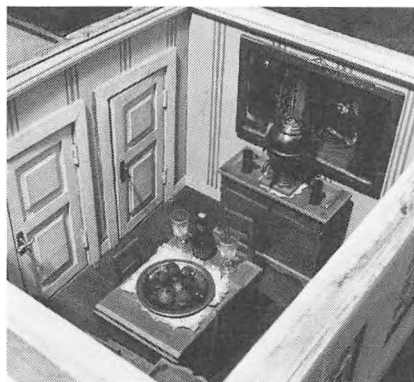
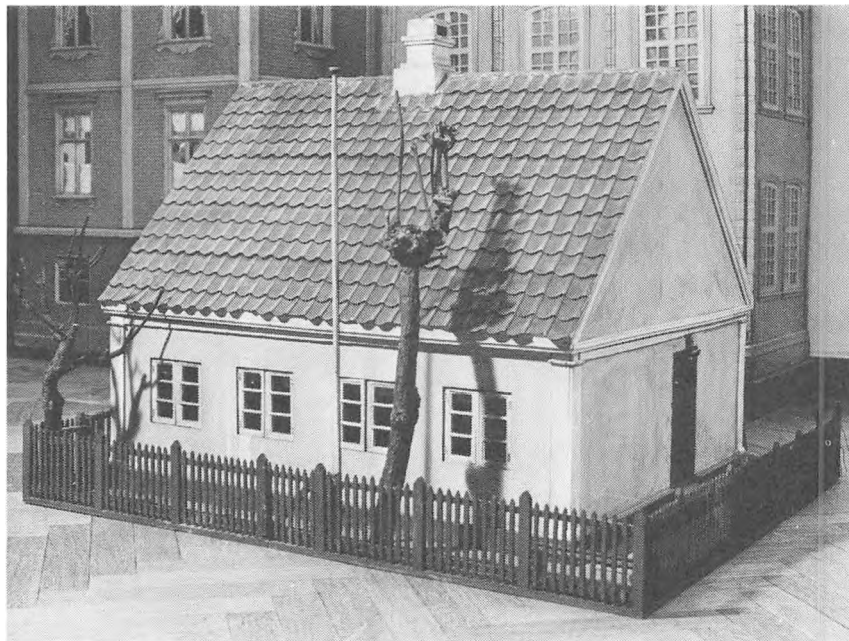
Der har ikke været brug for et dukkehus i kronprinsens familie før i 1880'erne, thi de første tre børn var drenge. Prinsene Christian (X) (f. 1870), Carl (f. 1872) og Harald (f. 1876) har selvfølgelig ikke haft dukkehuset, og prinsesserne Ingeborg, (f. 1878) og Thyra (f. 1880), kan ikke have leget med dukkehuset før tidligst omkring 1882/84. Hvis dukkehuset er fra tiden omkring 1850 og dansk, kunne det i 1850'erne have været brugt af Chr. IX's døtre Alexandra (f. 1844), Dagmar (f. 1847) og Thyra (f. 1853) i »Det gule Palæ« (!) jævnfør den – antagelig af fru Baumann – meddelte tradition. Det kan – som nævnt – ikke være overgået til Frederik VIII's døtre før i 1880'erne. Ved den lejlighed kan det være blevet stemplet med kronprinsens ejermærke og eventuelt have fået et par fornyelser, som f.eks. skabsrummet forneden og forsídens glasdøre. Kakkellovnene af svensk type og de svenske bøger i reolen kan altid være blevet føjet til.

Ifølge Nationalmuseets kartotek erhvervede bagermester Aage Olsen (Helgolandsgade 15 i København, senere Roskilde) dukkehuset, senere blev det købt af sagfører Johs. Iversen (Nr. Farimagsgade 46, dengang Hauchsvej 16. I Vejviseren 1950 har Johs. Iversen kontor Farimagsgade 41 og bolig Hauchsvej 16), der udlånte huset til Kunstindustrimuseets legetøjsudstilling i 1943. Samme år blev det på auktion hos Winkel og Magnussen købt af fru Baumann, der i 1957 udlånte det til legetøjsudstillingen på Nationalmuseet, som nu har ejet det siden 1974.²²

En form for dukkehus, der nærmer sig modellen, er den type, der er dannet som et hus med facader til alle sider, og hvor man arbejder/leger med det ved at række hånden ind gennem vinduer og døre. Her kan barnet føle sig som Gulliver i Lilliputland. Et sådant hus fra begyndelsen af 18. århundrede fandtes som allerede nævnt på Nationalmuseets udstilling i 1957, udlånt fra en privat samling. Typen kendes fuldt udviklet fra England i begyndelsen af 18. århundrede. Denne type tiltaler næppe et barn, snarere en voksen, der er indstillet på arkitektur og rationel logik, og den optræder kun sjældent her i landet, men den forekommer. Så sent som i 1906 lavede maleren Carl V. Meyer (1870-1938), kaldet »fattigmandsmaleren« et sådant dukkehus til sine døtre, Lillian og Erna.²³ Det er et komplet parcelhus med stakit, forhav, gård og udhus med vaskehus og lokum. Det har sadeltag med kvist og skorsten. Det er nydeligt firefags hus i »Bedre Byggeskik«-stilen og møbleret ganske i tidens ånd.

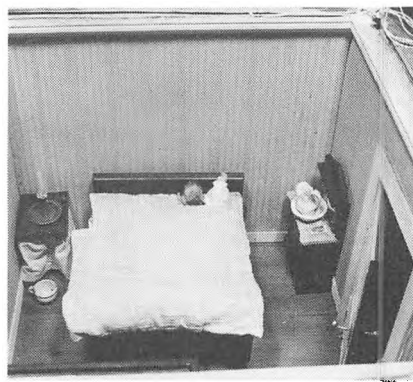
Dukkehus i »bedre byggeskik« stil. København 1906. Utraditionelt »helt hus«. Udført af maleren (»fattigmandsmaleren«) Carl V. Meyer (1870-1938). Facaderne har gulgrå »puds« med hvide stafferinger, rødt »tegltag«. Grønt stakit. Dukkehuset var bestemt til malerens døtre; men de kom aldrig til at lege med det. Det stod fremme i atelieret, og børnene måtte kun se på det (ifølge kartotekskort i Dansk Folkemuseum). Samtidigt inventar. H. 0,93 m, br. 1,35 m, l. 1,24 m. Nat. Mus. III, Dansk Folkemuseum. 2715:1966.

Doll's house made in Copenhagen 1906 by Carl V. Meyer. The roof is removable.

Kig ned i spisestuen med møbler af cigarkassetræ i Martin Nyrops »Rådhus-stil«. Væggene gråbrune. Samtidigt inventar.

Dining room in Carl v. Meyer's doll's house.

Kig ned i soveværelset. Møbler af cigarkassetræ i Martin Nyrops »Rådhus-stil«. Fader i sengen. Samtidigt inventar.

Bedroom in Carl V. Meyer's doll's house.

Kig ned i dagligstuen med møbler af cigarkassetræ i Martin Nyrops »Rådhus-stil«. Samtidigt inventar.

Drawing room in Carl V. Meyer's doll's house.

Kig ned i køkkenet. Moder i køkkenet. Samtidigt inventar.

Kitchen in Carl V. Meyer's doll's house.

Man kan løfte taget og se ned i stuerne – og har for øje et moderne hjem fra 1906. Moder står i køkkenet og fader ligger i natskjorte i sengen i soveværelset. – Det behøver ikke at være en illustration af tidens »kønsrollemønster«. Det har sikkert været lettere – og morsommere – at trække fader i natskjorte og putte ham i seng i stedet for at give ham jakkesæt på.

Huset med dagligstue, dvs. fin stue, spisestue og soveværelse samt køkken har selvfølgelig også pigeværelse på loftet. På den tid var det ikke forbeholdt det højere bourgeoisie at have fastboende hushjælp! Dette miniaturehus til døtrene blev imidlertid aldrig brugt til leg. Det stod fremme i faderens atelier, og børnene måtte kun se på det.

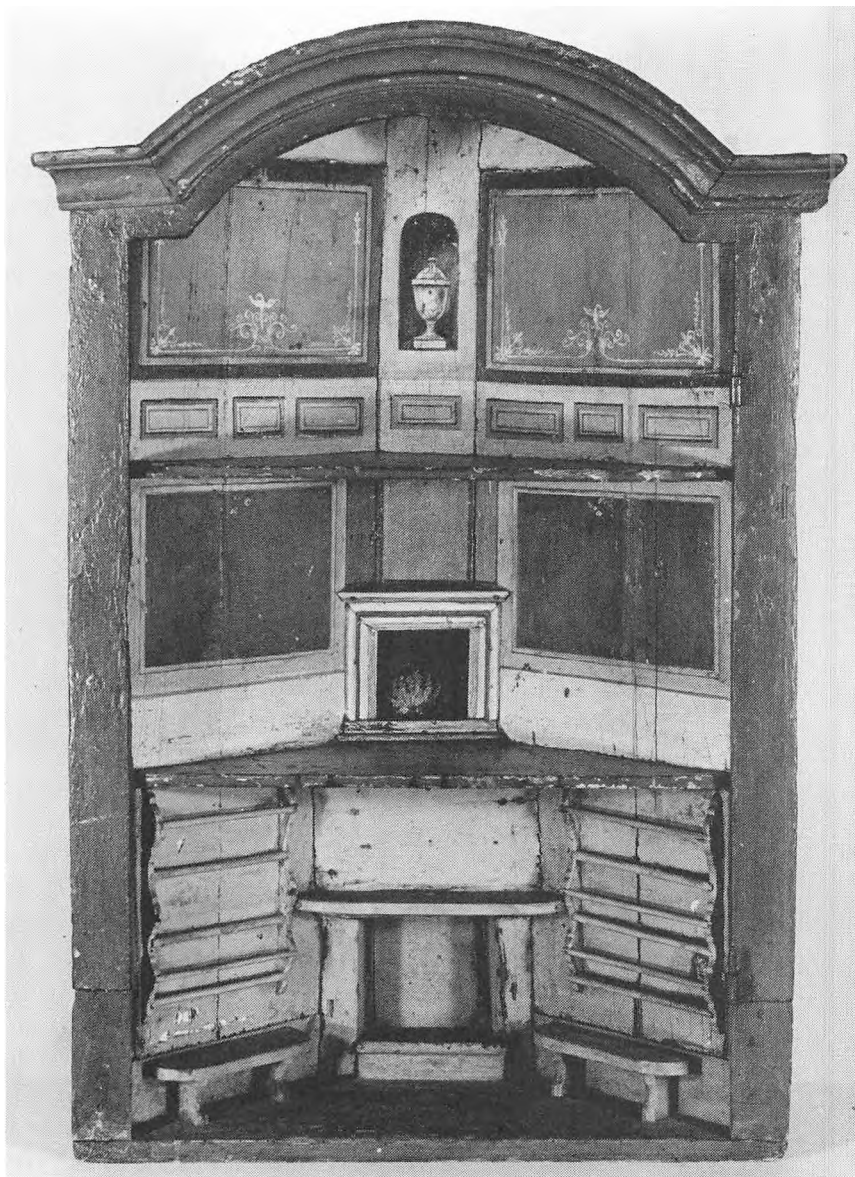
Huset har haft en skæbne der på en vis måde er beslægtet med »De 3 Søstres« i fru Baumanns tid. I stedet for legetøj for børn er det blevet »hobby-horse« for voksne. I dette tilfælde er huset én gang for alle gjort færdigt – og kunstneren har vel ikke kunnet tåle, at se børnene forstyrre de korrekt opstillede interiører. Vi ved at fru Baumann og hendes gæster uden hensyn til alder havde megen fornøjelse af »De 3 søstre«, og man kan gætte, at Carl V. Meyer, hans børn og gæster har haft glæde af at beundre den fuldkomne model.

I forrige århundrede var det mest almindelige stykke opstillingslegetøj for piger dukkestuen, d.v.s. den åbne stue, hvor den fjerde væg er fjernet. Denne dukkestue ligner den lukkede stue, der blev så almindelig på teatret i Naturalismens tid efter 1850. Om der er forbindelse mellem rigtige teatre samt dukketeatret (dvs. det flade papteater) og dukkestuen, skal her lades usagt. Det er blot en kendsgerning, at i hele verden er de fleste bevarede dukkehuse og -stuer fra 19. århundrede, endda hovedsagelig fra tiden efter 1850, da teaterinteressen var større end nogensinde før – og i alle samfundskredse.

Forløberne for de åbne dukkehuse og -stuer går dog tilbage i slutningen af 18. århundrede. Køkkenerne er allerede omtalt. Butikkerne, der ikke er behandlet her, synes først at vise sig som »dukkestuer« fra begyndelsen af 19. århundrede.

Vi kender åbne dukkestuer, ovenikøbet bygget op efter reolprincippet, allerede fra slutningen af 18. århundrede. Således har Nationalmuseet et meget interessant dukkehus fra 1790'erne/1800.²⁴ Det er bygget op som et åbent hjørneskab, så stuerne kun har to vægge. Det er 88 cm højt og 62,5 cm bredt og er på tre etager. Nederst findes et køkken med åbent ildsted, i mellemetagen er stue – salon? – med åben kamin og øverst et værelse, hvor der hverken er kamin eller kakkellovn, formodentlig oprindeligt tænkt som soveværelse. Da huset er overleveret uden inventar, kan man kun gætte om værelsernes anvendelse. Køkkenet, der har faste borde og tallerkenrækker, er malet i gult. Salonen på første sal har blå vægfuler med gul/lyserøde

rammer og hvidt brystpanel. Værelset øverst oppe har røde vægfelter med gule og grønne rammer. Skorstensvæggen i hjørnet er dekoreret med en malet vase i Louis XVI-stil. Der synes dog at være et oprindeligt farvelag under de nuværende malinger. Huset skal oprindeligt have tilhørt justitsråd Henrik Chr. Kilde, der i 1790'erne ejede en ejendom på Vesterbrogade i København (udfor nuværende Valdemarsgade). Han blev gift ca. 1790, og den ældste datter blev født i 1792, og hun skal have leget med dukkehuset. Hvis hun har fået huset

Dukkestue. København ca. 1800. Åben form med tre stuer over hinanden. Bygget som hjørneskab. Køkkenet er malet gult. Salonen har hvidt brystpanel og blå vægfelter med gule/lysrøde rammer. Soveværelset (?) har røde vægfelter med gule og grønne rammer.

H. 0,88 m, br. 0,62 m.

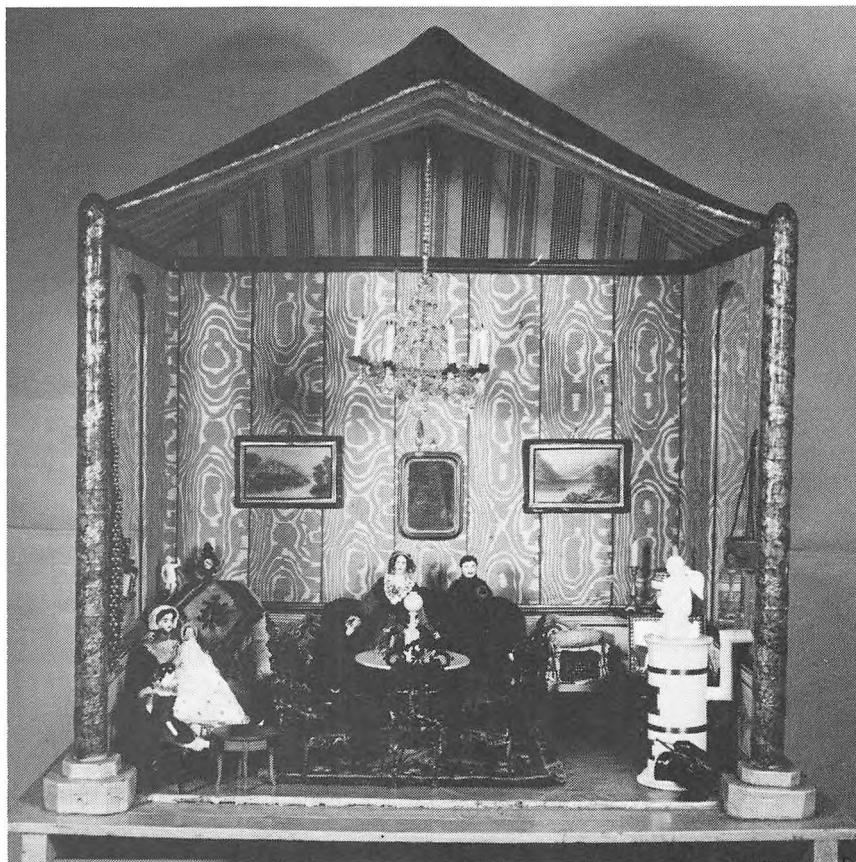
Nat. Mus. III, Dansk Folkemuseum. 1368:1968.

Doll's house arranged as rooms in a corner cupboard, Copenhagen c. 1800.

ca. 1800, kan det tænkes at næste generation, det vil sige omkring 1820/30, har arvet det, og at det ved den lejlighed er blevet malet op. Men da den følgende generation har skullet lege med det omkring 1850, har det været håbløst gammeldags og er gået på pulterkammeret.

Fra omkring 1850 synes det at være den åbne stue, der dominerer på husenes bekostning. Dukkestuen, dvs. ét, højst to sammenhængende rum, er indrettet ligesom i en liggende æske. Den er meget mindre end dukkehuset, og kunne derfor lettere passes ind i borgerskabets lejligheder, der i almindelighed ikke blev særligt rummelige før efter 1870.

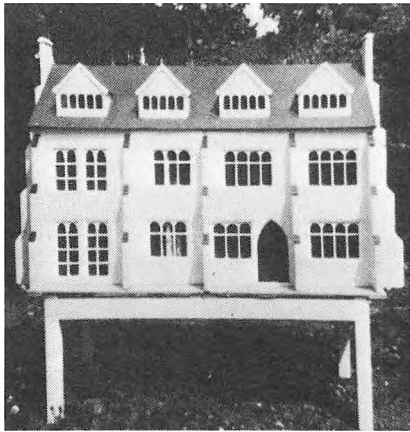
I Købstadmuseet »Den gamle By« findes en dukkestue – 67 cm høj, 56 cm bred og 42 cm dyb – der tidsfæstes til omkring 1855.²⁵ Den stammer fra København, hvor den har hørt til i familien Kleins hjem i Fiolstræde 28. Det var døtrene Emilie og Camilla, den var bestemt for. Dukkestuen har sadeltag med gavlen mod beskueren, loftet i stuen har – ganske unaturalistisk – form som et telttag. Søjlene, der

Dukkestue. København ca. 1855. Traditionel åben type. Loft som sadeltag. Rødbrunt og beige moirétapet. Loftet sribet i blå, beige og rødbrunt. Cylinderformet hvid kakkelovn.

*H. 0,67 m, br. 0,56 m, d. 0,42 m.
Købstadmuseet »Den gamle By«.
25:1947.*

*Doll's house of the traditional open type.
Copenhagen c. 1885.*

Dukkehus, udført som kopi af familiens hus. England 1803. Clare Priory og dukkehuset kopieret herefter, efter Vivien Green: Family Dolls Houses. London 1973.

English doll's house made as a true copy of the family's house. 1803.

dækker sidevæggens tykkelse, ca. 1 cm, ligner næsten sukkerstænger, idet de er prydet med guldpapir dekoreret med spiralsnoning. Der er ét vindue på hver sidevæg, hvad der er anderledes i hvert fald end de senere dukkestuer, der som regel har vinduer på bagvæggen. Stuen synes at have bevaret sit oprindelige udstyr. Heriblandt nogle meget karakteristiske stykker, der har en forbløffende lighed med nogle af de »før-Baumanske« i »De 3 Søstre«, såsom den hvide, søjleformede kakkellovn – her dog kun i halv højde – og den lille bogreol på væggen – her ophængt i blå silkesnore. Den søjleformede kakkellovn går forøvrigt igen i en meget enkel to-rums dukkestue fra lidt før 1870, brunmalet udvendig, med en rød dagligstue og et blå sovekammer²⁵. Fra denne tid, 1860'erne og 1870'erne, er dukkestuerne ikke så særlig flot udstyret, det gælder f.eks. en to-rums dukkestue fra begyndelsen af 1870. Den stammer fra en slagterfamilie i Flensborg og er lidt finere, da den udvendigt er malet som rødt teglstensmurværk. Dagligstuen har grå vægge med grøn bladdekoration foroven, mens soveværelset har lysebrune vægge.²⁶

Ude i den store verden, f.eks. England, findes store dukkehuse, der gengiver familiens hjem, f.eks. en herregårdshovedbygning.²⁷ Herhjemme findes samme ide, men i beskeden udførelse, således har Nationalmuseet en tre-rums dukkestue med møbeludstyr i dagligstuen, spisestuen og sovekammeret, der efter overleveringen skal give et gennemført billede af professor J. F. Johnstrups hjem i Nørregade i 1860'erne.²⁸ Professor J. F. Johnstrup (1818-1894), blev i 1850 gift med Marie Louise Dahl. 1866 blev han professor ved Københavns Universitet.

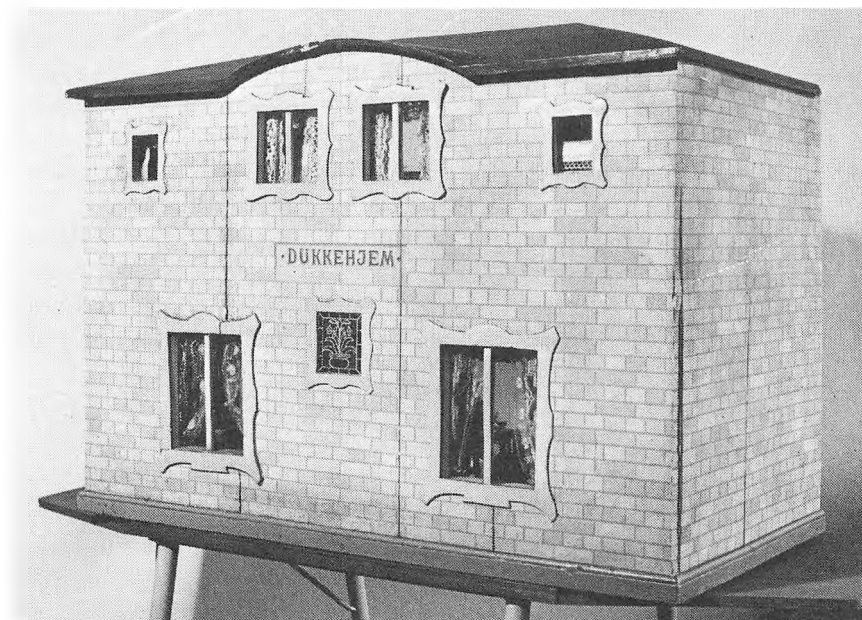
Møbler og skilderier skal være kopierede efter de originale, dog skal de små lerting være fra Nürnberg og kan efter museets oplysninger formodes at være anskaffet 1899, ligesom tæpperne er nyere. Der meddeles også, at dukkerne, moderen og den ca. seks-årige datter, er

udført af professor Johnstrups dattersøn, M. Helweg, efter et billede af moder og datter, hvor datteren, der var født 1864, er seks år. Man må gå ud fra, at denne dukkestue næppe kan være blevet fremstillet tidligere end århundredskiftet. Som så ofte, når man står overfor et dukkehus eller en dukkestue, der er så gennemført i sin ordning, må man gætte på, at grænsen mellem legetøj og opstillingsgenstand er lige ved at være overskredet. Her snarere en sentimental erindring for voksne end et slidstærkt stykke legetøj for børn, selvom disse formelt har fået dukkestuen til leg.

På overdrevet mellem legetøj og model står et dukkehus fra 1901.²⁹ Det drejer sig om et dukkehus, kaldet »Dukkehjem« på fem rum, fordelt på to etager: Spisestue og dagligstue forned, mens køkken, soveværelse og børneværelse er indrettet foroven. Det er lavet af malermester Johannes Klinch til hans datter Ellen. Det er en bolig i en for sin tid behersket stil, slet ikke l'art nouveau og ej heller outreret skønvirke, men pæn borgerlig stil. Spisestuen har det traditionelle, skulderhøje panel med konsolhylde og derover grønstribet tapet i Skønvirkemønster, helt i Skønvirkestilen er et lille højtsiddende vindue med rude i glasmosaik: Motivet en blomstervase. Dagligstuen har gult tapet med brunt mønster, selvfølgelig også i Skønvirkestil. Soveværelset er malet lyseblåt, børneværelset turkis og køkkenet blåt. Spisestuens og soveværelsets møbler er i den konstruktive saglige stil, som – påvirket af Martin Nyrops møbler til rådhuset – kom til at præge en type danske møbler fra ca. 1900 til omkring 1920. Daglig-

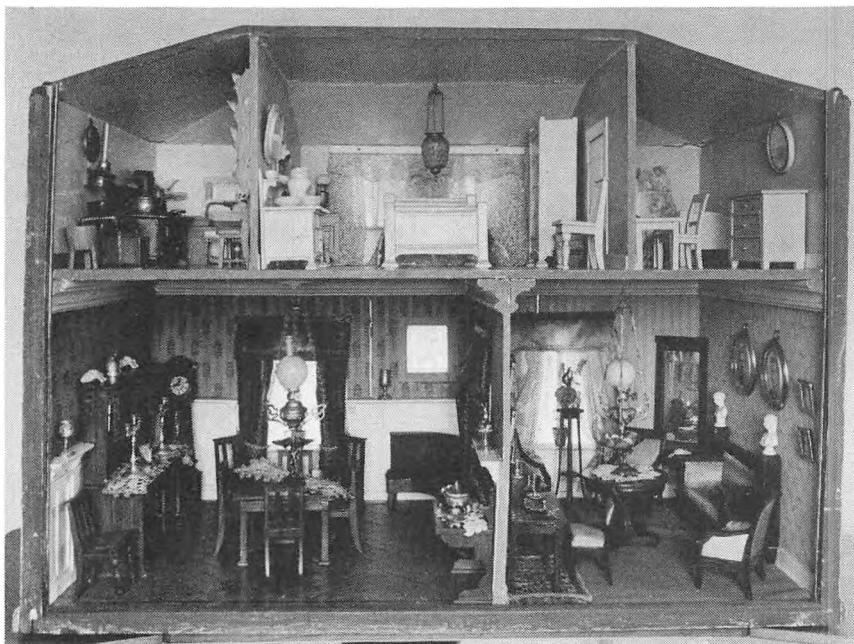
Dukkestue, »Dukkehjem«. København 1901. Udført af malermester Johannes Klinch, til hans datter Ellen. Traditionel åben type. Bagsiden er malet som en husfacade, en dekoration, der er usædvanlig ved denne type dukkestuer. Nat. Mus. III, Dansk Folkemuseum. 7163:1964.

»Dukkehjem«, Copenhagen 1901, a doll's house of the traditional open type. An unusual feature is the back, decorated to resemble a house facade.

Dukkestue, »Dukkehjem«. Forneden: Spisestue og dagligstue. Foroven: Køkken, soveværelse og barneværelse. Samtidigt inventar, der viser moderne borgerligt dansk interiør fra tiden omkring 1900. Nat. Mus. III, Dansk Folkemuseum. 7163:1964.

»Dukkehjem« seen from the open side.

stuemøblerne er i den af tiden omkring århundredskiftet så yndede Empire-stil, der vistnok blev opfattet som nationalt dansk. Præget af jævn, kultiveret dansk »Martin Nyrop« eller »Rådhus-stil« i boligindretningen stemmer med, at malermester Klinch dyrkede dukketeater, dvs. Alfred Jacobsens dukketeater og var nær ven af Alfred Jacobsen selv, hvad der fremgår af hans nekrolog i Suffløren nr. 5, 1961. Her siges det, at han kunne være blevet professionel teatermaler, men han har åbenbart trods sit ret nære forhold til Alfred Jacobsen kun leveret få ting, som denne har ladet trykke. I nekrologen udtrykkes håb om, at Suffløren skal bringe en række eksempler på hans kunst. Endelig omtaler nekrologen, at hans datter i sin besiddelse har »det store dukkehus, som J. Klinch lavede til hende, da århundredet var nyt. Det var udstyret som lejligheder dengang, i den nye saglige stil ..., ja alt i nøjagtig udførelse og intakt«. – Legetøj for børn? Hobby for voksne? Model til illustration af tidens boligkultur?

Fra begyndelsen af århundredet findes der en interessant tre-rums dukkestue. Den er i såkaldt »Almuestil«,³⁰ udstyret som et af tidens moderne sommerhuse, der – i samklang med Jugend-stilens og l'art nouveau-stilens – og altså også Skønvirke-stilens – tidsalder var meget optaget af al almuekunst, -arkitektur og -møbelhåndværk.

Dukkestuen er skænket Nationalmuseet af fru Vibeke Svane, datter af professor, dr. jur. Frantz Johannes Dahl. Professor Dahl, dengang

Dukkestue, »Dukkehjem«. Spisestue:
 Hvidt skulderhøjt panel med konsolhylde,
 grønstribet tapet i skønvirkemønster. Sam-
 tidigt inventar i Martin Nyrops »Rådhus-
 stil«. Hjørnebænk. Vindue med glasmale-
 ri, hvor motivet er en krukke med blomster.
 Nat. Mus. III, Dansk Folkemuseum.
 7163:1964.

Dining room in »Dukkehjem«.

Dukkestue. »Dukkehjem«. Dagligstue
 gult tapet, møbler i Empire-stil. Dansk
 udformning af Empiren opfattedes i tiden
 omkring 1900 som en national møbelstil.
 Nat. Mus. III, Dansk Folkemuseum.
 7163:1964.

Drawing room in »Dukkehjem«.

assistent i kultusministeriet, skal have erhvervet dukkestuen på en udstilling i Kunstindustrimuseet eller Industriforeningen og foræret sin datter Vibeke det på hendes syv års fødselsdag den 22. maj 1907.

Med huset fulgte beboerne. En mand og en dreng, to kvinder og en pige. Manden og drengen har lange, sorte bukser, korte, grønne trøjer, røde veste og brune huer. Kvinderne har grønne kjoler med rød-hvide borter og »gyldenstykket« huer, dvs., at huerne skal være en slags guldnakker, der som bekendt brugtes på Hedeboegnen vest for hovedstaden. Altså en antydning af det for hovedstaden nærmeste, endnu uberørte bondeland.

Dukkestuen, der virkelig blev brugt som legetøj af børnene, fortæller lidt om det intellektuelle borgerskabs interesse for de nyeste strømninger indenfor kunst og arkitektur.

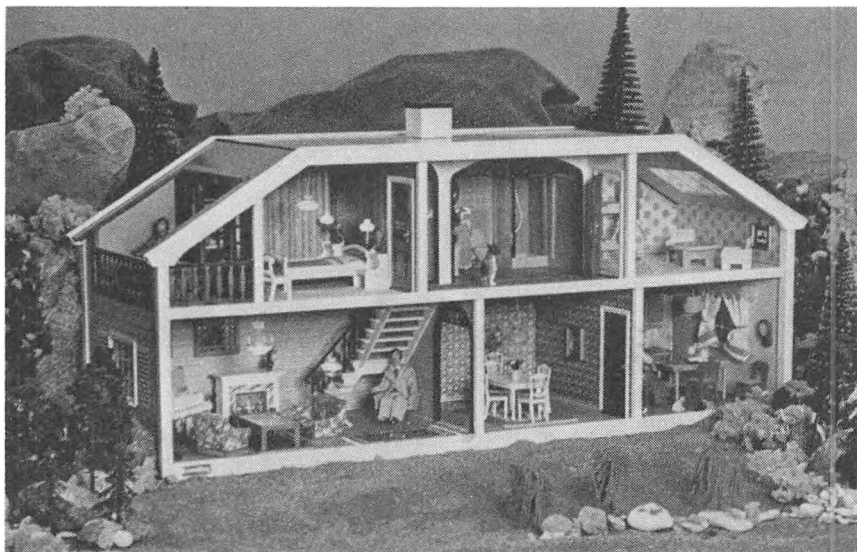
Ellers viser dukkehuse og dukkestuer fra årtierne omkring århundredskiftet i reglen almindelig, borgerlig indstilling til arkitektur og boligudstyr. Dukkehusene er fantasifulde villaer med karnapper, balkoner, verandaer, tårne og tinder og indboet afspejler klunketidens overdådige, komfortable møbler og rige dekorative udstyr i billeder og nips.

I 1920'erne og navnlig 1930'erne satte den ny saglige stil præg på boligkulturen. »Funkisen« indtog hus og hjem – altså også dukkestuer og -huse. De lidt kedelige firkant-huse og møbler har holdt sig i dukkeverdenen næsten til vore dage.

Nu synes det som om dukkehusene fra anno 1978 afspejler den almindelige drøm om hjemmene af i dag. Alle de nye mekaniske

Dukkehus, udført af firmaet Lundby of Sweden, 1978. H. 0,42 m, br. 0,90 m, d. 0,28 m. Forhandlet i Danmark, bl.a. af Magasin du Nord, Århus. Lundby of Sweden nævner bl.a. »Det store nye dukkehus (nr. 6040) er en drømmevilla for dukkefamilien ... Forsiden kan lukkes med den aftagelige frontplade«. Fra: Der er altid så meget at lave i Lundby-dukkehuset! Brochure udsendt af Lundbydan Legetøj Aps. 2635, Ishøj. 1978. S. 12.

Swedish doll's house, 1978.

hjælpemidler i huset, som brusekabiner, køleskabe, støvsugere, fjernsyn, telefoner, osv. osv. er nøjagtige kopier af de voksnes ting – alt udført i plastik. Møblerne, både til stuerne og haven viser tydeligt den for vore dage karakteristiske blanding af »antikviteter« og »maskinel« saglighed.

Dukkehuset og dukkestuen illustrerer stadig de voksnes ønskedrømme som de forærer børnene i håb om, at disse skal virkeliggøre dem.

Nationalmuseets dukkehuse: Nationalmuseet fot.

Købstadsmuseet »Den gamle By«s dukkehuse: Købstadsmuseet »Den gamle By« fot.

Doll's Houses

Doll's houses date back to the princely courts of Renaissance Germany, and there is a link between them and the magnificent »kunstschränke« of the period. The first doll's house on record is the splendid example commissioned by Duke Albrecht V of Bavaria for his daughter. It was kept in the Duke's curio cabinet and an inventory of its furnishings and fittings was drawn up. The inventory has survived but the doll's house perished in a fire at the close of the 17th century.

Doll's houses spread throughout Europe, though primarily in northern Europe where daily life has always been anchored in the home. They are less usual in southern Europe, and found in far greater numbers in Protestant countries. In other words, the doll's house and open doll's house – a slightly later version – share the same regional background as that of the Christmas tree's earliest traditions. Doll's houses proliferated in the countries where modern child care and upbringing first evolved.

As a work of art, the doll's house reached its zenith in the Netherlands, particularly in the north, about the year 1700. The tradition later developed in England and the United States, and the custom of playing with doll's houses became more and more widespread during the course of the 19th century. These Lilliputian houses had a pedagogical purpose as toys: by playing with them little girls were prepared for their future role as housewives. Sometimes a doll's house would be furnished in the same manner as the parent's home, in which case it was both a toy and fond memento.

Doll's houses are first and foremost toys for little girls. Boys are expected to have entirely different toys. Adults sometimes have doll's houses as their hobby. In any event, doll's houses reflect the domestic scene of their period and, as such, are tiny relics which shed light on daily life in the past.

Noter

1. Karl Gröber: Kinderspielzeug aus alter Zeit. Eine Geschichte des Spielzeugs. Deutsches Kunstverlag. Berlin 1923. p. 22.
2. Gröber: p. 24 samt fig. 65 og 66: Et italiensk dukkehus med facade til alle fire sider, ca. 1700. Jvf. Flora Gill Jacobs: A History of Dolls' Houses, Cassell & Company, London 1954. fig. 45 og 46.
3. Gröber p. 21.
4. Gröber p. 24.
5. Flora Gill Jacobs p. 43 refererer, at i 1631 udgav Anna Koferlein i Nürnberg et lille skrift om et dukkehus, hun havde udført. Heri gør hun opmærksom på dukkehusets pædagogiske betydning. Sammesteds citeres lignende opfattelser fra 1765 og senere.
6. Nationalmuseet, III afdeling, Dansk Folkemuseum. »Villa Olga«. kat. nr. 1550:44.
7. Legetøj. Nationalmuseet 13. oktober – 3. november 1957. (Vejledning til udstillingen) p. 12.
8. Først med dronning Marys dukkehus udført 1924 med sir Edwin Lutyens som arkitekt har man i vore dage søgt at konkurrere med de store hollandske dukkehuse. Jvf. Everybody's Book of the Queen's Dolls' House, ed. by A. C. Benson, C. V. O. and sir Lawrence Weaver, K. B. E. The Daily Telegraph and Methuen & Co. Ltd. London, 1924 og Antonio Fraser: Toys, Spring Books. London. New York. Sydney. Toronto 1972, p. 219 ff.
9. Peter den Store af Rusland 1672-1725. Hans rejse i Vesteuropa 1697-98. Carl Grimberg: Verdenshistorien, Politikens Forlag, 1960. Bd. 11, p. 359 ff. – Anekdoten se Gröber p. 28.
10. Flora Gill Jacobs p. 146 f.
11. Nat. Mus. III Dukkekøkken fra Kbh. 138:1896, fra Eckernförde 334:1933.
12. Flora Gill Jacobs p. 150 og fig. 52.
13. Nat. Mus. III Dukkekøkken 4237-4389:1961 og 4654-4658:1961.
14. Nat. Mus. III Dukkehus 188:1932.
15. Nat. Mus. III Dukkehus 1550:1944.
16. Tove Clemmensen: Signerede arbejder af københavnske snedkere, i: Københavns Snedkerlaug gennem fire hundrede år, Kbh. 1954, p. 274 f. og p. 327.
17. Nat. Mus. III Dukkehuset »De 3 Søstre« 501:1975.
18. Nat. Mus. III 501:1975, forstuen.
19. Nat. Mus. III 767:1975: »Kgl. Agent Chr. Dollerup Jensen, Købmand i Flensborg. 1774-1836. Min Oldefar«. 768:1975, »Dorothea Dollerup Jensen, f. Rink, 1784-1816, Datter af Pastor Rink i Abersdorf?«
20. Christian Elling: Frederik VIII's Palæ paa Amalienborg, Det Berlingske Bogtrykkeri, Kbh. 1951. p. 68. Kakkellov jvf. fig. 11. Havesalen i Kong Frederik VIII's Tid.
21. Nat. Mus. III 501:1975.
22. Nat. Mus. III 2737:1966.
24. Nat. Mus. III 1368:1968.
25. Købstadmuseet »Den gamle By«, Århus, Dukkestue 25:1947.
26. Nat. Mus. III 2307-2363:1975.
27. Vivien Greene: Family Dolls' Houses. G. Bell & Sons. London 1973, p. 68 ff og fig. 15 og 16. Her omtales Clara Priory som herregårdshovedbygning og som – nygotisk – dukkehus.
28. Nat. Mus. III 1343:1937.
29. Nat. Mus. III Dukkestue 7163-7321:1964.
30. Nat. Mus. III Dukkestue 5401-5469:1966.

Påklædningsdukker

af Hanne Frøsig Dalgaard

Indtil for få år siden var papir et forholdsvis sjældent materiale for folk i almindelighed. Når man fik fat på et stykke, kunne det give anledning til lang tids god beskæftigelse for såvel børn som voksne, for eksempel i form af dukker.

Papirdukker vil for de fleste være ensbetydende med påklædningsdukker eller udklipsdukker trykt på et ark sammen med en omfattende og varieret garderobe efter tidens sidste mode og fint koloreret. Rundt om i verden er papir også blevet anvendt til andre slags dukker, men her skal vi samle os om påklædningsdukkerne. Papiret rummer sine egne muligheder, forskellige fra hvad det vævede stof kan yde, og dukker af papir har derfor til dels deres egen historie, som hidtil ikke har været påagtet i Danmark. Her skal gives et kort rids – i håb om, at andre vil gå videre.

Idéen til disse dukker i flad form, men dog med garderobe, der lader sig skifte ud ved at lægge nye lag papir over figuren, synes at være opstået i Tyskland i 1600-årene. Dukkerne var da ikke nødvendigvis af papir. I dansk privateje findes de af kobberplader med garderobe af marieglas! Det drejede sig dengang ikke om legetøj til børn, men om modelfigurer til beundring for voksne.

Først i løbet af 1700-årene blev idéen i England overført til dukker, der egnede sig til børneleg. Samtidig kom den kommercielle tilvirkning igang. Siden er påklædningsdukker blevet fremstillet i stadigt voksende antal. Ofte har det været reklame for en eller anden vare. En del har fulgt med damemodeblade. Men først og fremmest er de blevet fremstillet til salg stykvis i betydelige oplag af forlag, der havde speciale i at udgive spil og billedtryk. Med overgangen fra kobberstik til litografi i løbet af 1840erne blev trykningen meget billigere, og papirdukkerne kunne nu blive så godt som hvermands eje. Det er dukker af denne type, man især vil træffe bevaret i Danmark.

I »Adresseavisen« for Torsdagen den 21. Decbr. 1826 træffes den tidligst kendte omtale af påklædningsdukker i Danmark: »Følgende tilkjøbs i Frederiksberggaden Nr. 16, 2den Sal hos Skolelærer Lund: ... en Paaklædnings-Figur i forskjellige Dragter, ... foruden flere Forlystelses-Kunstsager til forestaaende Høitid«.

Påklædningsdukkerne har været og er fremdeles et yndet legetøj for piger i otte-ti års alderen. Hvad enten de har fulgt med et modeblad eller er fremstillet til direkte salg, gengiver de et idealiseret billede af moden i deres tid. De kan derfor opfattes som et væsentligt led i formidling af nye moder. Derigennem får de en vis dragthistorisk betydning. Ikke sjældent bærer de spor af den leg, de har været med i, hvilket på éngang bevirker, at deres dragthistoriske værdi forøges, og at de også på anden måde giver indblik i menneskers dagligdag. Ikke mindre interessante er de helt hjemmegjorte udklipsdukker, som uden det professionelle modepræg gengiver småpigers indleven i moderne. Men de er sjældne at finde.

Af den samling, som findes i Dansk Folkemuseum, skal fremhæves nogle eksempler. Måske vil det ved kommende undersøgelser og ved indsamling af nye museumsstykker lykkes at udbygge vor viden, så man kan nå til nærmere at belyse sammenhængen mellem modedukken og småpigers elskede legetøj.

Til de ældste hører »L'École des Modes«, Modeskolen, som nu ganske vist savner selve dukkefiguren, men omfatter ni kjoler, et sjal og diverse hovedtøjer, så man kan forestille sig den elegante, franskklædte dame. Alt befinder sig i en æske i oktavformat. Låget er prydet med et kobberstik i farver af en modesalon, og indvendig en trykt etikette med signaturen: Berthellemot, Palais Royal No 54. Efter tøjets stil må dukken henføres til omkring 1850. Alt i alt et typisk eksempel på denne periodes påklædningsdukker som tro kopier efter de egentlige modebilleder. Kjolerne er, som det hørte sig til i den tid, af dobbelt papir, klippet i form og limet punktvis i kanterne, så dukken kan føres ind nedefra mellem de to lag. Dette giver den finesse, at dukken vil lade sig se korrekt påklædt både forfra og bagfra. Den kan stå, når fodstykket føres ind i en rille i en lille træklods. Meget har den vel ikke fået lov at blive leget med!

Anderledes med den næste, som skal nævnes. Den er fra omkring samme tid og ligger fuldt bevaret i sit omslag foldet af grønt karton. Foruden selve dukken, der fremstiller en dame i undertøjet, findes en garderobe på ti klædninger og elleve hovedtøjer. Alt er håndkoloreret i akvarel. Dukke og tøj er kun beregnet til at ses forfra, hvorimod hovedtøjer og frisurer er dobbeltsidede. Garderoben er forsynet med bagsider, der med største omhu er klippet ud af gamle skriveøvelser. Desuden er nogle af klædningerne forsynet med påskrift om, hvad

Påklædningsdukke med 10 kostumer og 11 hovedbeklædninger. Fem af kostumerne synes at være karnevals- eller teaterdragter, de øvrige er efter moden fra tiden omkring 1850.

Påklædningsdukkens højde: 13,1 cm.

Dansk Folkemuseum, museumsnummer 1917/1971.

Cut-out doll with 10 costumes and 11 types of headgear, c. 1850.

kostumet skal forestille. Foruden almindeligt gangtøj drejer det sig nemlig om karnevals- og teaterkostumer, begge dele særdeles yndede i tidens velstående kredse. Disse kostumer er betegnet (fig. 1) fra venstre: En Hyrdinde.

Julia, in »The two Gentlemen of Verona« af Shakespeare 4. akt, 4. scene.

En Grækerinde. Modemæssigt er det vel værd at bemærke, at denne bærer en tyrkisk påvirket kvindedragt med bukser til af den art, som netop i samme periode under betegnelsen reformdragt blev forsøgt indført i stedet for den gængse modedragt med korset af den amerikanske foregangskvinde Amalie Bloomer.

Böhmerdragt, som pudsigt nok er tegnet, så den viser skikkelsen halvt bagfra, formentlig for at gøre dette kostume særlig romantisk og farvestrålende.

En Jødinde, afslutter de eksotiske kostumer.

Augusta. Håndtegnet påklædningsdukke,
1870.

Dansk Folkemuseum mus. nr. 756/1948.

Augusta - a hand-drawn cut-out doll,
1870.

I Horsens har en pige ved navn Dagmar Horn, født i 1860, moret sig med selv at fremstille sine påklædningsdukker. Selve figurerne er trykt, og den ene bærer på bagsiden nogle blyantnotater samt årstallet 1870. Garderoben på ialt godt 30 klædninger er derimod håndgjort, og årstallet taget i betragtning må man beundre, hvor modebevidst den tiårige Dagmar har været. Kjolerne har tournuretidens udprægede draperinger bagtil, hvilket dengang var splinternyt. Tøjet er klippet af stilebogspapir, i visse tilfælde af glanspapir eller trykt mønstret. Noget af det er farvelagt, og garneringer er søjet til med pennetegning. Alt tøjet er udført i et enkelt lag og uden mulighed for at blive hæftet på figuren, så dukken har kun kunnet ligge ned under legen. På bagsiden af dragterne er der med blyant eller blæk skrevet nogle angivelser om brugen, som *Skole*, *Selskabs*, *Sirts*. I

lie« i serien »Danske Billeder«. Her fremstilles både forældre og børn, og tegnemåden minder meget om den traditionelle modebladstil. Et ark fra samme forlag udgivet 1911 gengiver en dreng og en pige med folkedragter. Også tyske dukker kunne på den tid have en bonde- dragt ind i mellem den øvrige garderobe. Alfred Jacobsen har derimod fremstillet sine børn med bonde- dragter fra forskellige egne

af Danmark. Der er god overensstemmelse mellem denne idé og den opblomstring, som folkedansen nød netop i begyndelsen af dette århundrede.

Også fra forlagene Andreasen og Lachmann samt fra I. Chr. Olsen kendes påklædningsdukker. De er trykt i ark til udklipning. Tøjet fæstnes til figurerne ved hjælp af små papirtappe, som bøjes om til bagsiden. Figurerne kan komme til at stå, når en støtte limes bagpå. Undertiden findes ganske samme tegning i to udgaver, med og uden farvelægning. Den sidste form var dels særdeles overkommelig i pris, og samtidig en større udfordring for ejeren, for legen kom da først og fremmest til at bestå i den spændende kolorering af dragterne. Påhæftningen med de ombøjede papirstrimler kunne være ret ubekvem under legen. Forfatteren husker fra 1940'erne et forsøg på at løse dette problem, idet der kom en dukke på markedet med en lille magnet til at suge tøjet fast. Hun hed »Magna«, og savnes endnu i Dansk Folkemuseums samling.

Motiverne blev som nævnt oftest hentet fra hverdagen. Til at illustrere påklædningsdukkerne som udtryk for de store idealer skal nævnes serien, vel fra omkring 1930, med betegnelsen »Skønhedsdronningernes Parade«, som blandt andet omfatter »Miss Hollywood« og »Miss America«. Filmstjernerne var da begyndt at præge modebilledet.

I legen med påklædningsdukker, og i tilvirkningen af dem, er der næppe sket nogen forandring gennem årene. Man træffer idag stadig de traditionelle typer. Dog med een undtagelse: Som på så mange områder er plastic også her blevet taget i brug. Det tynde materiale kan blot stryges glat hen over figuren for at kunne hænge tilstrækkelig fast, så det kan være en elegant måde at opnå påhæftningen af tøjet, idet ombøjningsstrimlerne undgås.

Ligeså er der i de seneste år fremkommet dukkestuer trykt på karton og med inventar af det svære, farvede plasticfolie. Dette er en fornyelse i udbudet af legetøj til købs. Mens de »rigtige« dukker ofte har haft dukkehuse som miniatureudgaver af deres ejerinders huse, har dette sjældent været tilfældet med påklædningsdukkerne. I Dansk Folkemuseum findes et par eksempler på hjemmelavede dukkehuse af papir. Begge er i bogform. Det ene fra årene omkring 1870, det andet påbegyndt i år 1900 og udvidet gennem de følgende fem år. De er udstyret med enkelte opstillingsfigurer, som er af købt, trykt oprindelse, men giver ellers i udklip af tidens blade og kataloger og monteret på mønstret papir et par prægtige tidsbilleder af boligens indretning.

Alt tyder på, at legen med påklædningsdukker ingenlunde er afsluttet, men vil blive fortsat med uformindsket iver.

En dukkestuebog

Dansk Folkemuseum mus. nr. 1425/1976.

Mål opslået: 23 × 55,5 cm.

I foråret 1976 modtog Dansk Folkemuseum som gave en dukkestuebog fra begyndelsen af 1870'erne. Den består af tre stykker pap, som er sammenhæftet langs den ene kant, således at de danner en slags bog, hvis yderside er beklædt med grønt glanspapir, mens det indvendige i to opslag viser en dagligstue og et soveværelse, fremstillet med påklæbet papir og tegnede streger. Dagligstuen har sofabænk, to stole, søjlebord og sekretær, udklippet af sort glanspapir med påsat lilla papir som betræk. Soveværelset har to senge af blåt og hvidt papir samt klædeskab, servante, gueridon og stol af brunt papir. På væggene ses billeder indrammet af sort glanspapir. De er udklippet af trykte illustrationer, som især viser slagscener fra napoleonstiden.

Dukkestuebogen er lavet til giverens mor, Karen Claussen, født 1867 som datter af lærer M. Claussen i Hjørring. Ophavsmanden var den senere så kendte kulturhistoriker Reinhold Frederik Severin Mejborg, som var lærer i Hjørring i årene 1867 - 72.

Book of doll's rooms consisting of three pieces of cardboard fastened together along one edge. The outside is covered with green glazed paper. The two rooms shown here are a drawing-room and a bedroom.

Litteratur:

Legetøj fra gamle dage, Sophienholm, Lyngby, udstilling 14. dec. 1974-31. marts 1975:
Glansbilleder og påklædningsdukker af Estrid Faurholt.
Eaton, Faith, *Dolls in Colour*, Blandford Press 1975.

Summary

Cut-out dolls

Danish children play with paper dolls. The most usual kind are specially printed for cutting out. The early examples are from 1850 onwards; a commercial production presumably began in 1888. One or two hand drawn paper dolls have also survived, and because the present collection of paper dolls includes both those that are manufactured and those that are handmade, they serve to illustrate how children played as well as shedding light on changing fashions in clothes.

Kommercielt legetøj

Af Ib Varnild

Danmark har ingen gammel tradition for professionel fremstilling af legetøj. De første småting til fornøjelse for børn, som blev kendt og solgt som handelsvarer her i landet, kom derfor fra udlandet, først og fremmest fra Tyskland. I de højtliggende bjergdale i det sydlige og mellemste Tyskland levede småbønderne hovedsageligt af kvægavl, og i vintermånederne kunne de skaffe sig en beskedent ekstrafortjeneste ved at lave husflidsarbejder og legetøj af træ. Siden middelalderen gik mange vigtige handelsveje gennem disse dale, og de lokale beboere stillede deres trækdyr til rådighed for den livlige varetransport fra Venedig og nordpå mod de store handelsbyer Augsburg, Nürnberg og Leipzig. I Nürnberg lavede byens håndværkere allerede i 1500-årene på bestilling kostbart kvalitetslegetøj, men samtidig fandtes der en folkelig hjemmeindustri, som afsattes gennem byens købmænd. Det var derfor naturligt, at det blev handelsmænd fra Nürnberg, der først fattede interesse for bjergbøndernes vinterfremstillede legetøj, som de så på deres rejser. De begyndte at opkøbe det billige bjerglegetøj, og i løbet af kort tid blev Nürnberg centrum for en stor handel med trælegetøj.

For bjergbønderne betød den øgede efterspørgsel, at de kunne leve hele året af at lave legetøj, men samtidig blev de helt afhængige af de priser, som opkøberne fastsatte. Kundernes krav om ensartethed førte til en standardisering af det hjemmefremstillede legetøj, uden at det dog mistede sit særlige præg. De vigtigste produktionssteder blev Oberammergau og Berchtesgaden i de nordlige Alper, Sonneberg og omegn på sydsiden af bjergkæden Thüringerwald samt Seiffen og andre småbyer på nordsiden af bjergkæden Erzgebirge.

Det folkelige tyske trælegetøj blev allerede fra 1600-årene kendt over Europa som en væsentlig del af de såkaldte »Nürnbergervarer«, som også omfattede kobberstik, landkort, spejle og en mængde finere

metalarbejder. Adskillige Nürnbergerkøbmænd kom til Danmark, hvor de fik privilegium på salg af visse produkter, men da de handlede med alle slags varer, beklagede en del af de københavnske lav sig i 1696 til Christian den Femte over det afbræk, de indfødte kræmmere derved led i deres næring.¹

Isenkræmmere og Nürnbergere

I de lavsprivilegier, der i 1693 blev givet Urte- og Isenkræmmerne samt Sukkerbagerne, nævnes »Dukke-Tøy« d.v.s. legetøj blandt de mange varer, som isenkræmmerne »maae og skal falholde«.² Derfor var de københavnske isenkræmmere på stadig jagt efter de mange »Omløbere og Fuskere«, der solgte billigt legetøj fra deres bolig eller på torvene. I december 1694 fandt man tre på Ulfeldts Plads, tre på Amagertorv og en ved Stranden.³ Deres varer blev ført til Politikammeret. Og i december 1702 konfiskerede man atter store mængder dukketøj hos nogle koner, der bl.a. sad på Gammeltorv og på Amagertorv.⁴ De handlede med: møller, heste på hjul, forskellige dyr af ler såsom: fugle, høns, gæs, ænder, får, hunde, hjorte og enhjørninger, desuden: amagerkvinder, vugger med børn, små spinderokke, hasper og garnvinder, børnemanglefjæle med ruller, smørkærner og små dukkefæde af træ. Endvidere fandt man ranglebøsser, fioler, jægerhorn, bondepiber, pustere og børnespejle samt forskellige smågenstande af messing og tin. Endelig var der dukker af papir og pap, nøgne papdukker og kridtbilleder i æske.

Det importerede tyske legetøj solgtes også i vid udstrækning på markederne, og det nåede i 1722 helt til Grønland.⁵ Blandt de varer, der i dette år sendtes fra Bergen til Håbets Ø i forbindelse med Hans Egedes kolonianlæg, nævnes i regnskaberne også »Nürnberger Poppentøy«.

I slutningen af 1700-årene blev der igen givet tilladelse til handel med Nürnbergvarer, og der opstod snart særlige butikker for disse varer. Den tysksfødte smedesvend Johan Christian Peetz, der arbejdede på Holmen, boede i 1790-erne i en kælder ved Gammel Strand, og herfra solgte han hjemmelavede knapper og spænder, som var udhængt i et skab.⁶ Ved den store brand i 1795 gik hans bolig op i luer, og som så mange andre slog han en lille hytte op på Christiansborg Slotsplads. »I hytterne kogte og stegte, handlede og sjakrede alle mand, Peetz og hans kone også. Holmens værksteder var brændte, og i det par år, inden de kunne flytte ind i et af de nybyggede steder ved Gammel Strand, havde de grundlagt en sådan velstand, at der ved siden af skabet med spænder og knapper kunne udhænges et andet

vel fyldt med ure og sølvbeslagne piber; i vinduerne sås allehånde Nürnberger legetøj og andre rare sager, ----- . Spænder begyndte imidlertid at gå af mode, og da Peetz havde samlet sig, hvad småborgere dengang kaldte en formue, købte han sig et eget sted i Store Grønnegade og etablerede der en såkaldt Nürnbergerhandel mest med fremmed legetøj og sådanne varer, som Blankensteiner og nu isenkræmmerne for en del fører, men derhos fortsatte og udvidede han sin pibe-, ur- og knaphandel.« Peetz besøgte iøvrigt også de sjællandske krammarkeder, hvor han slog sin bod op med legetøj og nips.⁷ Johan Georg Blankensteiner var den kendteste af Københavns »Nürnbergere«. Han startede som »Nyrnbergerkræmmer og Kobberstikhandler« på hjørnet af Østergade og Amagertorv i 1791. Ti år senere flyttede han til en nyerhvervet ejendom på Købmagergade 7, og nu kaldte han sig »Kunst-, Galanteri- og Korthandler«. Herfra solgte han »smukt dukketøj og moderne galanterivarer« gennem 35 år.⁸ I 1813 fik J. G. Blankensteiner sammen med de øvrige Nürnbergere i staden tilladelse til at indtræde i isenkræmmerlavet, og fra 1818 til 1823 var han lavets oldemand. Men i 1829 fik han efter eget ønske lov til at træde ud af isenkræmmerlavet og vende tilbage til de rettigheder, han havde som Nürnbergerhandlende.⁹ J. G. Blankensteiner senior døde i 1835, men forretningen videreførtes til 1863 af C. A. Blankensteiner.¹⁰

Illustreret annonce for legetøj fra Blankensteiner & Frölichs Nürnbergerhandel. Adresseavisen, 16. december 1850.

Illustrated advertisement for toys from Blankensteiner & Frölich's Nürnberg shop.

Maculatur Hæder.

Dansk håndværkslegetøj

I senkræmmerne fik selvstændige lavsartikler i 1807, og heri nævnes stadig »Dukketøj af Messing, Blik, Tin, Træ o. desl.« blandt de varer, som de havde eneret på at udsælge i deres boder.¹¹ Men i mellemtiden var de gode handelsmænd selv blevet producenter. I 1767 købte lavets 14 isenkræmmere på auktion Raadvaddams Mølle i Jægersborg Dyrehave, hvor der nogle år tidligere var indrettet et filehuggeri. Her blev der nu igangsat en større produktion af isenkramvarer. I 1785 fremstilledes nagelsmedarbejde, klein- og tøjsmedarbejde, kammager- og bendrejerarbejde samt et temmeligt stort udvalg af bliklegetøj.¹² I fabrikkens prisbog fra 1805 opregnes under dukketøj en lang række daglige brugsgenstande fremstillet af blik i lille størrelse til glæde især for små piger.¹³ Man tilbød bl.a. torvespande, vandkander, tekedler, pander, gryder, kaffekander, tepotter, temaskiner, tekopper, spølkummer, lysestager og lygter med glas. Nogle af

18		D.		1805		1805							
Nummer	Dukketøj	Stør.	St.	Stør.	St.	Stør.	St.	Stør.	St.	Stør.	St.	Stør.	St.
884	Tørre-Skabe af Blik	1	1/2	22									
885	Dato dato	1	1/2	6									
886	Dato dato	1	1/2	6									
887	Dato dato	1	1/2	6									
888	Handstykke af Blik	1	1/2	4									
891	Dato dato	1	1/2	4									
894	Trager af Blik	1	1/2	22									
895	Høstakke af Blik	1	1/2	6									
911	Bredt Dato	1	1/2	26									
912	Indfaldet af Blik	1	1/2	8									
914	Dato dato	1	1/2	26									
915	Skærmere af Blik	1	1/2	8									
916	Dato dato	1	1/2	26									
917	Skærmere af Blik	1	1/2	8									
918	Dato dato	1	1/2	26									
919	Dato dato	1	1/2	22									
920	Høstakke af Blik	1	1/2	26									
921	Skærmere af Blik	1	1/2	26									
922	Indfaldet af Blik	1	1/2	22									
923	Dato dato	1	1/2	22									
924	Dato dato	1	1/2	22									
925	Dato dato	1	1/2	22									
926	Dato dato	1	1/2	22									
927	Høstakke af Blik	1	1/2	22									
928	Tørre-Skabe af Blik	1	1/2	22									
929	Skærmere af Blik	1	1/2	22									
930	Høstakke af Blik	1	1/2	22									
931	Høstakke af Blik	1	1/2	22									
932	Dato dato	1	1/2	22									

19		D.		1806		1806							
Nummer	Dukketøj	Stør.	St.	Stør.	St.	Stør.	St.	Stør.	St.	Stør.	St.	Stør.	St.
932	Skærmere af Blik	1	1/2	22									
933	Høstakke af Blik	1	1/2	22									
934	Høstakke af Blik	1	1/2	22									
935	Trager af Blik med Blik	1	1/2	22									
936	Dato dato	1	1/2	22									
937	Høstakke af Blik	1	1/2	22									
938	Høstakke af Blik	1	1/2	22									
939	Høstakke af Blik	1	1/2	22									
940	Høstakke af Blik	1	1/2	22									
941	Høstakke af Blik	1	1/2	22									
942	Høstakke af Blik	1	1/2	22									
943	Høstakke af Blik	1	1/2	22									
944	Høstakke af Blik	1	1/2	22									
945	Høstakke af Blik	1	1/2	22									
946	Høstakke af Blik	1	1/2	22									
947	Høstakke af Blik	1	1/2	22									

»Pris-Bog over de paa Raadvads Fabrique forfærdigede Vare---. Kiøbenhavn 1805.« I kolonnerne er indføjet priser på fabrikkens legetøj for årene 1806, 1808 og 1813.

Dansk Folkemuseum,
mus. nr. 5701/1977.

Price list of tin toys from Raadvad Fabrique in 1805. The prices of the factory's toys for 1806, 1808, and 1813, are added in the columns.

tingene fremstilledes i flere størrelser. Andre steder i prisbogen nævnes rangler, sparebøsser, benterninger og gnavposer med og uden spil. Raadvaddams Fabrik blev en tvivlsom forretning for isenkræmmerne. De måtte ofte give tilskud til driften og i stedet senere modtage varer for deres tilgodehavender. Først i 1840-erne begyndte det at gå fremad, men da var legetøjsproduktionen afviklet.¹⁴

I begyndelsen af 1800-årene var det blandt borgerne i København og rigets købstæder blevet mere almindeligt at give nytårsgaver til børn. Dette medførte en forøget efterspørgsel efter finere legetøj, og de indenlandske fabrikker og håndværkere begyndte nu at fremstille forskellige legeting, som de udbød til salg sidst på året. I december 1810 kunne man i Adresseavisen læse: »I Myntergaden 45 i Stuen, er som sædvanlig smaat Kobbertøj, saasom: Theemaskiner, Kaffekander, Potter, Casseroller, Pander, Æbleskivepander, Kiedler, Buddingformer m.m., alt er godt fortinnet, som er tienlig til Nyeaarsgaver for Børn.«¹⁵ Kobbersmed M. Chr. Møller averterede gennem 30 år på lignende måde, men der var også andre af Københavns kobbersmede, der lavede legetøj. Kobbersmedemester L. Mathiesen begyndte et par år senere og tilbød ligeledes gennem tredive år forskellige sorter småt kobberlegetøj, passende til jule- og nytårsgaver.¹⁶ Og disse to fik flere efterfølgere. Kobbersmedemester J. Petersen i Ny Adelgade averterede i 1832 med »smaat Børnetøj af Kobber, bestaaende af Themaskiner, Kaffekander, Tærtepander, Buddingforme, Bouillonskjedler, Kasseroller, - ---« og i 1833 kunne han dertil som en nyhed føje »en Koge- og Bage-Indretning af Messing«. ¹⁷ I de følgende år solgte han flere sådanne »Comfurindretninger til at koge og bage ved«. ¹⁸ Det smukke og stærke legetøj af kobber blev en god salgsvare, og i årene omkring 1850 var der flere københavnske kobbersmede, der i Adresseavisen anbefalede deres udvalg af færdigt kobber- og messinglegetøj.

Blikkenslagerne kom lidt senere i gang med at lave færdigt legetøj, måske på grund af blikdukketøjet fra Raadvaddams Fabrik. I 1816 meddeler blikkenslager J. Ekstrand i Adresseavisen, at han »er forsynet med de fleste brugelige Slags laqverede Blikvare, saavel i det store til Husholdningen, som i det smaae, passende til Jule- og Nytaars-Gave for Børn«, ¹⁹ og i slutningen af december 1819 indrykkede blikkenslagermester O. Lindqvist, Østergade følgende: »Fredagen den 24de dennes erholdt en liden Pige noget Blik Legetøi hjem til sit Herskab, imod at sætte en Sølv Spiseskee i Pant. Kort efter kom hun tilbage, betalte Legetøiet, men forglemte Skeen, som kan afhentes imod dette Avertissements Bekostning.«²⁰ I 1835 anbefaler blikkenslager og lakerer Fritz Meyer sig første gang »med et Udvalg af meget smukt lakeret Blik-Legetøi«, som i 1837 specificeres saaledes:

Sparebøsse i form af kinesisk pagode. Sortlakeret jernblik med forgyldt dekoration. Højde 18,5 cm. Taget kan vippes op, hvorved møntåbningen kommer til syne. Sparebøssen er mærket P.R.K. og dateret d. 2. Octbr. 1840. Den har tilhørt den senere kammerherre Rasmus Krag i Udenrigsministeriet. Fremstillet af blikkenslagermester J. J. Lobbers i København. Dansk Folkemuseum, mus. nr. 118/1947.

Money-box in the shape of a Chinese pagoda. Japanned sheet metal with gilded ornament. The roof tips up to reveal the slot for coins. Dated 1849, made by J.J. Lobbers, Copenhagen.

»Theeserviser og Kogeindretninger, alt Slags smaat Kjøkkentøi, Kyradsler, Hjelme, Sabler, Patrasketter, og flere fine lakerede Arbejder.«²¹ Blandt de øvrige blikkenslagere kan nævnes mester Lobbers i Borgergade, som i 1837 og 1838 erindrer om sit »Blik- og lakeret Legetøj«. ²² I 1840-erne var der to københavnske blikkenslagere, der særlig fremstillede legetøj. Carl Wulff i Klareboderne meddeler i 1844: »Efter foretagen Forandring ved min Boutik tillader jeg mig at anbefale mit Etablissement af smukke Gjenstande for Børn passende til Jule- og Nytaars-Presenter«. ²³ Samme år åbnede Fred. Ferdinand Juncker første gang sin Legetøjsudstilling i Krystalgade. Den bestod af »Messing, Blik og laqverede Vare, saasom: Hjelme, Kyrasser, Skjolde, Faner, Messing og Blik-Theemaskiner, Kaffekander, Theekjedler, Køkkener, samt flere smukke Gjenstande passende til Jule- og Nytaars-Presenter.«²⁴

På Den Kongelige Porcelænsfabrik i København lavede man fra 1779 et meget smukt dukkestel dekoreret med landskaber og børnefigurer. Det var et frokoststel bestående af bakke, kaffekande, tekande, flødekande, sukkerskål, skylleskål og to par kopper. Dette kostbare dukkestel blev kun fremstillet i nogle få sæt gennem de tyve år, det var i produktion. I 1830-erne lavede fabrikken et »Børnethestel«, hvidt med forgyldte kanter, og fra 1840-erne kendes et dukkespisestel i »Rococo Maneer«, hvidt med reliefdekoration langs kanterne.²⁵

I Rønne på Bornholm startede pottemager Johannes Spitz fra Rendsborg kort før 1800 en fajancefabrik, hvor han fremstillede

Børnethestel af hvidt porcellain med forgyldte kanter. Hetsch-model, 1830-erne. Skylleskålens diameter 12.5 cm. Fremstillet på Den kongelige Porcellainsfabrik, København.

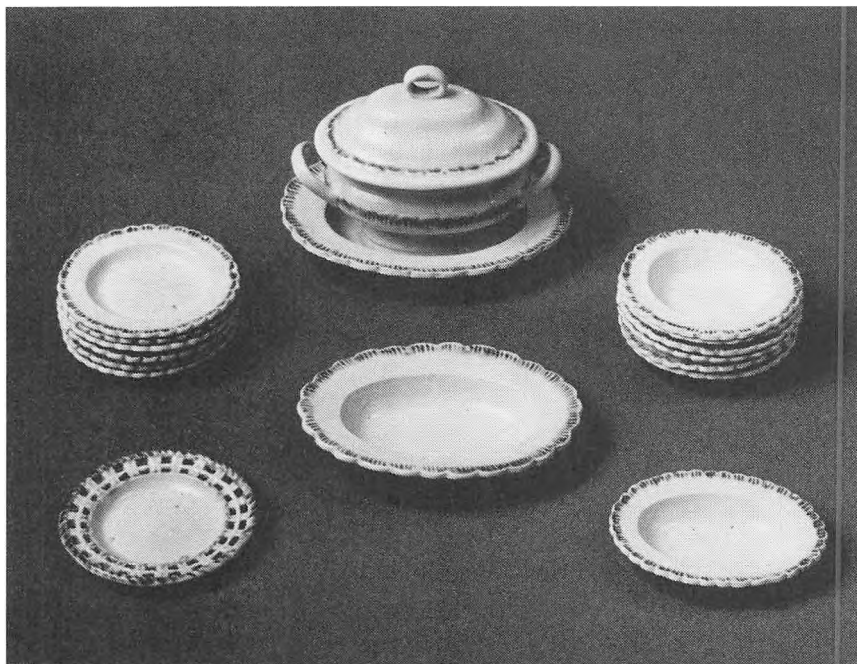
Dansk Folkemuseum. Fra boet efter kunstmaler Wilhelm Seidel.

Children's tea-set of white china with gilded rims. A Hetsch model, 1830s, made by the Royal Copenhagen Porcelain factory.

Dukkespisestel af hvidgult stengods med grønne kærninger langs kanterne. Ca. 1820. Det største fads længde 13.0 cm. Fremstillet af pottemager Johannes Spitz, Rønne. Dansk Folkemuseum, mus. nr. 501 ff./1953.

Doll's dinner service of yellowish-white stoneware with green edges, c. 1820, the work of Johannes Spitz, a potter in Rønne, Bornholm.

dobbeltbrændt gult og hvidt stengods stafferet med grønt, blått eller brunt. I sommeren 1824 fik han besøg af prins Christian, den senere Christian den Ottende, som i sin rejsejournal omtaler fabrikkens blomsterpotter og thepotter og derefter skriver: »Det meste andet Tøi, som han forfærdigede var Børnetøi og simplere Pottemager Arbeide, som sælges til København.«²⁶ Det bornholmske »Børnetøi« var bl.a. et dukkespisestel, hvidgult med tungede kanter og grønne kærninger langs kanterne. Desuden fremstilledes et andet stel med gul bundfarve, mangan marmorering og grønne kanter. Dukkestellene fra Spitz's fabrik kom til København med de bornholmske potteskipperne, som nok har haft nemmest ved at afsætte deres varer under krigen 1807-14, hvor importen af engelsk fajance var stoppet. Skår af de bornholmske dukkestel kendes også fra københavnske jordfund.²⁷ Men allerede i 1815 averterede porcelænshandler C. F. Hermann på Gammel Strand igen med engelske børnestel.²⁸ Han skrev: »Nylig har jeg bekommet fra den bedste Fabrik i England et stort Parti Fajance af alle mulige Sorter, hvoriblandt hele Taffel og Thee Servicer for Børn, hvidt og couleurt, som sælges for billig Priis.« I de følgende årtier solgtes mange engelske dukkestel i Danmark, og den indenlandske produktion på Bornholm ophørte formentlig omkring 1840.

Papier-maché

Det håndværksmæssigt fremstillede legetøj af træ, kobber, blik, porcelæn eller fajance var forholdsvis dyrt, og derfor søgte man allerede tidligt efter et materiale, der kunne presses i forme, således at ensartet legetøj kunne fremstilles i længere serier. Det første anvendelige materiale af denne art, der blev kendt i Danmark var papier-maché, en masse, der bestod af opblødt papir æltet sammen med forskellige fyldstoffer og et bindemiddel. Papier-maché blev opfundet i Frankrig i 1728, men opskrifterne hemmeligholdtes og massen blev først kendt ud over Europa i begyndelsen af 1800-årene. I Tyskland blev papier-maché meget snart anvendt til fremstilling af dukker, og i Danmark skete noget tilsvarende. Forgylder og lakerer Carl Bergstrøm boende i St. Annegade på Christianshavn meddeler i 1813 i Adresseavisen: »Hermed tager jeg mig den Frihed at anbefale mig til de Herrer Isenkræmmere, da jeg nu i min Papiirmachee-fabrik har et lidet Partie af hele og halve Kropper og Ansigter.«²⁹ Carl Bergstrøm var den første, der fremstillede papmachévarer i Danmark, men han forlod hurtigt legetøjet og gik over til at lave »Spølkummer, Vandfæde, Vandkander, Kammerpotter m.m. som alt ligsaagodt kan taale Varme som Porcellain, og ei tager mindste skade ved at falde i Gulvet eller på andre Maader stødes.«³⁰ Legetøjsfremstilling af papirmasse blev videreført fra 1819 af Det kongelige Opfostringshus, som et led i drengenes håndarbejde.³¹ Det var gibsfabrikør og modellør Holger Mølsted, der stod for værkstedet. Han havde tidligere lavet legetøj, i 1811 tilbød han til salg fra sin bopæl i Store Helliggeiststræde »Pyntehoveder og Børnelegetøj, bestaaende af Dukkeansigter, Hoveder, smaae Figurer, forskjellige Dyr og Fugle, Svøvelsbørn, Kiepheste, Vugger m.m.«³² På Opfostringshuset fremstillede drengene under Holger Mølsteds vejledning forskellige slags papmachélegetøj, og i 1823 kunne man i Adresseavisen læse følgende:

Papiirmachée.

Hos Undertegnede paa det kongelige Opfostringshuus i store Kongensgade 269 er endeel af Børnenes Arbeider i Papiirmachée tilkjøbs: af Figurer til at sætte Røgelse i, Carricaturer, forskjellige Slags Dyr, Fugle, Huse o.a.m. som sælges til den muligst billige Priis. Da jeg har andre Arbeider under Hænder og gjerne ønsker at afhænde denne Samling jo før jo heller, saa skulle det være mig kjert om en af de Herrer Handlende vilde afkjøbe mig den under Eet, i hvilket Tilfælde Prisen vil blive betydeligen nedsat. I modsat Fald sælges den i mindre Partier og enkelte Stykker, og vil især være tjenlig til Jule- og Nytaars-Gaver for Børn.

Mølsted.³³

Legetøjsværkstedet på Det kongelige Opfostringshus ophørte i 1825 formentlig på grund af Holger Mølsteds død, men allerede året efter kunne man atter i København bese en samling dansk fabrikeret legetøj. Seminarist L. T. Nygaard havde gennem 6 år fået støtte fra Industrifondet til at uddanne sig herhjemme og i udlandet i kunsten at forfærdige legetøj,³⁴ og i 1826 fremviste han for første gang offentligt sine »danske Legetøier eller saakaldte Nürnberger-Vare« på en udstilling, »paa det at Enhver kan blive bekendt med og erfare saavel Godheden som Priserne paa disse indenlandske Arbeider, som det har behaget Hans Majestæt Kongen at tage i allernaadigst Øiesyn.«³⁵ I de følgende år arrangerede L. T. Nygaard i december måned lignende salgsudstillinger af »indenlandske Legetøier, eller saakaldede Nürnberger-Dukketøier, ---, som ere særdeles passende til Udpyntning af Juletræer, saavel som til Julegaver efter gammel Skik.«³⁶ Formålet med at understøtte den unge seminarist var helt klart at begrænse importen af det tyske legetøj, og det er nok derfor, de danske produkter benævnes som Nürnbergervarer, en betegnelse, der efterhånden blot stod for jævnt og billigt legetøj. Men L. T. Nygaard forarbejdede også lidt finere ting, og i 1830 meddelte han: »Det er ikke alene af det saakaldede Nürnberger-Dukkekræm denne Udstilling bestaaer, men der findes ogsaa Arbeider af en bedre Art.«³⁷ I 1831 flyttede L. T. Nygaard til Klareboderne, og her vedblev han indtil midt i 1840-erne med sit »Etablissement for Kunstsager, Masker og Legetøier m.m.«³⁸ Udover at beskæftige folk på sit eget værksted, havde L. T. Nygaard også mange i arbejde i deres egne boliger, og dette system havde han formentlig set på sin rejse. Netop i begyndelsen af 1800-årene var de tyske bjergbønders hjemmeindustri kommet ud i en krise. Salget af det folkelige trælegetøj var dalende, og der blev stærkere konkurrence mellem de enkelte produktionssteder. Mellemandlerne trykkede priserne, og legetøjs-håndværkerne måtte tage hele familien til hjælp for at øge produktionen, og alligevel levede de fleste i den yderste fattigdom. I Danmark blev legetøj heldigvis aldrig i større udstrækning fremstillet som hjemmeindustri.

På Opfostringshuset blev legetøjsfabrikationen genoptaget i 1841 under ledelse af snedkermester E. N. Tscherning. Han kaldte sig snart legetøjsfabrikant og udbød drengenes arbejder til salg gennem kunstdrejere og futteralmagere samt direkte fra værkstedet i Store Kongensgade.³⁹ Det fremstillede legetøj var af papmaché og træ og bestod bl.a. af forskellige dyr, heriblandt »Fugle i naturlig Størrelse til Juletræer.«⁴⁰ Desuden nævnes »bevægelige Gjenstande, hvoraf flere aldeles nye samt forskellige Slags Spil.«⁴¹ Opfostringshusets legetøjsfabrikation og de andre håndgerningsvirksomheder gav stif-

telsen mange bryderier, og i 1855 blev de fleste af værkstederne nedlagt, også fordi man mente, at den tid drengene brugte der, kunne benyttes langt bedre på skolen.⁴²

Tinfigurer og kandestøberlegetøj

Det billige legetøj af træ og papmaché fik i 1800-årene en stærk konkurrent i tinlegetøj. Af tin eller mere korrekt af en legering bestående af bly, tin og antimon kunne man støbe lange serier af husgeråd og bohaver i lille størrelse, og hertil kom flade figurer med fodplader, som blev støbt med i samme arbejdsgang. Tinfigurerne har deres hjemsted i Nürnberg, hvor tin- og kandestøberfamilien Hilpert omkring 1780 påbegyndte den første større produktion af dette legetøj, der snart skulle blive en verdensartikel. Som forlæg for de nye figurer benyttede man bl.a. tidens belærende kobberstikkværker og i de første år støbtes dyregrupper, haveanlæg, gudefigurer, de fire elementer og årstiderne, vingårde, hyrder, bondetyper og teaterfigurer. I denne tid var man i Tyskland stærkt optaget af Frederik den Stores sejr i den preussiske syvårskrig og hans armé blev forbilledet for familien Hilperts første tinsoldater. Frederik den Store blev selv afbildet som tinsoldat, og han fik senere følgeskab af andre store feltherrer, bl.a. Napoleon. Tinsoldaterne blev hurtigt populære, og

Tinsoldater til opstilling af slaget ved Alma på Krim den 20. september 1854. I træske med skydelåg, hvorpå er klæbet et farvelagt stik af slaget. På lågets bagside en anvisning på tysk og engelsk til opstilling og kamp med tinsoldaterne. Æskens mål 16.5 × 11.0 × 5.5 cm. Sorø museum.

Tin soldiers for set-piece of the battle of Alma, Crimea, on 20th September 1854. The set is in a wooden box with a sliding lid, on which is pasted a colour print of the battle. On the back of the box are instructions in German and English as to how the soldiers were drawn up for battle.

efter kundernes ønske blev andre landes hære også afstøbt. Omkring 1800 kunne firmaet Hilpert tilbyde 39 forskellige soldaterserier udover de mange fredelige grupper til opstilling. I Nürnberg og nabo-byen Fürth opstod flere tinfigurstøberier, de vigtigste var Ernst Heinrichsen i Nürnberg, grundlagt 1839, og brødrene Allgeyer i Fürth, grundlagt 1840. Disse to firmaer enedes i 1848 om en standard for tinfigurer, den såkaldte Nürnbergstørrelse. Stående figurer måtte være op til 33 mm høje. Fra Ernst Heinrichsen kom udover soldaterne mange smukke og kulturhistorisk interessante tinfigurgrupper, man kan nævne: Paradisets Have, en kirkeprocession, markedssce-ner, menageri og den nyanlagte første tyske jernbane mellem Nürn-berg og Fürth. Tinfigurerne blev bemalet som hjemmearbejde, og de færdige serier blev almindeligvis pakket i ovale spånæsker med tinstøberfirmaets etikette på låget.

Tinfigurerne støbtes i forme af skifer, bestående af to nøje sammenpassede halvdele, hvori figurens to sider var indgraveret. Seks sådanne skiferforme er det ældste vidnesbyrd om professionel fremstilling af tinlegetøj i Danmark. De er fra slutningen af 1700-årene, og figurerne forestiller en skærsliber, en spadserende dame, en schæferinde med hyrdestav, en kjoleklædt mand med to frugtkurve, en dansende harlekin med violin og en soldat i dansk uniform.⁴³ På formen til harlekinfiguren er udvendig indridset: »Nar - 56 - 1791«, og på formen til manden med frugtkurvene er indridset: »Efter Aar - 1791 - 64«. I 1790-erne fremstilledes tinlegetøj i København af knappestøberne. I en »Fortegnelse over endeel raae og forarbejdede Varer, hvor de ere at faae, ---.« fra 1795 læses: »Dukketøi af Tin støbes af Rømmerich i Skindergaden 17, faaes ogsaa hos Nyrnbergerne og Isenkræmmerne.«⁴⁴ Tinknappe- og dukketøjsstøber Rømmerich var i virksomhed endnu i nogle år efter at hans kollega tin- og metalstøber Johann Friedrich Rudolphi i 1806 havde fået privilegium til at forfærdige dukketøj af tin og andre metaller.⁴⁵ Rudolphi kaldte sig senere knappestøber og knappefabrikør, og hans virksomhed videreførtes af hans to sønner, der i 1819 søgte om tilladelse til at handle med udenlandske knapper, Nürnbergervarer og legetøj til supplement af deres egen fabrikation.⁴⁶ De mere enkle tinfigurer kunne man godt støbe selv, og allerede i 1822 solgtes »Gibsforme til at støbe alle Slags Figurer i af Tin, til Børn, --- for 6, 8, 10, 12, 16 a 24 sk. Stykket.«⁴⁷

I slutningen af 1830-erne begyndte kandestøber Hans Høy på Østergade i København at forfærdige poleret og lakeret tinlegetøj for piger og hermed indledte han en mangeårig dansk produktion af godt kandestøberlegetøj. Hans Høy averterede i 1845 med »nye Gjenstande, som ikke før have været forfærdigede her i Byen,«⁴⁸ han

*Skiferform til støbning af tinfigur forestillende en schæferinde med stor hat og hyrdestav. 1790-erne. Højde 9.5 cm.
Dansk Folkemuseum, mus. nr. N 523 b.*

Slate mould for casting a tin shepherdess with a large hat and a crook. 1790s.

udvidede stadig sit sortiment, og fem år senere kunne man i Adresseavisen læse følgende:

Undertegnede takker det ærede Publicum for den Næring, man har tilvendt mig de foregaaende Aaringer paa mit Tin-Legetøj, der atter iaar er fornyet med endeel smukke Gjenstande, der sælges til vedføjede Priser, nemlig:

Lyestager 4, 8, 12 a 20 sk. Stkt.,
Arm- og Kron-Stager 32, 44 a 56 sk. Stkt.,
Thee- og Kaffe-Stel 32, 48 a 64 sk. til 1 Rbd. 16 sk. pr. Stel,
Spisestel 80 sk. til 1 Rbd.,
Madspande 64 a 80 sk.,
Champagne-Stel 32 sk.,
Kanoner paa Lavetter og paa Vogne 16, 24 a 48 sk.,
Ryttere, ubevægelige og bevægelige, 2, 4, 8 til 32 sk.,
Vandkande og Fad 16 sk.,
Thee- og Caffè-Kander fra 8, 12, 16 til 36 sk.,
Flødekander 8 a 10 sk.,
Sukkerskaale 4 a 8 sk.,
Skeer en halv sk. til 2 a 3 sk. Stkt.,
Potageskeer 8 a 12 sk.,
Tallerkener og Fade 2, 4 a 8 sk.,
Theekopper 4, 6, 16 til 24 sk. pr. Par,
Lamper, Sophaer, Casseroller, Mortere, Saltkar, Thee- og
Vadske-Kjedler, ---,
Skilderirammer a 4 sk.,

Hans Høy,
kgf. Hof-Kandestøber,
Østergade 32.⁴⁹

I 1852 flyttede Hans Høy til Pilestræde. Han støbte stadig tinlegetøj »efter Nutidens Former« og »til samme Priisbillighed som i Udlandet«, og han udvidede nu sit udvalg af tinfigurer, således at han i 1855 kunne tilbyde »Robinson, Onkel Tom, Kunstberidere, Jagt, Schæferi, Promenade, Landsbyer, Herregaard, Turnering, Fæstningen Sebastopol, tyrkisk Leier, russisk og tyrkisk Slag, danske, tyske, franske, engelske og russiske Militaire og Jernbaner.«⁵⁰ Kandestøber Hans Høy synes, at han havde haft en god afsætning af sit tinlegetøj, måske fordi, som han selv siger »Formerne ere i fiin Smag.« I 1859 tog han også importeret legetøj ind i sin butik, og året efter er »Hans Høy's Legetøishandel, --- forsynet med blanktpoleret Tinarbeide, Meubler og Kjøkkensager, malede Tinfigurer, bronceret og lakeret

Blikarbejde, samt böhmiske Glaskruus med Tinbeslag, i forskjellige Størrelser.«⁵¹

Der var andre københavnske kandestøbere, der i midten af 1800-årene forfærdigede dansk tinlegetøj. Kandestøber C. M. Svanberg og hofkandestøber A. C. Dahlgreens Enke tilbød begge et stort udvalg, og kandestøber L. W. Buntzen averterede i december 1853 med en særlig udstilling af tinlegetøj i Landemærket.⁵² Det var almindeligt, at skiferformene gik videre fra en tinfigurstøber til hans efterfølgere, og det er netop gennem kandestøberfirmaet Buntzen i Landemærket, at der er bevaret to af Hans Høys fremragende støbeforme til rytterfigurer. Den ene forestiller Kong Frederik den Syvende iført kavalleriets generalsuniform og med den for ham særlige aluminiumshjælm med løvekam. Den anden rytterfigur er en ridder med rustning, skjold og lanse.⁵³ Denne figur hører måske til den turneringsgruppe, som Hans Høy averterede med i 1855. På denne tid var interessen for tinfigurer så stor, at gipserne begyndte at fremstille forme til hjemmestøbning. »Soldaterforme af Gibs forefindes i Mængde, saavel af Cavalleri som Infanteri«, meddeler gipseren på hjørnet af Kongens Nytorv og Holmens Kanal i 1855. Og i 1858 reklamerer kunstgipser Pieri i Pilestræde med billige tinsoldat-forme.⁵⁴

Soldater af tin, karton og pap

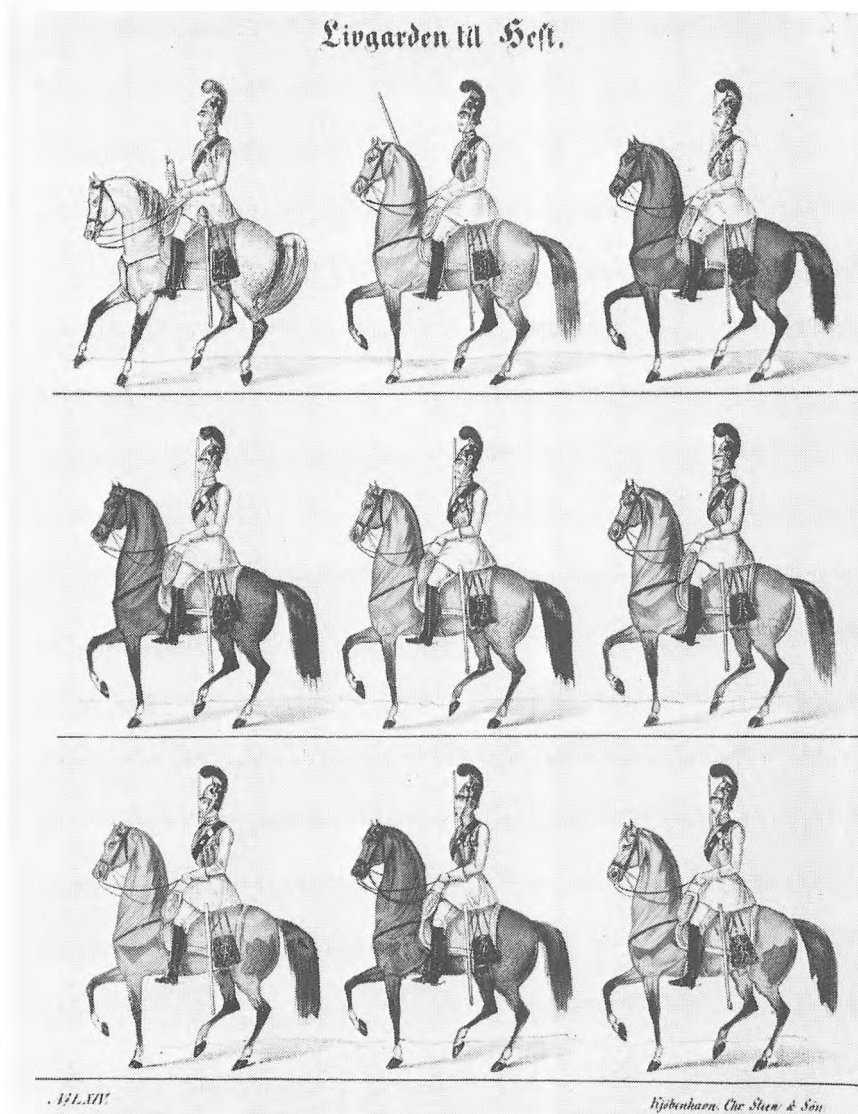
Legetøjet for børn afspejler væsentlige træk i de voksnes verden. Det afbilder børnenes nærmeste omgivelser i lille format og afslører forældrenes dybeste intentioner med opdragelsen. Det gælder ikke mindst det kommercielle stykke legetøj, som er skabt af voksne i forventning om, at andre voksne vil betale for, at deres børn får netop denne genstand at lege med. I Europa har krigslegetøjet århundredgammel tradition som populært drengelegetøj, og dette ser vi tydeligt illustreret i 1800-årenes Danmark. Legen med soldater var ikke afhængig af, om man havde købt figurer. Fra 1780-erne fortæller Jens Bech om, hvorledes han som dreng legede med mennesker, heste og vogne udklippet af kortpapir.⁵⁵ »Til Afvexling af denne Morskab udklippede jeg af Kortblade en stor Mængde Soldater, Ryttere etc. i alle mulige danske Uniformer; Canonerne vare forfærdigede af Vox, Plaffertter med Griffelstøv tjente for Skud, heraf blev hele Rækker af mig og en Legekammerat opstillede mod hinanden.« Vokskanonerne dannedes af de vokslysstumper, som faderen, der var kongelig lakaj, havde lejlighed til at tage med hjem fra slottet. Og kortpapiret blev faktisk solgt som materiale til børnelegetøj. Hos kortfabrikør Søn-

nichsen på Vesterbro kunne man i 1812 købe »illuminerede Herreblade til Legeværk for Børn«,⁵⁶ og hos Nürnberghandler Jacob Hois på Østergade kunne man i 1816 købe »Udskudskort og Kortstrimler til Morskab for Børn.«⁵⁷

Til yderligere levendegørelse af soldaterlegen, solgtes små fæstningsbatterier med tilbehør. I 1825 nævnes »et lille Batteri i aldeles complet Stand, bestaaende af 6 Stykker Metal-Skyts af 5 forskjellige Affutager m.v.,«⁵⁸ og tre år senere hører vi om »et lidet Batteri med Bygning og Vold omkring, plantet med Kanoner, passende til Julegave for Drengébørn.«⁵⁹ Hvis drengébørnene havde interesse for havet, kunne man forære dem et af de mange små krigsskibe, der blev udbudt til salg. Flere af disse skibe blev bygget i Nyboder af flådens folk, så takkelagen var korrekt og udstyret komplet. I 1822 omtales »en liden Orlogs Fregat til Fornøielse, 1 enhalv Alen lang, med fuld Udrustning, har 38 Kanoner, 4 Fartøier, Flage og Vimpel,«⁶⁰ og fire år senere nævnes »et lidet Rangskib, med 60 Kanoner, de 24 kan der fyres med.«⁶¹ Og fra 1832 anføres fra Adresseavisen: »Et tiltaklet, reglementeret Fregatskib, med Seil, 5 1/2 Alen i Længde, er tilkjøbs for billig Priis. Dette Skib er ei allene til Morskab, men og til Lærdom for dem, der ere bestemte til Søen.«⁶²

Treårskrigen 1848-50 havde en stærk virkning på hele det danske folk, og stemningen bredte sig til børnene. Nicolai Holm, søn af en københavnsk bagermester i Studiestræde på hjørnet af lille Larsbjørnstræde, fortæller fra 1848: »Vi Drengé aandede Krig, tegnede Krig og legede Krig, sloges for et godt Ord og fik aldrig Skjænd for vore Batailler, end ikke da vi ødelagde et Trappegelænder ved Stormen paa en Skandse. Det var lige efter 6te Juli! Selvfølgelig udbad jeg mig af alle glade Givere i Familien Tinsoldater til Fødselsdag og Jul, og Farmor, den bedste af dem Alle, forærede mig Husarer, der kunde tages af Hesten, en Egenskab, som hidtil var ukjendt blandt Tinsoldater.«⁶³ Georg Brandes, søn af en velhavende grosserer på Østergade, oplevede også de nye tinsoldater under treårskrigen. »At der var Krig, gav Tinsoldaterne en helt ny Interesse. Man kunde ikke have Æsker nok deraf. De opstilledes i Kompagnier og Batailloner; de udfoldede sig til Angreb, stormede, saaredes og faldt. Undertiden lagde de sig trætte ned og sov på Valpladsen. Men en Dag, da en ny Æske blev bragt, tabte de gamle al deres Værd. Thi Soldaterne i denne nye Æske var rigtige Soldater med Bryst og Ryg, runde at føle på, tunge at veje i Haanden. I Sammenligning med dem sank de ældre, Profilsoldaterne, der i deres Smalhed blot kunne ses fra siden, i Dyb Ringeagt. Et Fremskridt var gjort fra det Abstrakte til det Konkrete. Det var ikke længer nogen Fornøielse at lege med de smalle Soldater. Jeg sagde: Ifjor, da jeg var lille,

morede de mig.«⁶⁴ De rundmassive tinfigurer opstod i Frankrig omkring 1830, men de blev meget snart også produceret i Tyskland bl.a. af firmaet Heyde i Dresden, der senere solgte mange tinsoldater i Danmark. Legen med tinsoldater kunne blive en rigtig kamp, hvis man havde kanoner, der kunne affyres. Om dette fortæller H. M. Fenger fra 1860-erne: »Jeg fik en Fæstning med flere hundrede Tinsoldater, og på et gammelt, meget stort lysegrønt Skærmbredt, udslaaet med Bredsiden nedad, har jeg --- udkæmpet mange store Slag. Vi delte Tropperne, oprejste Aviser mellem os, saa vi ikke

Soldaterark, 1850-erne. Højde 42 cm. Udgivet af Chr. Steen & Søn, Kjøbenhavn. Dansk Folkemuseum.

Sheet of soldiers, 1850s, printed by Chr. Steen & Son, Copenhagen.

kunde se hinandens Troppeopstilling, og afslørede saa vore Dispositioner. Saa begyndte Beskydningen med Ærter fra Kanoner bag ved Tropperne, og ve den, der havde for sluttede Troppemasser! hele Geledder faldt, naar blot en Rytter eller Infanterist blev ramt.«⁶⁵

Tinsoldaterne var ikke de eneste kommercielle militærfigurer for børn. Soldater af karton eller pap var faktisk af ældre oprindelse. Disse soldater tryktes på ark, som derefter blev opklæbet og udskåret. Ludvig den Fjortende af Frankrig lod i 1660-erne til brug for kronprinsen fremstille en kæmpehær af kartonsoldater, 20 svaadroner ryttere og 10 batailloner fodfolk, og allerede i 1700-årene tryktes der soldaterark i Nürnberg, Leipzig og Strassbourg. I Danmark averteres fra 1840 med »Smukke Legtøissoldater (af Pap) med danske Uniformer, større og stærkere end de Udenlandske af Tin.«⁶⁶ Bogtrykker Thøger Petersen i Hjørring trykte i 1847 et ark med titlen: »Prøver af Keiser Napoleons Kavalerie«. På arket var 7 rækker hver med 6 små ridende soldater, hveranden række var dragoner, hveranden husarer.⁶⁷ Senere kom de tyske Neuruppinerark og fra 1880-erne Alfred Jacobsens danske soldaterark. Om sådanne papirsoldater fortæller Bernhardt Jensen fra sin barndom i Århus under første verdenskrig: »Soveværelset var også legestue – og skueplads for krigeriske begivenheder med tinsoldater eller de væsentligt billigere papirsoldater, som kunne fås i alle nationaliteter a et par øre pr. ark. »Et ark papirsoldater« var for os i 1914-18, hvad en ispind er for nuets børn, og vi levede i den grad i dette begreb, at min bror en dag, da den stedlige garnison drog forbi i flere afdelinger med passende mellemrum, kunne råbe henrykt: »Mor, der kommer ét ark til«. I papirhærenes krige kneb det dog med at få balance i styrkeforholdet, da ingen brød sig om at fremføre de højst upopulære »pikkelhuer«.«⁶⁸

Hesten skibet og jernbanen

I en tid, hvor hesten var det vigtigste transportmiddel, måtte den nødvendigvis også blive et vigtigt stykke legetøj. Den enkleste legetøjshest er kæphesten, som alle børn havde mulighed for at skaffe sig. I sin simpleste form blot en stok med et stykke snor påbundet, i finere udgaver med udskåret hestehovede, manke, hovedtøj, tømme og eventuelt baghjul. Kæphesten ses på utallige afbildninger lige fra senmiddelalderlige kalkmalerier til Fritz Jürgensen omkring 1860, og alene det sproglige udtryk »at ride sin kæphest« for en yndlingsbeskæftigelse antyder, med hvilken ildhu tidligere tiders børn tøjlede denne enkle ganger. Kæphesten kunne i barnets fantasi blive til en vældig stridshingst eller en flot dragonhest, og det samme gælder

Dreng på kæphest. Maleri på panelvæg i huset Slotsgade 30, Haderslev. Malet i 1700-årene efter ældre forlæg.

Boy on a hobby horse. Painting on a panelled wall in a house in Haderslev, an 18th century copy of an earlier representation.

gyngehesten, som nedstammer fra forfædre i de allerhøjeste kredse og efterhånden formerede sig ned i borgerskabet. Også grossererensønnen Georg Brandes fik en gyngest til afløsning for kæphesten. »Med Gyngest fulgte efterhånden mere og mere Krigstilbehør. En blank Hjelme til at spænde fast under Hagen, med hvilken man saa helt statelig ud; et Kyrads af virkeligt Metal som Hestgardens, og en kort Stødkaarde i Læderskede, som kaldtes med det fremmede Ord Hirschfänger, og var et frygteligt Vaaben for Ens smaa Brødre, naar de ubarmhjertigt nedsabledes med den. Sad man på Gyngest iført al denne Pragt, saa drømte Sindet vilde Drømme om krigersk Storhed, ---.«⁶⁹ Gyngeste fremstilledes af sadelmagerne, oprindeligt kun på bestilling og med det udstyr, kunden forlangte. I 1810 udstillede sadelmager, J. J. Lund på Kunstflidsudstillingen i København »en Gyngest af Læder, formentlig bedre end de hollandske«, ⁷⁰ og i 1816 nævnes »en temmelig stor, smuk og meget god

Annonce for gyngheste.
Adresseavisen, 22. december 1855.

Advertisement for rocking horses. 1855.

Gyngheste.

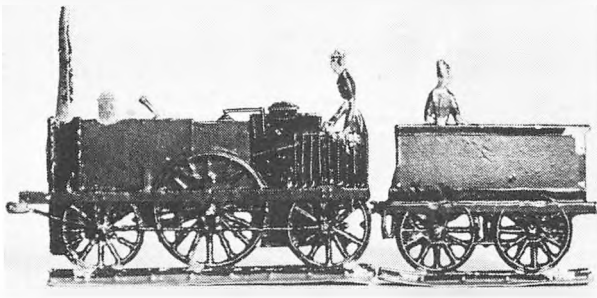
Det Udsalg af Gyngheste, som forhen har været paa Kongens Nytorv, er nu i store Kanikestræde 47, 1ste Sal, og er forsynet med en deel smukke og solide Gyngheste til billige Priser.
Kunkels Enke,
Sadelmager.

Gyngheest, med pletteret Hovedtøj og Sadel.«⁷¹ I slutningen af 1820-erne blev »de saa meget efterspurgte Børne-Gyngheste« mere almindelige, og sadelmager H. Mondheim oprettede et udsalg af gyngheste på Østergade.⁷² Han fortsatte sit udsalg i Store Regnegade indtil begyndelsen af 1850-erne, og han efterfulgtes af flere københavnske sadelmagere, som tilbød smukke og solide gyngheste i op til 7 forskellige størrelser.⁷³

Ligesom hesten måtte også skibet som et vigtigt transportmiddel nødvendigvis blive et yndet stykke legetøj i 1800-årenes København. Små skibe af forskellige typer med sejl og takkelage kunne købes hos fingernemme folk, således nævnes i 1835 »et smukt veltilltaget Brigskib i complet Stand, passende for Børn, der have Lyst til Søen.«⁷⁴ Nogle af skibene kunne sejle rigtigt, f.eks. »en lille Skonnert 5 Qvtr. lang, 5 Pd. Bly under og 5 1/2 Pd. Jern inden i, i seilbar Tilstand«, der averteredes til salg i 1837.⁷⁵ Endnu mere spændende var det, hvis skibet var en lille udgave af et af de nye dampskibe. I 1840 kunne man købe »et smukt lille Dampskib, henved 1 Al. langt, som drives med Mekanisme«,⁷⁶ og fem år senere hører vi om »en smuk lille Model af Dampskibet Iris, bygget paa Kravel med Maskineri i, o.s.v. ---. Den gaaer en betydelig Strækning i Vandet.«⁷⁷ Dampskibet Iris gik i fast rutefart fra København til skiftevis Aalborg og Århus.

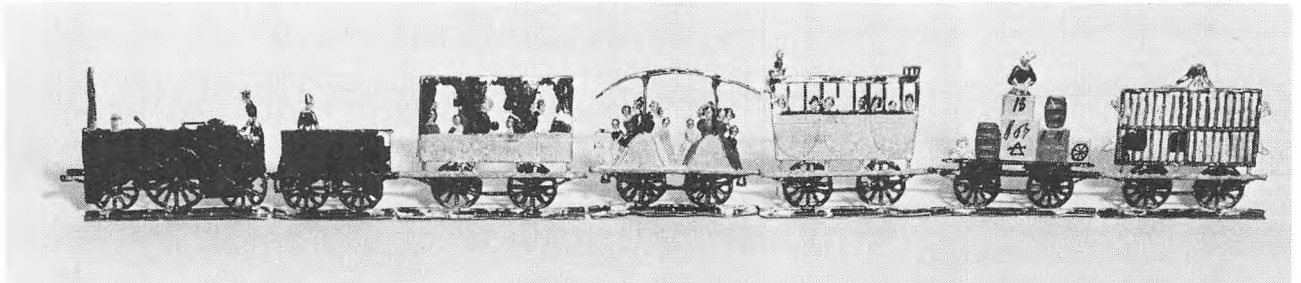
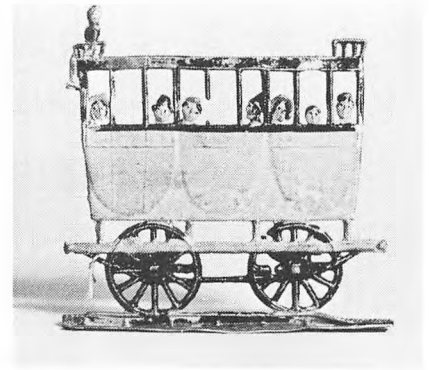
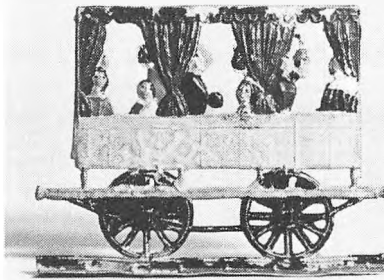
Damplokomotivet og de første jernbaner vakte stor opsigt, og det nye transportmiddel blev i lille størrelse meget hurtigt et populært legetøj. Den første tyske jernbane åbnedes i 1835 mellem de to legetøjscentre Nürnberg og Fürth, og allerede få år senere fandtes legetøjstog, støbt i tin, trykt på papir eller udskåret i træ. I Danmark åbnedes jernbanen mellem København og Roskilde i sommeren 1847, men allerede i december 1841 blev der i hovedstaden forevist to forskellige fungerende modeljernbaner. I »Dagen« kunne man i august 1841 læse:

»Lokomotiv-Model. Paa en tid da Jernbanerne have erholdt en saa udstrakt Anvendelse og man jævnlig erholder Efterretninger om de store Virkninger, som frembringes paa denne nye Slags Veie ved Dampens Kraft, vil det være interessant at see, hvorledes disse Virkninger frembringes, og det er os derfor kjært at kunne meddele, at et temmelig stort Locomotiv, bevæget af Dampkraft er for Tiden under Arbeide her i Staden, og vil om kort Tid blive foreviist i Industriforeningen, tilligemed en dertil indrettet Jernbane, efter samme Princip, som den yngre Brünel har anvendt paa den store vestlige Bane mellem London og Bristol.«⁷⁸

Tog af tin til opstilling, 1850-erne. Hele toget består af lokomotiv med tender og 5 vogne. Samlet længde 33.5 cm. Holbæk museum, mus. nr. 7.481 a-g.

Tin train for assembling, 1850s. The complete train consists of an engine with tender and five carriages.

Dette modellokomotiv var forfærdiget af urmager Georg Schou, og det blev vist i Industriforeningen den 10. og den 17. december 1841. Den 16. december 1841 foreviste mechanicus Gustav Oehme fra Leipzig for første gang i Hotel du Nord's store sal »en Model af Leipzig-Dresdener-Jernbane, med Dampvognsfart, med et amerikansk Locomotiv, som bliver drevet med Vanddamp.«⁷⁹ Dampvognen med de tilhørende passager- og fragtvogne var anbragt på en cirkelrund jernbane med afvigningsspor, drejeskiver o.s.v. Gustav Oehme havde tidligere vist sin lille jernbane i Kiel og i flere af Jyllands købstæder.⁸⁰ Disse store jernbanemodeller forevistes til belæring for voksne og til morskab for børn, men de første egentlige legetøjstog var betydeligt enklere. Som regel var de uden skinner eller blot beregnet til at køre ned ad et skråplan. De mekaniske tog med skinner og fjederoptræk kom langt senere. I 1868 omtales »et nydeligt Lokomotiv med tilhørende Vogne, der nok saa rask løber rundt paa en skinnebelagt Cirkel«.⁸¹

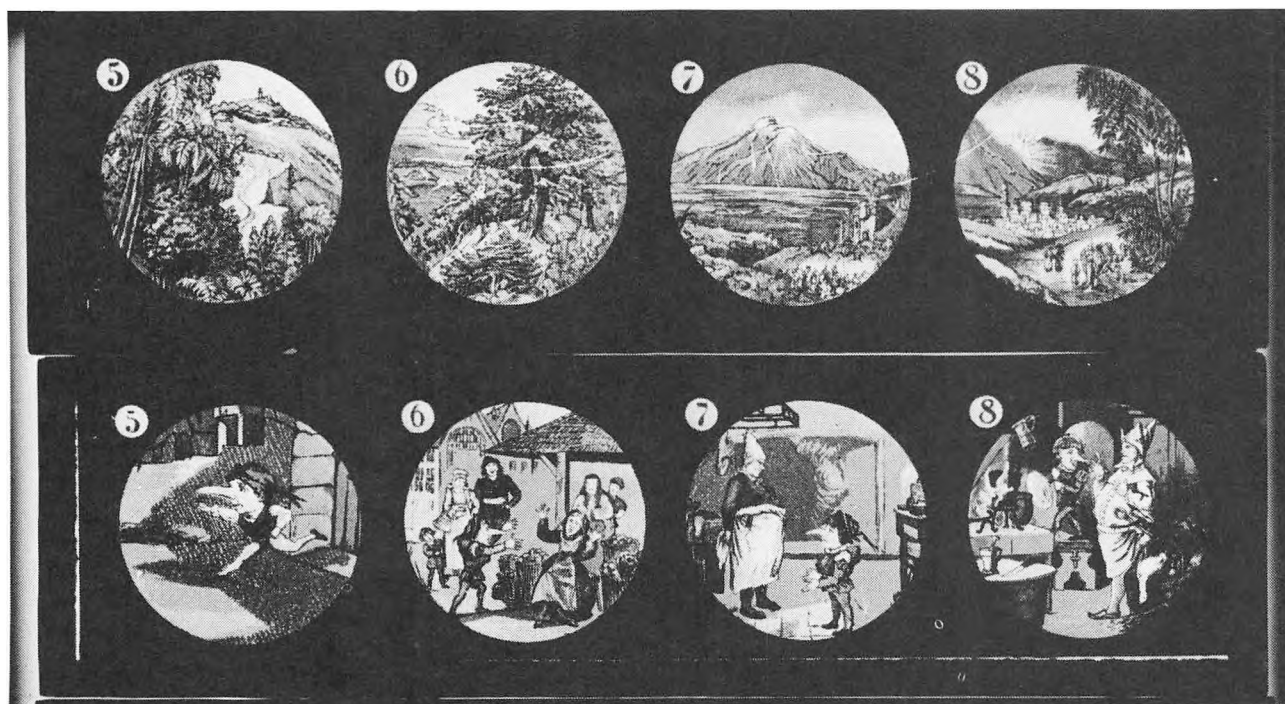
Tryllelygten laterna magica

Der var andre opfindelser, som i begyndelsen var underholdning for voksne, og derefter blev legetøj for børn. Det gælder især indenfor lyslærens område, hvor der i tidens løb er opstået en lang række optiske morskabsgenstande, der har det til fælles, at de på en eller anden måde skaber en visuel illusion hos tilskueren. Ældst blandt det optiske legetøj er tryllelygten, *laterna magica*, som blev demonstreret første gang i Rom i 1645 af den tyske jesuit Athanasius Kircher. *Laterna magica* er et primitivt lysbilledapparat, som med levende lys som lyskilde kan projicere et billede malet på et stykke glas op på en skærm. I 1660-erne foreviste den danske optiker Thomas Rasmussen Walgensten den første brugbare *laterna magica* ved europæiske hoffers, og hundrede år senere var apparatet så kendt, at det var ved at udvikle sig til legetøj. Fra sin barndom i Bergen midt i 1790-erne fortæller Carsten Hauch om den virkning tryllelygtens slakkende billedverden kunne have på et lille barn. »Et af de mest spændende Skuespil, jeg i min Barndom oplevede, var, at min Fader enkelte Aftener, naar han havde Tid, og følte sig oplagt dertil, foreviste os Billeder, som henkastedes i forstørret Skikkelse paa Væggen ved Hjælp af en Tryllelygte. Allerede det hvide Klæde, der blev ophængt på den dunkle Væg, satte Phantasien i Bevægelse, og da nu, efterat vi havde ventet en Tid, alle de barokke Figurer viste sig, den ene efter den anden, og bleve snart større, snart mindre, eftersom Tryllelygten fjernedes eller kom nærmere, da hjalp det kun lidet, at man siden

fortalte os, at det var smaa farvede Billeder paa Glas, der kastede et forstørret Gjenskin paa det hvide Klæde, det forekom mig dog, som om en levende Vidunderverden bevægede sig forbi mig, især naar, hvad der i almindelighed sluttede det Hele, Døden kom frem med sin Lee og med sit Timeglas, medens der bagved den saaes en Liigkiste, hvori en Beenrad reiste sig i Veiret, og viste sit Dødningehoved, og allerede havde lukket Kistelaaget halvt op. Det rislede mig koldt ned ad Ryggen, naar jeg saae det, og dog var der Intet, jeg hellere vilde see.«⁸² En laterna magica måtte af hensyn til brandfaren fremstilles af metal, og der var enkelte københavnske blikkenslagere, som i begyndelsen af 1800-årene kunne tilbyde sådanne apparater med lampehus af blik. Således averterede blikkenslager J. Ekstrand i Bredgade i 1816 med »en sjelden god Laterna magica med 13 Glas, indfattet i Træramme, med forskjellige Figurer.«⁸³ Få år senere var der en ret stor tysk produktion i gang, og »en meget smuk Laterna Magica med Lampe og 12 Glas«, som udbydes tilkøbs første gang i 1829 er måske af tysk oprindelse.⁸⁴ Det er imidlertid først efter midten af 1800-årene, at laterna magica bliver et virkeligt populært og billigt stykke legetøj. Det hænger bl.a. sammen med, at de håndmalede glasbilleder afløstes af trykte overføringsbilleder, som påførtes glaspladerne. Fra 1865 solgtes »Laterna magica med smukke og morsomme Billeder« i P. A. Sønderups fysiske og optiske Etablis-

*To laterna magica plader. Længde 18 cm.
Dansk Folkemuseum,
mus. nr. 2583-2584/1964.*

Two slides for a magic lantern.

sement i København,⁸⁵ hvor der i 1870 fandtes »et meget stort Udvalg af fine og ordinære Laterna Magica med morsomme Billeder.«⁸⁶ Laterna magica pladerne med de morsomme billeder kunne variere i bredde fra 3 til 8 cm og i længde fra 11 til 28 cm. Billederne sad i runde felter, som regel fire på hver plade, og motiverne var: mennesketyper, karrikaturer, dyr udklædt som mennesker, børnetyper, børn med dyr og legende børn. I nogle tilfælde var billederne i små serier, der ofte illustrerede drenge på gale veje, som på det sidste billede fik en passende afstraffelse. Serierne kunne også omfatte flere plader, det gælder f.eks. eventyrserierne med Hans og Grete, Askepot og Rødhætte. På en anden type laterna magica plader var der kun eet billede, således at pladen kunne føres langsomt gennem apparatet, mens billedets indhold blev kommenteret. Disse billeder kunne bl.a. vise: landskaber med ryttere, cyklister eller jægere, skibe på havet, karavane og negerlandsby eller et panorama fra Venezia. De små farverige runde billeder på det hvide stykke stof vedblev at vække beundring hos børn indtil et stykke ind i 1900-årene. Fra sin barndom i København i 1890-erne fortæller Aage Marcus: »Hjemme hørte det til vore bedste glæder, når far tog sin laterna magica frem. Den osede lidt af petroleum med en rar lugt af varmt blik, og antallet af de billeder han fremviste på et lagen, der var hængt op i spisestuen, var vist ikke ret stort, men der var nogle af dem der forvandlede sig,

*To laterna magica plader. Længde 18 cm.
 Dansk Folkemuseum,
 mus. nr. 1383-1384/1964.*

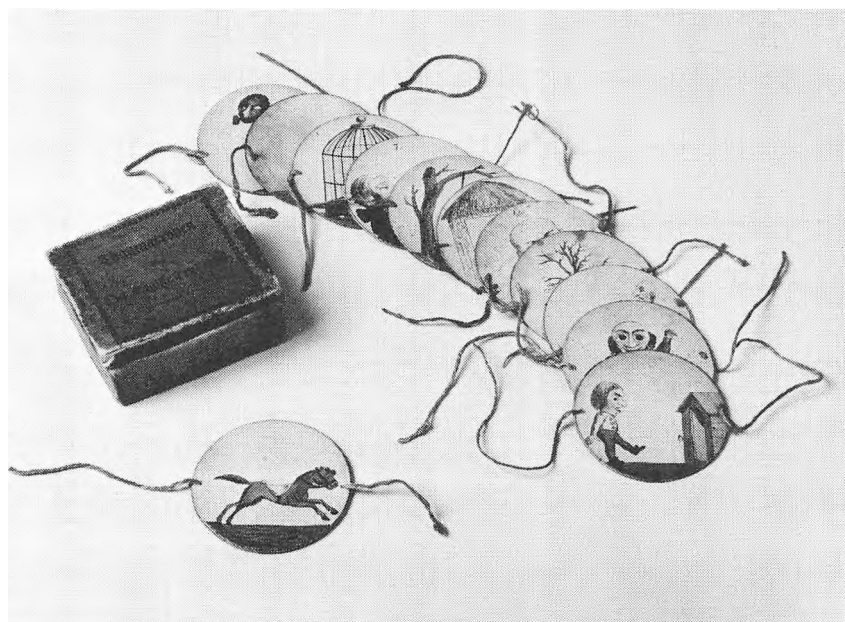
Two magic lantern slides.

når han drejede på et lille hjul og fik de skønneste farveringe og spiralfigurer til at bevæge sig mellem hverandre. Jeg ville gerne give et par moderne storfilm for endnu engang at se de gamle primitive, men så herlige billeder.«⁸⁷ Liv i laterna magica-billedet fik man ved at lade en bevægelig plade glide forbi en faststående. Således kunne svaner svømme i en voldgrav, en dreng falde ned fra et træ o.s.v. Ved at dreje to runde glasplader med farvede stregmønstre modsat hinanden kunne man opnå en forbløffende harmonisk vekselvirkning af farver og figurer. Dette farveliniespil kaldtes kromatropiske billeder.

Levende billeder og skyggebilleder

Alle former for levende billeder bygger på det menneskelige øjes langsomhed. Et billede, der dannes på nethinden, bliver stående som synsindtryk i nogle brøkdele af et sekund efter at den ydre lyspåvirkning, der skabte billedet, er ophørt. Til at demonstrere dette anvendte den engelske læge John Ayrton Paris i 1826 en rund papskive med to stykker silketråd fæstnet til kanten diagonalt modsat hinanden. På hver side af papskiven var der et billede, og når trådene holdtes stramt, og skiven snurredes rundt, så man de to billeder smelte sammen. J. A. Paris kaldte sit lille apparat for thaumatropen,

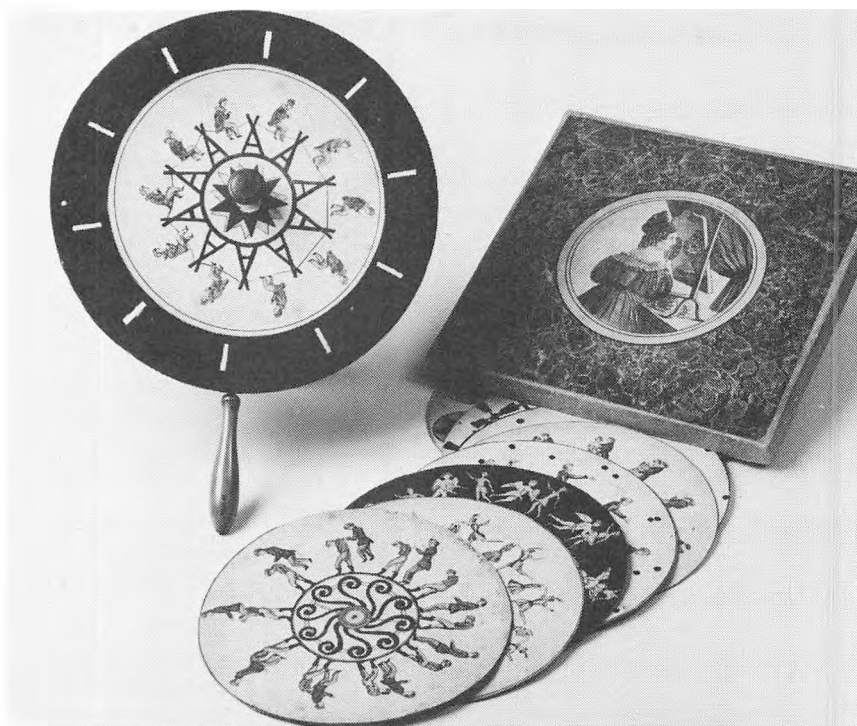
Thaumatropen eller Det magiske Tryllehjul. Ca. 1830. 12 papskiver med farvelagte billeder i æske. Skivernes diameter 6 cm.

Dansk Folkemuseum, mus. nr. 11/1934.

A thaumatrope or magic wheel, c. 1830, twelve cardboard discs colour pictures in a box.

*Phenakistoskop i æske. Ca. 1830. Æskens mål 23.5 × 23.5 cm. På æskens låg et cirkelrundt litografi af en dame, der benytter apparatet foran et vippe-spejl.
Dansk Folkemuseum, mus. nr. 10/1934.*

A phenakistoscope in a box, c. 1830, with a circular lithograph on the lid depicting a lady using the apparatus in front of a cheval-glass.

og det blev straks et stykke legetøj for voksne og børn. Allerede i 1828 kunne man hos boghandler Christian Steen i København købe »Thaumatrophen, 12 illuminerede Skiver med Plan i Æske« for 3 mk. 8 sk.⁸⁸ På skivernes to sider var bl.a. afbildet hest og rytter, træ og blade, bur og fugl, kat og hane. Når skiverne snurrede rundt, så man rytteren på hesten, bladene på træet, fuglen i buret og katten hvæsende ad hanen. I 1832 fandt en belgier og en østriger uafhængigt af hinanden løsningen på at give et billede bevægelse. Langs kanten af en rund papskive anbragtes en række kighuller og indenfor hullerne sattes ligeså mange tegninger af figurer i forskellige bevægelsesfaser. Når skiven holdtes op foran et spejl og drejedes rundt, kunne man gennem kighullerne i spejlet se figurerne i tilsyneladende bevægelse. Apparatet kaldtes et fantasmoskop eller phenakistoskop. Som legetøj blev phenakistoskopet solgt med billedserierne på begge sider af særlige skiver, som lagdes på skiven med hullerne, således at man kunne se flere korte bevægelsesforløb.

Zootropen, som blev opfundet i 1834, gjorde det enklere at give et billede bevægelse. Den består af en fod af træ, hvorpå hviler en drejelig cylinder af pap med 12 sprækker langs den øverste kant. Inden i cylinderen lægges en papirstrimmel med 12 figurer, og når cylinderen sættes i rotation ser man gennem sprækkerne figurerne i

bevægelse. Zootropen blev sat i masseproduktion i U.S.A. i 1867, og samme år kunne man læse i »Dags-Telegraf«:

Modtaget fra Amerika

Zoetrope

eller

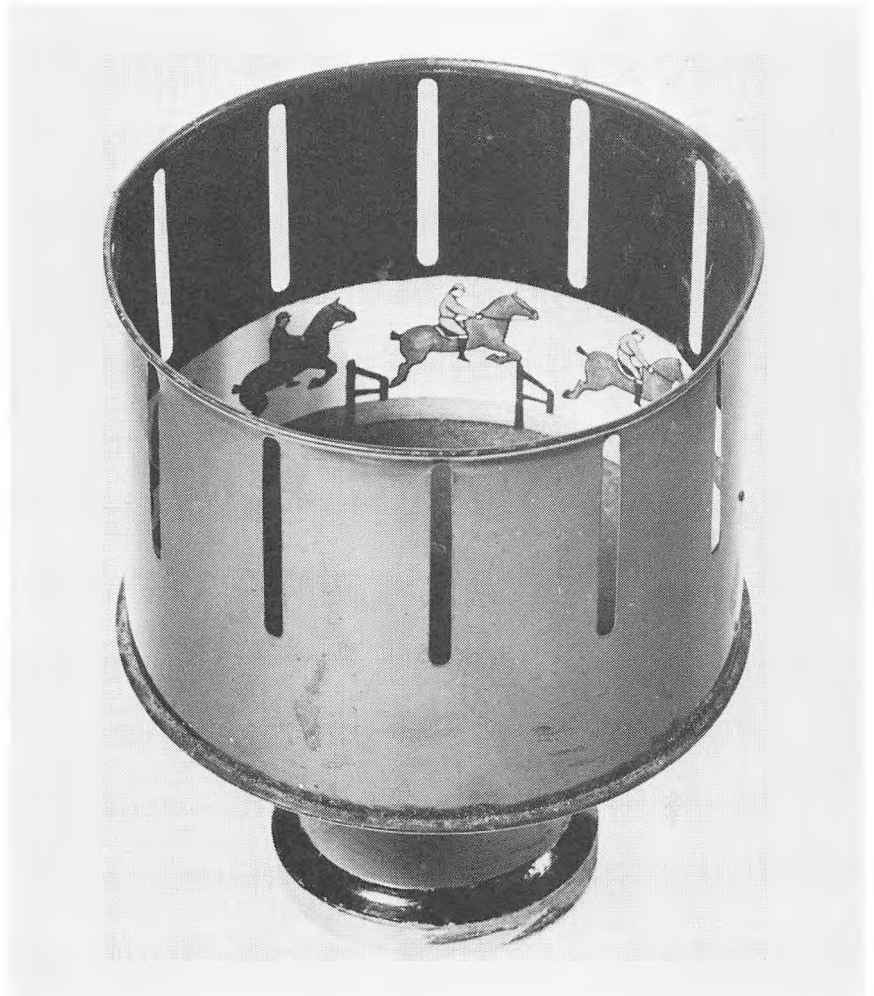
Levende Billeder.

Dette nye Legetøi anbefales til forestående Jul.

Det består af en Metal-Cylinder, i hvilken der anbringes Billeder, som ved Cylindrens hurtige Omdrejning frembyde et overraskende Skue af Liv og Bevægelighed, faaes hos Isenkræmmerne.

H. W. Hartwig,
Amagertorv 4.

J. C. Farrer,
Nygade 1.⁸⁹

*Zootrop med cylinder af blik og fod af træ.
1880-erne. Cylindrens diameter 13.5 cm.
Dansk Folkemuseum,
mus. nr. 3032/1967.*

*A zoetrope with a tin cylinder and wooden
base, 1880s.*

Dette nye stykke legetøj kunne man dog også lave selv, og i 1868 udgav Emil Olsens lithografiske Institut i København nogle ark til hjælp hertil: »De give Anvisning til sammensætning af et Apparat, hvori der nedsættes Billeder, som ere tegnede på en eiendommelig Maade, og hvoraf der her medfølger 12; ved at sætte Apparatet, som er let at forfærdige og ikke koster Meget (de dreiede Træfødder dertil faaes hos C. F. Klæffel, Landemærket 25), i en hurtig omdreieende Bevægelse vise ved et mærkeligt optisk Bedrag Billedernes Figurer sig paa en skuffende Maade i den livligste Bevægelse, hvad der har givet Udgiveren Anledning til at kalde Samlingen »Levende Billeder«.«⁹⁰ I 1869 fremstillede blikkenslager Theod. Juncker på Købmagergade zootroper med cylinder af blik på 5 1/2 tomme i diameter, men isenkræmmerne Hartwig og Farrer averterer kort efter med zootroper med en metalcylinder på 12 tommer i diameter.⁹¹

Flere stykker optisk legetøj bygger på anvendelse af spejleffekter, det gælder bl.a. de særlige vrængbilleder, som i et tilhørende spejl kan ses i normal form. Princippet kendes fra det »cylinderperspektiv« med fixermaleri af kong Frederik den Tredie og dronning Sofie Amalie, som fandtes på Kunstkammeret.⁹² Det var malet 1656 på bestilling af maleren Gert Ditmer i Hamburg. Fra 1780-erne kendes håndkolorerede billedtavler, som set i et cylinderspejl, viser små situationer, f.eks. gadesælger med flasker på en bakke, to billardspillere, trommeslager med hund.⁹³ I 1870 fremkom spejlcylinderen som en nyhed til julehandelen i København. »En Gjenstand, som afspeiles deri, forvrænges paa den mest kuriøse Maade, men omvendt fremtræde forvrængede Billeder, naar Cylinderen sættes paa et vist Sted, saa at de kunne speile sig deri, aldeles regelmæssige«. Til spejlcylinderen fandtes 20 såkaldte »anamorfoser«, »det vil overraske Enhver, der første Gang seer dette optiske Fænomen, at bemærke, hvorledes de forvirrede, tilsyneladende meningsløse Farvesamlinger, sete paa Cylinderens speilblanke Overflade, fremtræde som regelmæssige Afbildninger«. ⁹⁴

Den ældgamle kunst at lave skyggefigurer med hånden fik en tilføjelse, da man fandt på at bruge sort papir i stedet for hænder og fingre. I 1800-årene havde mange danske familier fornøjelse af de omhyggeligt udskårne billeder, som kastede deres skygge på en hvid flade ved det bløde lampelys. Skygebillederne skulle holdes således, at omridsene var en ganske lille smule uskarpe. Derved kunne de få en meget stærk og levende virkning. I 1824 averteres i København med »nogle Dousin fine, udskaarne Skygebilleder, til Moerskab for Børn i Julen«, ⁹⁵ men de voksne kom meget snart i tanke om, at en væsentlig del af morsken bestod i at udskære skygebillederne, således at børnene kunne beskæftiges og få glæde af at se resultatet af

deres omhu. Eggertine Lehmann fortæller fra sin barndom i Nykøbing Falster omkring 1850: »Drengene og jeg morede os meget med at skære Skygebilleder, vi kunne sidde saa længe og saa rolig ved det Arbeide; nu seer man aldrig den Slags, nu skal Børn have ganske anderledes vidtløftige Fornøielser; ---. Der fandtes dengang en egen Slags, der hed: Ormonds Phantasmer, og det var kun med stor Udholdenhed, at det lykkedes os at skære dem smukt ud, men saa vare de ogsaa vidunderlige, og vi begejstrede over vort Værk!«⁹⁶ Som forlæg for fremstilling af skygebilleder udgav flere forlag hefter eller mapper med ark, hvorpå var trykt sorte flader, streger og pletter, som tilsammen dannede det færdige billede, når det blev udskåret. Ormonds Phantasmer kom i 1850 i 3 hefter af 32 sk., og forlaget havde formået kongelig landskabsmaler J. P. Lund til at udtale sig. Han sagde, at han med fornøjelse havde set skygebillederne, og tilføjede, »at det i høi Grad har frapperet mig, at man med de dermed anvendte Midler har været istand til at opnaae en saa malerisk Virkning i landskabelig Henseende.«⁹⁷ Allerede i 1849 var der imidlertid udkommet en serie skygebilleder tegnet af løjtnant Vilhelm Pedersen, ligeledes i 3 hefter a 32 sk. Forlaget skrev: »Disse for Børn særdeles underholdende Billeder, hvis Udskjæring desuden yder en ikke unyttig Beskjæftigelse, kunne vi anbefale som en særdeles passende lille Julegave; hvert Hefte er i smagfuldt Omslag og sælges særskilt.«⁹⁸ Vilhelm Pedersens skygebilleder blev meget populære og kom i fjerde oplag så sent som i 1905.⁹⁹ Motiverne var små

Forevisning af skygebilleder, 1849. Tegning på omslaget til Vilhelm Petersens første serie af skygebilleder.

*Dansk Folkemuseum,
mus. nr. 6728/1962.*

Showing shadow pictures, 1849. A drawing for the cover of Vilhelm Petersen's first series of shadow pictures.

genrebilleder, f.eks. »Landlig Kærlighed«, »Bedstemors egen Pige«, »Den første Lærdom«, »Sæbeboblen«, eller karakteristiske persontyper, f.eks. »Husaren«, »Matrosen«, »Konfirmanden«, »En Russer«. Andre forlag udsendte mindre og billigere ark, og nogle udgav aktuelle illustrationer i form af skyggebilleder. Således findes et billede fra 1850 af General Wrangel med lang næse foran en tønde mærket 4.000.000.¹⁰⁰ Det hentyder til den preussiske general Wrangels krav i 1848 om en krigsskat på 4 millioner rigsdaler i Jylland. I 1860 udkom et hefte med bl.a. Kätchen Renz og admiral Piccolomini, begge omtalt i tidens forlystelsesliv,¹⁰¹ og samme år udsendtes en serie skyggebilleder af figurerne fra Orpheus i Underverdenen.¹⁰² Offenbachs operette opførtes første gang i København 1860. I 1870-erne udgav boghandler Valdemar Pio flere serier små kvadratiske skyggebilleder på cirka 13 × 13 cm¹⁰³. Billederne var indlagt i farvede omslag med indholdsfortegnelse og titel: »12 Skyggebilleder for 8 Sk.«, senere »12 Skyggebilleder. Pris 25 Øre«. Blandt motiverne kan nævnes: En Luftballon, En Velocipederytter, Frederik VII's Statue, H. C. Andersen og En allernyeste Modedame. En af serierne hed »Fra Tivoli-Pantomime-Teater«, og billederne viste nogle af de kendte situationer med Pjerrot og Harlekin.¹⁰⁴

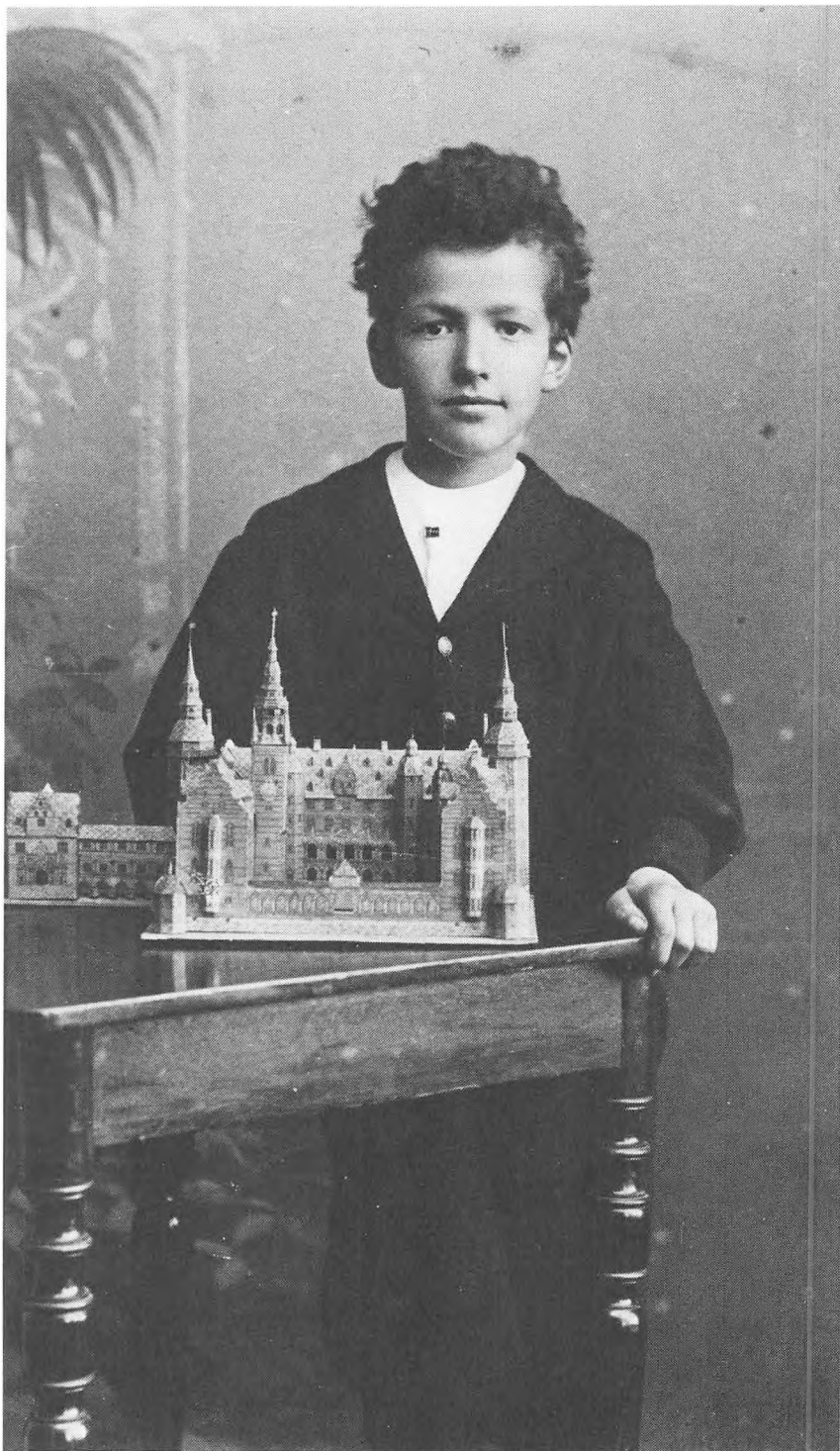
To sæt af Pios skyggebilleder, 1870-erne. Omslagene henholdsvis gult og violet, ca. 14 × 15 cm.

Dansk Folkemuseum,
mus. nr. 1057/1936.

Two sets of Pio's shadow pictures, 1870s.

Børneark, bliklegetøj og trælegetøj

Forudsætningen for, at der fremkom så meget optisk og andet legetøj med billedfremstillinger på papir, var den nye trykkes teknik stentryk, der afløste træsnit og kobberstik. Med de litografiske sten kunne man lave billeder og flerfarvetryk bedre end med de udskårne træplader og billigere end med de stukne kobberplader. Stentrykket slog igennem i 1820-erne, og i den lille tyske by Neu-Ruppin 60 km nordvest for Berlin opstod store billedfabrikker, der brugte den nye teknik. Billeder blev nu anvendt på nye områder, og især de særlige børneark blev populære. Fra 1830-erne solgtes gennem Nürnbergerne mange neuruppinske børneark i Danmark. Det førte til udgivelse af tilsvarende danske børnebilleder, og i »Københavnsposten« kunne man i 1839 læse: »Ved Auctionen hos Hornbech imorgen (Onsdag) bliver, foruden en Deel Konstsager af Værdi, ogsaa solgt en stor Deel indenlandske Børnebilleder, eller saakaldte Nürnbergerbilleder. Det er vel første Gang vi see denne Green af indenlandsk Industri, og ønske derfor Udgifveren til Lykke med dette Foretagende, og at det maa have den Fremgang, at vi ikke længer behøve at forskrive fra Nürnberg, hvad vi selv ligesaa godt og ligesaa billigt kunne producere. – Som en original Idee, maa vi nævne Billeder af Kirker, Huse, Soldater, Folkescener etc. forfærdigede til Opklining og Udskæring, hvilke ikke alene kunne give Børn en underholdende Beskjæftigelse, men endog mangan fattig Dreng en lille Bifortjeneste; naar han til Juul har gjort slige Udskæringer færdige og sælge dem enkelte for en 3-4 sk., da vil han vist kunne bringe en 3-4 Mk. ud af hvert Ark, alle Omkostninger fraregnede. – Ved Auctionen bliver udstillet en Gruppe af saadanne Udskæringer, der ere forfærdigede af en Dreng i hans Fritid.«¹⁰⁵ Neuruppinerarkene vedblev dog at være dominerende på det danske marked indtil engang i 1880-erne. De nåede ud til alle egne af landet. Fra sin barndom i Vendsyssel i begyndelsen af 1870-erne fortæller Jens Thise om en omvandrende pjaltekræmmer, der opkøbte ben, gamle klude og rebstumper og samtidig solgte galanteri- og papirvarer. Drengen havde fået lov til at sælge de ben, han kunne finde, og han ventede altid med spænding på den omvandrende handelsmand. »Før Pjaltekræmmeren kunde naa at faa Kramkisten sat op paa Bordet, sad jeg allerede paa mine Knæ paa Bænken med Albuerne paa Bordet og ventede med Længsel efter at se alle de Herligheder, som jeg vidste, han kunde trylle frem af Kassen, der var som en Noahs Ark og rummede lidt af hvert. Skuffe efter Skuffe blev trukket ud, og endelig kom min Skuffe med de kulørte Billedark. Der var Soldater, Heste og andre Dyr. Der var Billeder og Historier om Rødhætte, Tornerose, Snehvide og de syv

Dreng med modelkarton af Frederiksborg Slot. Ca. 1902. Fotografi i visitkortformat.

*Dansk Folkemuseum,
mus. nr. 4324/1976.*

Boy with a cardboard model of Frederiksborg Castle, c. 1902.

Dværg. Jeg kunde endnu ikke læse, men Bedstefader var god til at give Forklaring ---, og det endte med, at jeg fik billeder for alle Pengene.«¹⁰⁶ Mange af børnearkene indeholdt figurer, der med påsatte træfødder kunne opstilles til tableauer eller optrin. De kunne kun ses fra én side, men i 1850-erne fremkom ark, hvoraf der kunne bygges tredimensionale modeller. Blandt »Berliner-Modellerne« kan nævnes: Slot, bondegård, jernbaner, vandmølle, russisk gyng og legetøjsudsalg. I Danmark udgav boghandler A. Levy o. 1860 en serie bygningsmodeller, som bl.a. omfattede Kronborg Slot, Roskilde Domkirke, Tronhjems Kirke, Lunds Domkirke, Thorvaldsens Museum, Gothersgadens Mølle og Observatoriet på Volden.¹⁰⁷ På et andet forlag udkom som »Modelleer-Cartons« bl.a. Frederiksborg Slot, Petri Kirke, den mosaiske Synagoge og Gottorp Slot.¹⁰⁸ Fra 1886 begyndte litograf Alfred Jacobsen at udgive sin serie af »Danske Billeder«, der fortsatte i over 30 år.¹⁰⁹ Først med disse fremragende børneark skabtes en virkelig konkurrence til de tyske Neuruppinerbilleder.

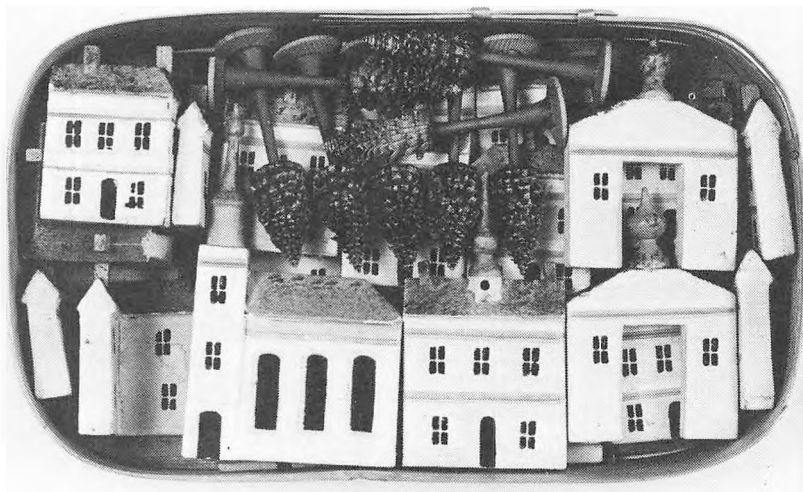
Fremstillingen af bliklegetøj blev væsentlig billiggjort, da man begyndte at presse blikket i den ønskede form med matricer. Metoden blev opfundet i Frankrig omkring 1815, og allerede i 1830-erne var der omkring Nürnberg og Fürth flere hundrede legetøjsmagere, der fremstillede presset bliklegetøj. Efter presningen skulle delene samles og males, og disse processer blev også efterhånden billiggjort ved nye metoder. Til samlingen udstandsede man i blikket sprækker, hvori tilhørende små tunger på det andet stykke passede, således at tungerne blot skulle ombøjes på bagsiden for at holde stykkerne sammen. Den håndmalede dekoration afløstes fra omkring 1890 lidt efter lidt af farver påført som overføringsbillede eller påtrykt blikket inden presningen. Det enkle bliklegetøj kunne udføres som hjemmeindustri, og det skete i stor udstrækning i Tyskland, hvor fabrikationen blev endnu billigere ved at enkelte dele tilvirkedes på akkord i hjemmene. Men også i Paris sad der familier og fremstillede billigt bliklegetøj ofte til salg på gaderne. De benyttede gamle sardindåser som råmateriale, og da der i 1903 opstod mangel på bliklegetøj i Paris, var det en uventet følge af svigtende sardinfangster ved Bretagne.¹¹⁰

Det billige tyske legetøj af formet papmaché, støbt tin, stentrykt papir og presset blik blev en hård konkurrent til det traditionelle bjerglegetøj skåret af træ. Men trælegetøjet overlevede. I Erzgebirge rationaliseredes produktionen ved at man udviklede former, der kunne drejes frem af træet. Byen Seiffen blev kendt for sit enkle og billige trælegetøj. De populære tamme og vilde dyr kunne man masseproducere ved hjælp af »ringdyr«-metoden, der blev opfundet

By til opstilling pakket i spånæske. Tysk bjerglegetøj fra 1800-årene. Æskens længde 25.5 cm.

*Dansk Folkemuseum,
mus. nr. 4312-4350/1968.*

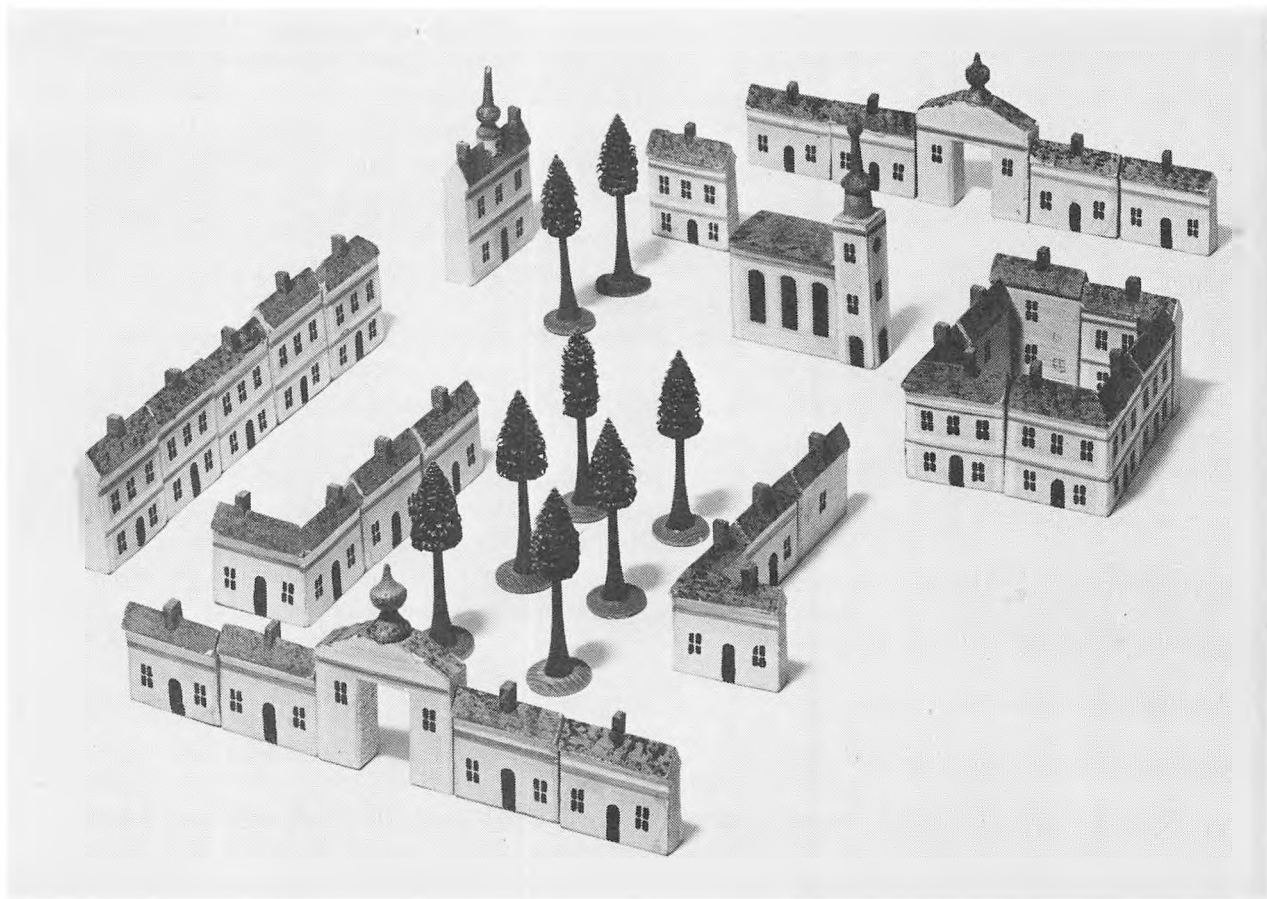
Model town packed in a chip box. German toy of the kind traditionally made in mountain districts, 1800s.

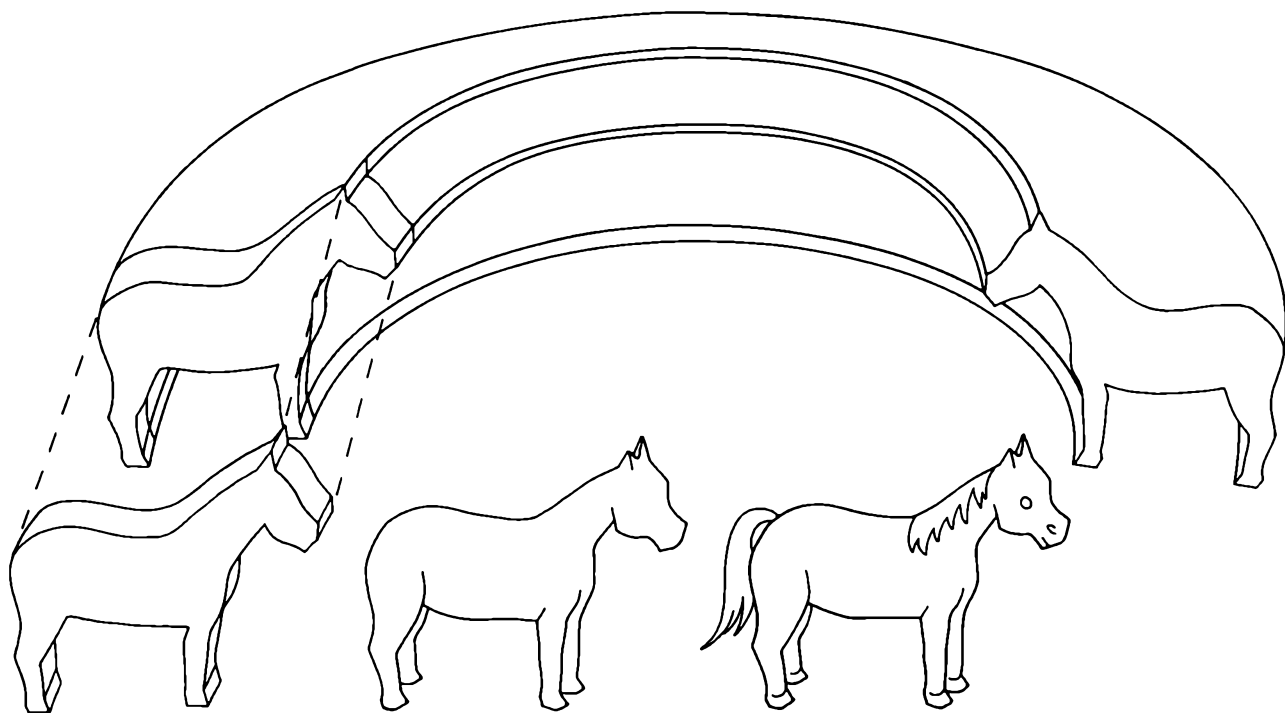

Byen opstillet.

*Dansk Folkemuseum,
mus. nr. 4312-4350/1968.*

A model town.

»Ringdyr«-metoden i skematisk fremstilling.

Tegning af Frede Nielsen.

Schematic version of serpent method.

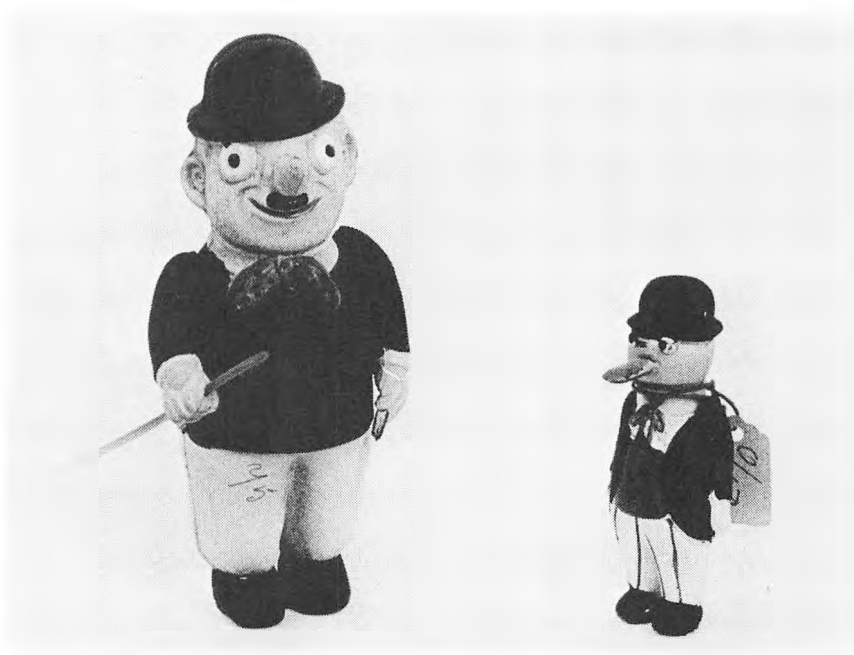
af en drejer fra Seiffen omkring 1814. Man drejer en ring, hvor træet i radiært tværsnit har samme form som dyrets ydre kontur set fra siden, og således at dyrest bredeste del, bagenden vender mod ringens yderside. Derefter skæres ringen ud i skiver, kroppene afrundes og benene tildannes, haler og eventuelle horn pålimes og en hel flok ensartede dyr er klar til bemaling. Da man ikke kan se ringens radiære tværsnit under drejningen, kræves der et sikkert håndelag for at få de rigtige proportioner frem, og udskæringen af den drejede ring kræver også en vis øvelse. Men denne metode er velegnet for hjemmeindustri og familiararbejde, hvor hver enkelt person udfører sin del af processen. I begyndelsen af 1900-årene udviklede man i Erzgebirge en ny specialitet, miniaturelegetøjet af træ. Det hang sammen med en forhøjelse af væggtolden på legetøj i U.S.A. Med miniaturelegetøjet sparede man også på materialer og arbejdskraft, og samtidig imødekom man de fleste børns ønske om at få små ting i mange forskellige variationer. På grund af drejetechnikken og det begrænsede ekstra skærearbejde var figurerne ganske vist ret stereotype, men de blev suppleret med træer, bygninger, hegn, vogne, slæder, biler, tog og meget andet. Miniaturelegetøjet solgtes ofte i sæt til opstilling af landsbyer, bondegårde, haveanlæg, menagerier, markedspladser eller kulminer.

Gummi og celluloid

I anden halvdel af 1800-årene fremkom der et par nye materialer, som gik ind i legetøjsproduktionen. I midten af 1700-årene bragte en fransk videnskabsmand det første kautschuk fra Sydamerika til Europa, men der gik hundrede år, før det nye råstof fik industriel betydning. Det var først da Goodyear i U.S.A. opfandt vulkaniseringen, som fjernede de ulemper, der var ved den naturlige kautschuk. På den store udstilling i Krystalpaladset i London 1851 vistes en mængde brugsgenstande af vulkaniseret kautschuk eller gummielastikum, som man nu begyndte at kalde det. Allerede tidligere havde man imidlertid her i Danmark forsøgt at fremstille legetøj af gummi. I 1836 kunne man hos sadelmager C. Greiffenberg i Grønnegade i København købe: »Motions-Bolde, fyldte med luft --- smukke Lufts-Bolde, som ere særdeles godt passende til Jule- eller Nytaars-Presenter for Børn«. ¹¹¹ Og i 1840 averteres med »Meget smaa og større Luftballoner, i forskjellige smukke Couleurer, der kunne opstige saavel i Værelser som i den frie Luft, tjenlige til Nytaarsgaver for videlystne Børn«. ¹¹² Fra midten af 1840-erne fortæller et sådant barn, Troels-Lund, om det indtryk det gjorde på ham, da han første gang så en gummiballon. Hans far havde ved et besøg hos H. C. Ørsted fået forærende en lille brintfyldt ballon, som denne havde benyttet til et forsøg; »Fader bar den hjem under Pullen af sin høje sorte Hat. Og stor var Beundringen og Jubelen, da han viste os den. Jeg veed ikke, om han lod det ske med Vilje, da han var bleven mæt af Forestillingen, men med et fløj den fra ham op under Loftet i Spisestuen. Tycho Brahes nye Stjerne kan næppe have tiltrukket sig mere andægtigt undrende Blikke, end de, hvormed de mindste af os Børn fulgte den nye Klode under Loftet. Det var Søndag, Sødsuppe med Svedsker. Men desuagtet sad vi ved Middagen med himmelvendte Blikke, glemmende den jordiske Herlighed for den oventil. Den blev kort lysende som dens Forgængere. Dagen efter var den nye Klode svunden ind til noget endnu mindre end en Stjerne af laveste Rang. Thi den slatne, uselige Klat, som de voksne viste mig som dens Rest, kunne umuligt være den. Der måtte være Bedrageri med i Spillet. Den dømtes da ogsaa til en forsmædelig Død i Skarnfjerdingen.« ¹¹³ En Guttapercha- og Gummivarefabrik oprettedes i 1858 af Wilhelm Theodor Krüger i Vimmelskafte i København, og han averterede i de følgende år med gummilegetøj i righoldigt udvalg. ¹¹⁴ I 1862 omtales »Engelske Bolde« og »Gummi-Globusser (Jordkloden aftegnet paa store Gummibolde)«, ¹¹⁵ men som almindeligt legetøj var gummibolden næppe kendt før i slutningen af 1800-årene.

I 1868 eksperimenterede amerikaneren John Wesley Hyatt fra

Newark i New Jersey med at finde frem til et nyt materiale, der kunne bruges til billardkugler i stedet for elfenben. Det lykkedes ham at fremstille et anvendeligt stof af skydebomuld og kamfer, og fem år senere blev det registreret under varemærket celluloid. Det nye materiale var egentlig opfundet i 1861 af Alexander Parkes fra Birmingham under navnet parkesine, men han havde ikke formået at sætte det i produktion. Celluloid var det første anvendelige termoplastiske materiale, men dets svaghed var, at det var meget brandfarligt. I Tyskland eksperimenterede »Rheinische Hartgummiwarenfabrik« i Mannheim allerede fra 1877 med at anvende celluloid, og i 1883 omdøbtes fabrikken til »Rheinische Gummi- und Celluloidwarenfabrik«. Som symbol på holdbarhed og modstandsdygtighed valgte firmaet skildpadden som varemærke, og »skildpaddedukkerne« blev kendt også i Danmark. I 1899 tog fabrikken patent på et dukkehovede med modelleret frisur og påmalede øjne, og dette hovede var i produktion helt til 1950. Celluloid blev også anvendt til andet legetøj, især billige ting som små figurer, dyr til badekarret, både, bolde, rangler og miniaturedukker.

*»Peter og Ping« af celluloid, 1920-erne.
Højde 11 cm og 6.5 cm.
Esbjerg museum.*

*Popular cartoon characters in celluloid,
1920s.*

Tysk industrilegetøj

Også indenfor bliklegetøjet fandtes der en mængde små billige ting. Disse små stykker kaldtes i England »penny toys«, og de var trods deres ofte meget engelske udseende som regel af tysk oprindelse. I London Museum findes en samling af ca. 1600 forskellige penny toys indsamlet i perioden 1893-1918 af lægen Ernest King. Han købte dem på Londons gader og nedskrev for hvert enkelt stykke, hvor og

Tøndebil og hestedrosche af blik. Længde 9.5 cm og 10.5 cm.

*Dansk Folkemuseum,
mus. nr. 408-409/1959.*

Truck with barrels and horse-drawn carriage of tin.

Barnepige med barn i vogn og drager med kuffert på bør, begge af blik. Længde 8.5 cm og 8.0 cm.

*Dansk Folkemuseum,
mus. nr. 1978/1975 og 867/1970.*

Nursemaid with child, and a porter with a trunk on a barrow, both of tin.

hvornår han havde købt det. I samlingen er der hestevogne, tog, skibe, brandbiler, personbiler, busser, balloner, zeppelinere og flyve-maskiner. Desuden en mængde dyr på hjul, siddende drenge og piger, karusseller, pariserhjul, klovner og klatrende aber. I Danmark solgtes i begyndelsen af 1900-årene småt og billigt blikkegetøj i galanteri- og bazarforretninger, og i nogle familier benyttede man de små farverige blikting til at hænge på juletræet.

Det mekaniske blikkegetøj var dyrere, men fandtes iøvrigt i flere

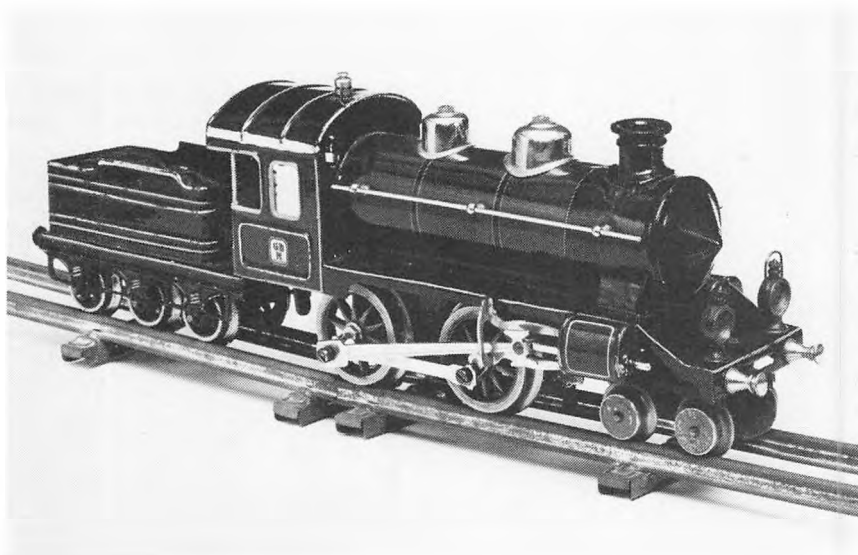
*Billetteol med engelske miniaturebilletter.
Ca. 1920. Højde 19.5 cm. Fremstillet af
Gebrüder Märklin & Co., Göppingen.
Dansk Folkemuseum,
mus. nr. 1653/1965.*

*Miniature English tickets, c. 1920, made
by Gebrüder Märklin & Co. Göppingen.*

Lokomotiv med optræk. Ca. 1915. Længde 36 cm. Fremstillet af Gebrüder Bing, Nürnberg.

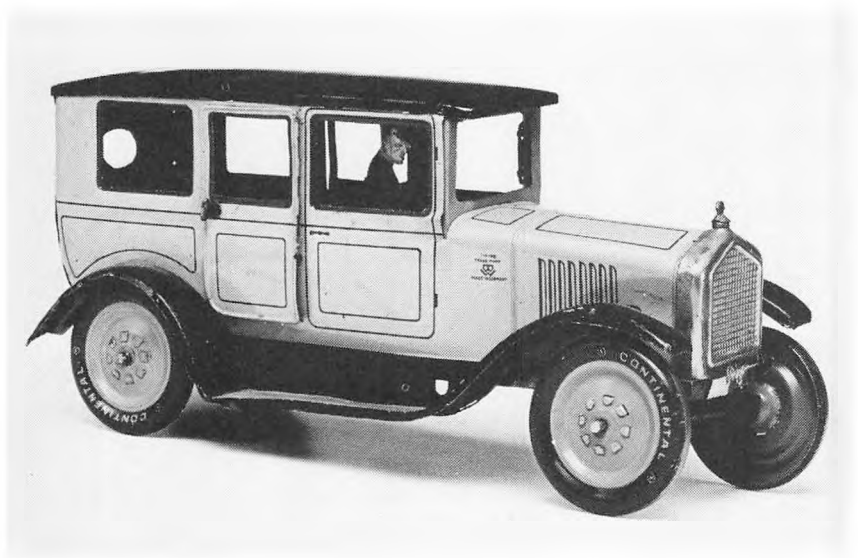
*Dansk Folkemuseum,
mus. nr. 1198-1199/1977.*

Clockwork engine, c. 1915, made by Gebrüder Bing, Nürnberg.

Bil med optræk. Ca. 1925. Længde 27 cm. Fremstillet af Gebrüder Bing, Nürnberg. Roskilde museum.

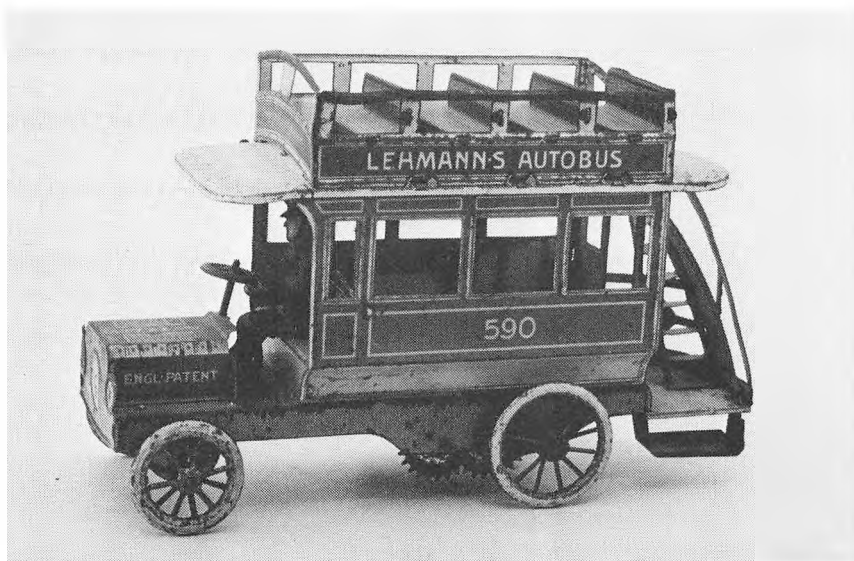
Clockwork car, c. 1925, made by Gebrüder Bing, Nürnberg.

prisklasser, og indenfor dette område var den tyske legetøjsindustri dominerende på verdensmarkedet fra 1860 til 1914. Firmaet Märklin i Göppingen sydøst for Stuttgart blev grundlagt i 1859 af blikkenslager Theodor Wilhelm Märklin. Han lavede legetøj på hjul og dukkekøkkentøj, som hans kone rejste omkring og solgte i Sydtykland og Schweiz. Legetøjet blev solgt godt, og i 1866 kunne Märklin bygge sin egen fabrik. Efter forældrenes død overtog de tre sønner fabrikken og dannede firmaet Gebrüder Märklin. Det blomstrede op og fremstillede bl.a. køkkener, vogne, karusseller og mekaniske både. Senere

Toetages omnibus. Ca. 1920. Længde 21 cm. Fremstillet af Ernst Paul Lehmann, Brandenburg. Bornholms museum.

Double-decker bus, c. 1920, made by Ernst Paul Lehmann, Brandenburg.

To kinesiske bærere, beg. af 1900-årene. Længde 18 cm. Fremstillet af Ernst Paul Lehmann, Brandenburg. Bornholms museum.

Two Chinese coolies, early 1900s, made by Ernst Paul Lehmann, Brandenburg.

kom dertil større skibe og tog med optræk, og det blev med tiden togene og tilbehøret dertil, der blev det vigtigste i firmaet Märklins produktion. I Nürnberg grundlagdes firmaet Gebrüder Bing i 1863, og denne fabrik specialiserede sig ligeledes i mekaniske skibe og urværksdrevne tog. Bing fremstillede dog også andre typer bliklegetøj: Biler, flyvemaskiner, dampmaskiner, børnegrammofoner, laterna magica, m.m. Firmaet ophørte i 1934. Den tredje store tyske fabrikant af mekanisk bliklegetøj var Ernst Paul Lehmann i Brandenburg an der Havel vest for Berlin. Han grundlagde sin fabrik i 1881 og blev

efterhånden kendt for sine billige legetøjsfigurer med fjederoptræk. Der var morsomme figurer, klovner på æselkærrer, en mandarin i en bærestol, trehjulede biler med gestikulerende passagerer, steppende matroser, kravlende biller, sælhunde på hjul og meget andet. Mange af dem var patenterede nykonstruktioner med geniale løsninger på komplicerede bevægelsesforløb. Men Ernst Paul Lehmann fremstillede også biler i flere størrelser, taxier, toetages busser, motorcykler og zeppelinere. Han tilrettelagde sit legetøj efter markedet i hvert enkelt land og eksporterede 95% af sin produktion. Lehmanns mekaniske bliklegetøj var præget af humor, originalitet og kvalitet, og det er derfor blevet stærkt efterspurgt af voksne samlere af gammelt legetøj. Fabrikken ophørte med anden verdenskrig, men blev genoprettet i nærheden af Nürnberg i 1951.

I Danmark var der kun en enkelt større fabrik der forsøgte at konkurrere med det tyske bliklegetøj. Det var firmaet Glud & Marstrand.

*Hestevogn af blik, beg. af 1900-årene.
Længde 30 cm. Fremstillet af Glud & Marstrand, København.
Roskilde museum.*

*Horse-drawn cart of tin, early 1900s,
Glud & Marstrand, Copenhagen.*

strand i København, som i begyndelsen af 1900-årene fabrikerede robust bliklegetøj til at trække eller skubbe på hjul. Der var lokomotiver med vogne, hestesporvogne, dampsprøjter, vandvogne, tøndevogne, kareter, kærre og små dampbåde på hjul. En begejstret besøgende på fabrikken skrev omkring 1905: »Et par af afdelingerne interesserer os særlig – saaledes Legetøjsafdelingen. Vi træffer her paa en omfattende Fabrikation af Blik-Legetøj: Skibe, Heste, Vogne, Jernbaner, Dukke-Køkkentøj m.m., og vi gør her med Glæde den Opdagelse, at dansk Arbejde ogsaa paa dette Omraade i alt væsentligt har fortrængt de syd fra indførte Ting. Ogsaa Legetøjet udhugges og presses naturligvis på Maskiner, men en hel lille Hærskare af kvindelige Blikkenslagere er sysselsat med at sammenføje og lodde det, lægge Farver paa og gøre det færdigt til Brug.«¹¹⁶ Firmaets største succes blev djævlespillet, som var den helt store landeplage i 1908. Men i det lange løb kunne de »kvindelige blikkenslagere« ikke følge med de tyske industriarbejdere, så Glud & Marstrand ophørte med sit gode bliklegetøj, formentlig omkring 1915.

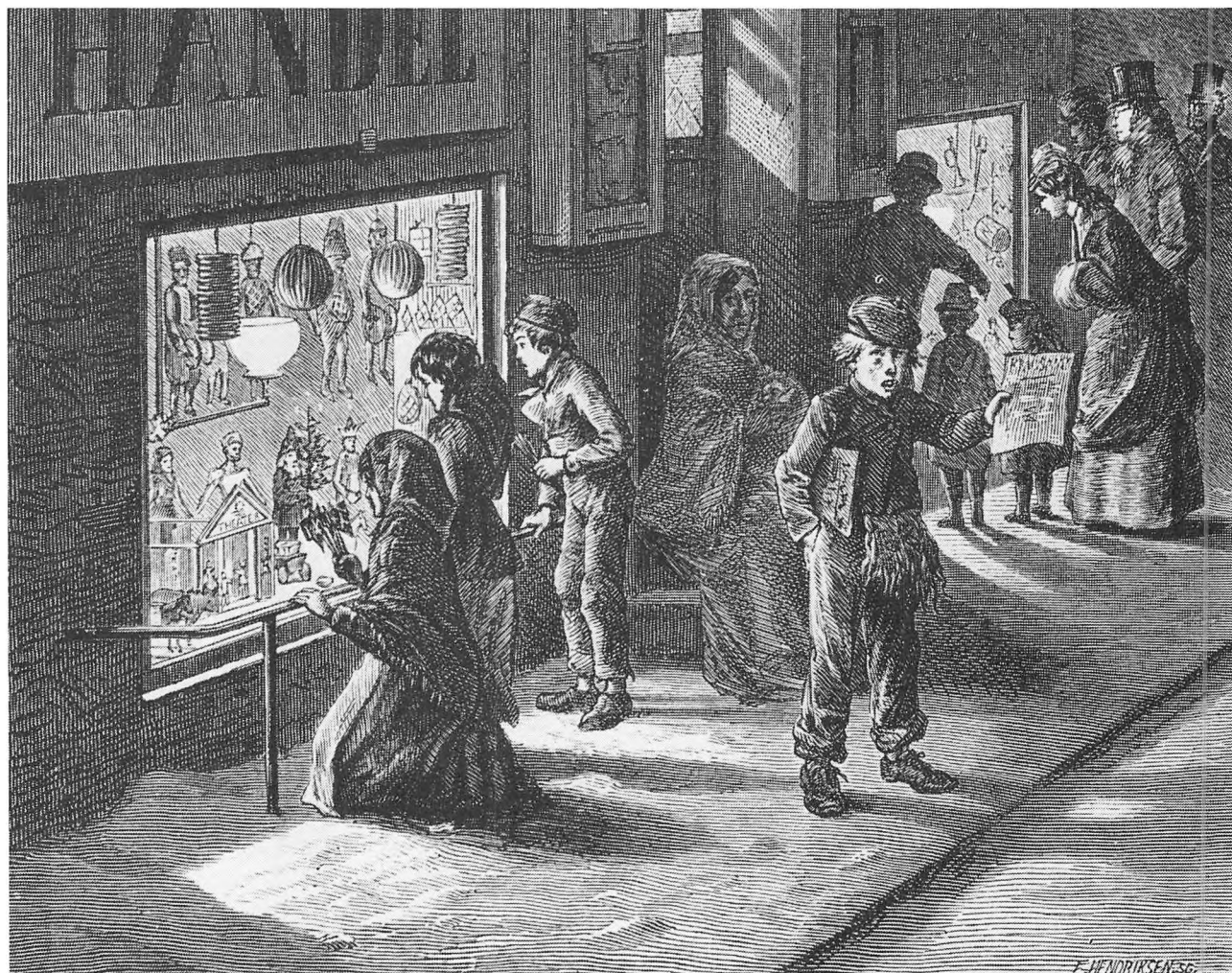
Juleudstillinger og legetøjsbutikker

For de københavnske isenkræmmere var »dukketøj« i begyndelsen af 1800-årene kun en ringe del af de mange varer, som de solgte. Men købelegetøjet var også dengang genstand for børnenes hedeste ønsker. Fra sin barndom på Christianshavn omkring 1805 fortæller Carl Bernhard: »Der var en Tid om Aftenen i Tusmørket, da jeg som lille Dreng gjerne stod ved Vinduet, og saae hvorledes Lysene blev tændte rundt om i Husene, og længtes efter at de ogsaa skulde blive tændte hos vor Gjenbo. Ligeoverfor os boede nemlig i Stue-Etagen en gammel falleret Isenkræmmer, som af hele sin Handel kun havde frelst noget simpelt broget Legetøj for Børn, ikke meget mere end der kunde rummes paa et lille Bord i det eneste Fag Vinduer i den Stue, han beboede. For at friste den christianshavnske Ungdom og lokke Kjøbere, havde han opstillet sine Sager paa den meest tillokkende Maade og havde anbragt en, som oftest langtannet, Tællepraas midt i al denne Herlighed. --- Der var den lille brogede Tromme og den med Sølvpapiir overtrukne Træsabel, Nøddeknækkeren og de puklede Vanskabninger af den gamle italienske Maskekomedie, den stive Husar med en Hønsefær i Huen, paa en manglekantet mahognimalet Hest, den gamle latterlige, skindmagre Hanswurst, der altid slog Kolbøtter, og de brogede sprællemænd, som Herr Lind undertiden trak i, saa at de antog forskellige Stillinger, den ene morsommere end den anden; der var en kukkende Gjøg i et Staaltraadsbuur, et

Børn foran legetøjsbutik. Xylografi efter tegning af Bernhard Olsen. Billedbog for Store og Smaa ved Christian Winther. Kiøbenhavn 1871.

Children in front of a toyshop. Xylograph after a drawing by Bernhard Olsen. 1871.

Lam med virkelig Uld paa, en blaamarmoreret Kat med en forfærdelig stor Hale, og en saffranguul Mops med et rødt Halsbaand, og alle disse Dyr kunde give Lyd, naar man klemte dem, det vidste jeg, og jeg ønskede Intet mere, end at jeg kunde komme til at klemme dem.«¹¹⁷ Op mod jul var der enkelte isenkræmmere, der gjorde lidt mere ud af legetøjet. Det gælder f.eks. Johan Augustin Bauers enke, som i 1817 meddeler: »Endeel udmærket skjønt og stærkt Tyroler og Nürnberger Legetøi af forskjellig Deseins, er for nyligen hidkommen og udsælges for billig Priis i Isenkræmmerboutiquen i Nygaden Nr. 92, hvilket man ikke undlader at bringe til Vedkommendes Kundskab, som til forestaaende Jule og Nytaars-Fest ønske at gjøre Børn Foræring dermed.«¹¹⁸ Og H. C. Ebbesens enke meddeler i 1832: »I

Isenboden i Vimmelskaftet Nr. 39, lige for Kirken, forefindes i dette Aar, som forhen, et særdeles smukt Assortiment af forskjelligt Legetøi til Nutidens billige Priser.«¹¹⁹ Samme år arrangerede den nyetable-rede isenkræmmer Hendrik Jacobsen på Amagertorv for første gang en særlig udstilling af legetøj op til jul.¹²⁰ Sådanne juleudstillinger blev almindelige hos Københavns isenkræmmere i 1840-erne. De omfattede udover legetøjet også andre genstande til jule- og nytårsgaver. Udenfor juleperioden spillede legetøjet en mindre rolle, men det lyste altid lidt op i butikken. Om Baadh & Winthers forretning i Silkegade fortælles omkring 1860: »Hele Lokalet syntes brunt eller graat af Ælde; Intet havde nogen bestemt eller kendelig Farve, undtagen det Legetøj, smaa Bliktrømpeter og Harmonikaer, Nürnbergerærsker med Noæ Ark, Springtrolde i smaa, runde Trædaaser, m.m., som solgtes fra et Skab nærmest Kontordøren.«¹²¹

Allerede inden næringsloven af 1857 ophævede isenkræmmernes eneret, var der andre som med særlig tilladelse solgte billigt importeret legetøj. I Casinos Bazar-Boutik udbød Carl Witte i december 1855 »Lege- og Nipssager, hvilke fortrinligen egne sig til Julepresenter, til den ualmindelig billige og bestemte Priis 8 sk. pr. Stykke.« Blandt legetøjet nævnes: »Kanoner, Geværer, Knaldepiske, Trompeter, Pidske, Uhre, Slanger, Commoder, Diske, Led- og Skinddukker, Bajadzer, Sprællemænd, Harmonikaer, Porcellains-Børn i Badekar, Astrallamper, Glas-Paafugle, Porcellainsdukkehoveder, Vægt-skaale, Fangbægere med Kugle, Fløiter, Vugger med Børn, Børnerangler, Billedbøger, Høstvogne, Kaleidoskoper, Porcellainslygter med Lys, gjøende Hunde, Katte, Fugle, Aber, samt Tin- og Træ-Legetøi i Æsker.«¹²²

Af de mange nye galanteri- og legetøjshandeler, som opstod i København, skal nævnes Th. Warming i Halmstræde ved Østergade. I 1860 averterer han med følgende legetøj: »Boutiker fra 6 mk. til 3 Rd., Blik-Kjøkkener og Comfurer, Metachromatypier til Selvbeskjæftigelse for Voxne og Børn, 2 Rd., Dukkestuer, Børne- og Selskabsspil i 25 forskjellige Sorter, Servicer i Porcelain, Blik og Træ, Byggekasser i mange forskjellige Størrelser, Børnetheatre fra 5 mk. til 7 Rd., ---«.¹²³

I 1865 lå forretningen i Gothersgade, og »Kjøbenhavns billigste Jule-Udstilling« var forsynet med »et stort Udvalg af Legetøi fra 4 sk. indtil 5 Rd.«¹²⁴ Og i 1870 fremhæves af det righoldige lager følgende: »Dukkestuer fra 1 Rd. til 8 Rd., Badeværelser, smukt indrettede, 10 Rd., Parker af Blik med Springvand 11 Rd.«¹²⁵ På dette tidspunkt var juleudstillingen flyttet til Kronprinsensgade, hvor den fyldte flere butikker. En af de nye legetøjsbutikker fik en længere levetid. Bødker-mester A. H. Thorngreen nedsatte sig i Pilestræde i 1831, og ligesom

byens andre bødkere fremstillede han udover solidt bødkerarbejde også køkkentrætøj og stort legetøj af træ. I 1857 fik han tilladelse til at handle med andet legetøj, og i de følgende år arrangerede han store juleudstillinger i sin forretning i Vimmelskafte.¹²⁶ I 1863 anbefaler han sig med »et fuldstændigt Udvalg (det største her paa Pladsen) af alle Sorter danske, tyske, engelske og franske Legetøisgjenstande.«¹²⁷ A. H. Thorngreen døde i 1873, og hans enke fortsatte forretningen, indtil sønnen Theodor Thorngreen overtog den i 1880. Theodor Thorngreen udvidede butikken i naboejendommen og gjorde den til en ren legetøjsforretning, og som sådan eksisterer Legetøjshuset Thorngreen den dag i dag som et af Europas største legetøjsmagasiner.

Summary

Manufactured toys

There has been no toy making tradition among Danish cottage industries. The first commercial toys to be sold in this country were German wooden toys made by the highland peasants of southern and central Germany. This cheap rustic ware was sold by merchants in Nürnberg and by the 1600s it had become known throughout Europe as »Nürnberg toys«. In Copenhagen ironmongers had guild privileges which gave them the sole rights to trade in toys, but at the close of the 18th century a special group of »Nürnbergers« began to sell pictures, fancy articles and toys. At the beginning of the 19th century the demand for quality toys gained apace because it became more usual to give children New Year presents. The coppersmiths and tinsmiths of Copenhagen began to make miniature household utensils for girls and weapons for boys.

The Royal Copenhagen Porcelain Factory manufactured tea- and dinner sets for both children and dolls between the 1780s and 1840s, and in Rønne on the island of Bornholm doll's tea-sets and dinner services were produced by Johannes Spitz's faience factory c. 1800-1840. Papier mâché was developed at the beginning of the 1800s, it was a material well-suited for toy making because it could be pressed into shape. During the periods 1819-1825 and 1841-1855 the Kongelige Opfostringshus, an orphanage in Copenhagen, ran a toy workshop which produced dolls, animals, birds, houses, etc. of papier mâché. L. T. Nygaard had a similar workshop from 1826 until the mid-1840s, he employed additional outworkers after the German system. As from the 1790s tin toys were manufactured in Copenhagen, and this reached a peak of excellence with Hans Høy who, in the 1840s and 1850s, cast toys for little girls and superb small tin figures.

A manufactured toy reflects the basic characteristics of the grown-up world because it is created by adults in the expectation that other adults will buy it for their children. War toys were very popular in 19th century Denmark and the three-year war 1848-50 enhanced their popularity. Soldiers of tin or cardboard were sold in quantity until the first world war. Changes in transport are clearly illustrated by toys. Horses and ships were the most important means of transport and therefore favourites as toys. Small-scale copies of the first railways were produced almost as soon as the new railways were built. In the optical field, too, inventions first intended for the entertainment of grown-ups were later copied as children's toys. The earliest usable magic lantern was demonstrated by the Danish optician, Thomas Rasmussen Walgensten, in the 1660s – a hundred years later the apparatus was being developed as a toy. Magic lanterns were particularly popular after the mid-1800s when hand-painted pictures on glass were succeeded by printed transfers. Moving pictures were playthings from the beginning. The thaumatrope demonstrated the slow perception of the human eye, the phenakistoscope made a picture move. The zoetrope was produced as a toy in 1867; it consisted of a rotary cylinder with twelve kinetic phases in twelve pictures on the inner surface which gave the impression of continuous motion when viewed through twelve slits with cylinder rotating. Silhouettes for cutting out were printed in series as from 1849. Both adults and children were kept amused and children were gainfully occupied when cutting them out.

The breakthrough of lithography on stone in the 1820s gave the basis for a considerable production of printed paper toys and games. The majority came from the large printing works in the little town of Neu-Ruppin, 60 km north-west of Berlin. The pressed tin technique made it cheaper to manufacture tin toys, and the joining of toy components and decoration of toys became cheaper through new methods. German toys of wood had difficulty in competing with the new materials and methods, but in Erzgebirge the distribution of work among families was rationalised, and likewise wood turnery.

In the second half of the 19th century two new materials were adapted to the production of toys: rubber, particularly suitable for balls, and celluloid for small cheap items. Cheap tin toys, called »penny toys« in England, were made in great quantities about 1900. From 1860 until 1914 German toy manufacturers dominated the world market for mechanical tin toys. Märklin and Bing, for example, specialised in clockwork trains and their accessories, while Ernst Paul Lehmann had a reputation for producing humorous original clockwork figures of quality. In Denmark, Glud and Marstrand made sturdy tin toys on wheels in the early 1900s.

At the beginning of the 19th century, toys made up only a little part of the many goods that ironmongers had the sole rights to sell, but as Christmas approached they made greater efforts to sell their toys. In the 1840s special Christmas displays begun to be arranged, with toys and other ideas for Christmas presents. After the freedom of trade act in 1857 a new group of shopkeepers formed, selling fancy goods and toys. These shops also sold cheap imported toys; one of the new toyshops in Copenhagen was Thorngreen, originally a cooper's shop which also produced sturdy wooden toys. By the close of the 19th century it had become a toyshop selling nothing but toys and games, and today it is one of the largest in Europe.

Litteratur

- Karl Gröber: *Kindenspielzeug aus alter Zeit*. Berlin 1928.
Hubert Kaut: *Alt Wiener Spielzeugsschachtel*. Wien 1961.
Karl Ewald Fritsch/Manfred Bachmann: *Deutsches Spielzeug*. Leipzig 1965.
Patrick Murray: *Toys*. London 1968.
Jane Fredlund: *Så lekte vi*. Västerås 1973.
Erwin Ortmann: *Zinnfiguren einst und jetzt*. Leipzig 1973.
Mary Hillier: *Automata & Mechanical Toy*. London 1976.

Noter

1. Kjøbenhavns Diplomatarium VII. 1886. s. 477, 489.
2. Meddelelser om Urte- og Isenkræmmer- samt Sukkerbagerlauget 1693-1807. 1893. s. 5.
3. Meddelelser om Urte- og Isenkræmmer- samt Sukkerbagerlauget 1693-1807. 1893. s. 18.
4. Landsarkivet: Urte- og Isenkræmmerne samt Sukkerbagerne. Lavsprotokol I 1693-1709. fol. 282, 286-287.
5. Finn Gad: Grønlands Historie II. 1969. s. 57.
6. Den helsingørske Færgemand Lars Bache, hans By og hans Hjem. Memoirer og Breve II. 1905. s. 138-139.
7. Den helsingørske Færgemand Lars Bache, hans By og hans Hjem. Memoirer og Breve II. 1905. s. 132.
8. Adresseavisen, 24.12.1830.
9. Meddelelser om Urte- og Isenkræmmer- samt Sukkerbagerlauget 1693-1807. 1893. s. 80, 108.
10. Adresseavisen, 10.12.1862.
11. Meddelelser om Urte- og Isenkræmmer- samt Sukkerbagerlauget 1693-1807. 1893. s. 58.
12. Meddelelser om Urte- og Isenkræmmer- samt Sukkerbagerlauget 1693-1807. 1893. s. 146.
13. Dansk Folkemuseum, mus.nr. 5701/1977.
14. Meddelelser om Urte- og Isenkræmmer- samt Sukkerbagerlauget 1693-1807. 1893. s. 149.
15. Adresseavisen, 28.12.1810.
16. Adresseavisen, 12.12.1810.
17. Adresseavisen, 18.12.1832, 21.12.1833.
18. Adresseavisen, 17.12.1836.
19. Adresseavisen, 23.12.1816.
20. Adresseavisen, 28.12.1819.
21. Adresseavisen, 14.12.1835, 21.12.1837.
22. Adresseavisen, 22.12.1837, 19.12.1838.
23. Adresseavisen, 14.12.1844.
24. Adresseavisen, 20.12.1844.
25. Bredo L. Granjean: Kongelig Dansk Porcelain. 1962. s. 236.
26. M. Lange: Fajancefabrikanterne Spietz i Rønne. 1934. s. 10.
27. Historiske Meddelelser om København. 1973. s. 189.
28. Adresseavisen, 16.12.1815.
29. Adresseavisen, 23.12.1813.
30. Adresseavisen, 30.12.1819.
31. A. T. Høy: Det kongelige Opføstringshus gennem halvandet Hundrede Aar. 1753-1903. 1903. s. 275.
32. Adresseavisen, 19.12.1811.
33. Adresseavisen, 3.12.1823.
34. O. J. Rawert: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold --- indtil --- 1848. 1850. s. 646-647.
35. Adresseavisen, 15.12.1826.
36. Adresseavisen, 12.12.1828.
37. Adresseavisen, 16.12.1830.
38. Adresseavisen, 13.12.1845.
39. Adresseavisen, 10.12.1845 – 11.12.1852.
Adresseavisen, 9.12.1846 – 12.12.1851.
Adresseavisen, 27.11.1847 – 18.12.1855.
40. Adresseavisen, 14.12.1847.
41. Adresseavisen, 21.12.1855.
42. A. T. Høy: Det kongelige Opføstringshus gennem halvandet Hundrede Aar. 1753-1903. 1903. s. 278.
43. Dansk Folkemuseum, mus.nr. N 517, N 518.
Dansk Folkemuseum, mus. nr. N 523a, b, c, d.
44. Økonomisk og Topographisk Lømmebog til Brug for Fremmede og Indbyggere i Kjøbenhavn ---. 1795. s. 40.
45. Rigsarkivet: Kommercekollegiet. Industrifagets Privilegier og Koncessioner m.fl. Expeditioner. 1806. s. 28.

46. Meddelelser om Urte- og Isenkræmmer- samt Sukkerbagerlauget 1693-1807. 1893. s. 86.
47. Adresseavisen, 23.12.1822.
48. Adresseavisen, 18.12.1845.
49. Adresseavisen, 23.12.1850.
50. Adresseavisen, 22.12.1853, 19.12.1854, 21.12.1855.
51. Adresseavisen, 22.12.1856, 20.12.1859, 21.12.1860.
52. Adresseavisen, 22.12.1842 – 20.12.1869 (Svanberg).
Adresseavisen, 13.12.1849 – 20.12.1862 (Dahlgreen).
Adresseavisen, 22.12.1853.
53. Frederik den Syvende: Danmarks tekniske Museum.
Ridder: Dansk Folkemuseum, mus. nr. N 522b.
54. Adresseavisen, 24.12.1855, 27.12.1858.
55. Personalhistorisk Tidsskrift 6. rk.1.1910. s. 32-33, 35.
56. Adresseavisen, 18.12.1812.
57. Adresseavisen, 19.12.1814, 31.12.1816.
58. Adresseavisen, 21.12.1825.
59. Adresseavisen, 23.12.1828.
60. Adresseavisen, 23.12.1822.
61. Adresseavisen, 23.12.1826.
62. Adresseavisen, 24.12.1832.
63. Nicolai Holm: Glade Aar. 1915. s. 23.
64. Georg Brandes: Levned I. 1905. s. 24-25.
65. H. M. Fenger: Erindringer fra mit Liv. 1925. s. 89.
66. Adresseavisen, 6.5.1840.
67. V. E. Clausen: Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1650-1870. 1961. s. 242.
68. Barn i Århus. Anden samling. 1957. s. 82-83.
69. Georg Brandes: Levned I. 1905. s. 26-27.
70. Efterretninger fra Selskabet for indenlandsk Kunstflid I. [1812]. s. 428.
71. Adresseavisen, 23.12.1816.
72. Adresseavisen, 19.12.1829, 20.12.1828.
73. Adresseavisen, 7.12.1852, 23.12.1858.
74. Adresseavisen, 22.12.1835.
75. Adresseavisen, 16.12.1837.
76. Adresseavisen, 29.12.1840, 24.12.1840, 26.6.1840.
77. Adresseavisen, 29.12.1845.
78. Dagen, 16.8.1841, 8.12.1841.
Adresseavisen, 10.12.1841, 17.12.1841.
79. Adresseavisen, 16.12.1841, 22.12.1841.
80. Dagen, 1.12.1841.
81. Dags-Telegraf, 23.12.1868.
82. Carsten Hauch: Minder fra min Barndom og min Ungdom. 1867. s. 12-13.
83. Adresseavisen, 23.12.1816.
84. Adresseavisen, 23.12.1829.
85. Dags-Telegraf, 27.12.1865.
86. Dags-Telegraf, 16.12.1870.
87. Aage Marcus: Den lange vej. 1969. s. 19.
88. Adresseavisen, 27.12.1828.
89. Dags-Telegraf, 18.12.1867.
90. Dags-Telegraf, 17.12.1868.
91. Dags-Telegraf, 7.12.1869, 21.12.1869.
92. Nationalmuseets 2. afdeling.
93. Dansk Folkemuseum, mus. nr. T 43 m.
94. Dags-Telegraf, 15.12.1870.
95. Adresseavisen, 16.12.1824.
96. Eggertine Lehmann, f. Egebeck: Livserindringer m.m. 1927. s. 38.
97. Adresseavisen, 19.11.1850.
98. Adresseavisen, 18.12.1849.
99. Vilhelm Pedersen: Skygebilleder. Udg. af Viggo Pedersen. 1905.

100. Dansk Folkemuseum, mus.nr. 2482/1970, 6016/1970.
101. Adresseavisen, 5.12.1860.
102. Adresseavisen, 21.12.1860.
103. Dansk Folkemuseum, mus.nr. 1057/1936, 904/1939, 868/1940.
104. R. Broby Johansen: Farve får form. 1960. s. 6.
105. Kjøbenhavnsposten, 17.9.1839.
106. Jens Thise: Fra Barndommens Land. 1943. s. 61.
107. Adresseavisen, 17.12.1862.
108. Adresseavisen, 10.12.1860.
109. Ib Varnild: Alfred Jacobsen og hans Danske Billeder. 1974.
110. Aftenposten, 1.2.1903.
111. Adresseavisen, 20.12.1836.
112. Adresseavisen, 31.12.1840.
113. Troels-Lund: Et Liv. Barndom og Ungdom. 1924. s. 79-80.
114. Adresseavisen, 9.12.1859 – 22.12.1862.
115. Adresseavisen, 19.12.1862, 24.12.1862.
116. De danske Byerhverv i Tekst og Billeder. 1904-11.
117. Carl Bernhard: Samlede Skrifter XIV. 2. udg. 1871. s. 20-21.
118. Adresseavisen, 20.12.1817.
119. Adresseavisen, 17.12.1832.
120. Adresseavisen, 13.12.1832.
121. Firmaet Baadh & Winther gennem to hundrede Aar. 1717-1917. Historisk Fremstilling af Otto Andrup. 1917. s. 176.
122. Adresseavisen, 21.12.1855.
123. Adresseavisen, 12.12.1860.
124. Adresseavisen, 22.12.1865.
125. Adresseavisen, 24.12.1870.
126. Meddelelser om Urte- og Isenkræmmer- samt Sukkerbagerlauget 1693-1807. 1893. s. 137.
127. Adresseavisen, 8.12.1863.

Legetøj på museum ...

Af Henrik Vensild

Legetøj kan man se på de fleste kulturhistoriske museer. En montre hist og én her med nogle dukker, måske i egnsdragter, et dukkestel, et tog, en bil og nogle soldater. Sjældent udførlig tekst, måske slet ingen. Tingene taler for sig selv. Vi har da alle været børn engang!

Kun enkelte steder har man mere energisk samlet ind, men desværre står de fleste ting stadig på magasinerne og bliver kun hentet frem til særudstillinger.

Da det første legetøj i 1880'erne kom på museum i Danmark, var det som oftest dukker i egnsdragter. Det var dragterne, man ville vise, og det var en nem og lidet pladskrævende måde at gøre det på. Enkelte dukkestel af fajance og porcelæn fandt også vej til samlingerne, hvor de indgik i en keramisk sammenhæng. Da de var miniatureudgaver af de voksnes service, tjente de på éngang flere formål i udstillingen. Et fint dukkehus med møbler kom også med. Sjældent var drenglegetøjet repræsenteret, måske var det slidt op?

I udlandet kan man se langt større og rigere legetøjssamlinger udstillet, end man kan herhjemme. Der findes endog egentlige specialmuseer for legetøj. Men de fine ting står som regel opstillet i rækker, pænt ordnet sagligt og topografisk. Børnene, der har brugt dem, er langt væk. En undtagelse er f.eks. Pollocks Toy Museum i London. Her får man indtryk af, at legetøjet er en del af hjemmet, en del af hverdagen, tilværelsen. Men på den anden side forsvinder den enkelte genstand, da den kun er en del af helheden.

I de senere år er interessen for gammelt legetøj steget voldsomt. Det hænger sammen med den stærkt stigende interesse for antikviteter og gamle ting. Hverdagens slidte genstande bliver nu antikviteter. Selv masseproducerede varer bliver samlere objekter.

I mange år har enkelte private samlet på dukker og dukkehuse og mekanisk legetøj, især hvis det var fra forrige århundrede. Nu er en

ny generation af samlere kommet til, og de interesserer sig også for dette århundredes ting, ikke mindst drengelegetøjet. En medvirkende årsag hertil er måske, at den kendte danske legetøjsfabrik »Tekno«, der i et par generationer havde forsynet børn med kvalitetslegetøj, ophørte i begyndelsen af 70'erne. Teknobiler er i dag et samlereobjekt ligesom lineolsoldater.

Da Politiken begyndte med 10-kroners annoncerne i »Kramboden«, blev der søndag efter søndag udbudt og eftersøgt legetøj, særlig teknobiler og lineolsoldater. Det var de gedigne ting fra før krigen, man ville have fat i. De kom frem fra pulterkamrene og blev gjort i penge. Måske så man også på dem med andre øjne og opdagede nogle værdier ved dem, som man ikke havde set før.

Burde museerne, eller i hvert fald ét eller nogle få af dem, ikke følge lidt med her? Alle har været børn engang, og alle har tilbragt mere eller mindre tid med at lege, enten uden eller med legetøj, hjemmelavet eller købt. Naturligvis bør museerne interessere sig for legetøjet, og hvad det kan fortælle.

I de senere år er der da også indkommet mere legetøj på museerne både som gaver og køb. Tilbudene har til dels fulgt den øgede interesse. De fleste steder er tingene imidlertid blot sat ind i monterne ved siden af det andet, eller også er det kommet på magasin. Pladsmangel har vi alle, vil man sige.

På Bornholm har vi forsøgt os lidt mere med legetøjet, da der i 1974 blev indrettet en fast legetøjsudstilling. Det begyndte op til julen

Legetøjsudstillingen på Roskilde Museum. En traditionel opstilling i skabe fra gulv til loft. Tingene er delt i drenge- og pigelegetøj og må tale for sig selv. Børnene vil have svært ved at se tingene på de øverste hylder. (foto I. Varnild 1978).

Toys on display in Roskilde Museum, 1978. Children must find it difficult to see the top shelves.

1972, hvor der skulle laves en lille særudstilling. Hvad skal man gribe til, når man er ny på stedet? Af en kollega blev det anbefalet at forsøge med lidt om jul og legetøj. Det blev en stor succes, og så rullede snebolden videre.

Ved en gennemgang af museets samling af legetøj viste det sig hurtigt, at den var yderst sparsom. Bedst var dukkerne og dukkestellene repræsenteret. Lidt trædyr, nogle spil var der også, men ellers ikke meget andet. Ved et bestyrelsesmedlems velvilje kom der også lidt drengelegetøj med på udstillingen, således skibe og soldater, mens biler og tog stadig manglede. Trods alt blev der nok til at fylde særudstillingslokalet. Der blev pyntet juletræ, lavet fotostater af børn med legetøj, trykt en folder og lavet opgaveark til skolebørn.

Interessen var stor. Om hverdagen kom skolerne og i weekenden børnene med deres forældre. Der var pludselig mere liv i de gamle rum. Ikke kun særudstillingen blev studeret, men også resten af museet. For at de mindre børn ikke skulle blive trætte, blev der indrettet et lille legerum med klodser, puslespil og billedbøger, hvor børnene kunne være, mens forældrene gik på opdagelse i museets mange andre rum. Mange besøgende fortalte om legetøj, der manglede på udstillingen, og flere tilbød at bidrage til samlingens forøgelse. Her begyndte en egentlig indsamling af legetøj og dermed tanken om en mere permanent udstilling.

Glimt fra særudstillingen »Jul og Legetøj« på Bornholms Museum 1972-73. Den store interesse for denne udstilling blev starten på en indsamling af gammelt legetøj, som førte til indretning af en fast legetøjsudstilling i 1974. (foto Algot 1972)

Special exhibition »Christmas and Toys« at the Bornholm Museum 1972-73 which led to the permanent collection of toys in 1974.

Den gensidige interesse for legetøjet, der viste sig mellem publikum, presse og museum bar sagen fremad, og man kan vel ikke sige sig helt fri for at blive grebet af tingene og engagere sig i sagen. Og dette smitter igen af. Det blev alment kendt, at museet interesserede sig for gammelt legetøj. Vi blev ofte tilbudt ting, før de blev kasseret eller kom i handelen. Det blev snart klart, at mange hellere så deres kære, gamle legetøj bevaret på et museum end spredt for alle vinde, ja hellere end at børn og børnebørn ødelagde det. Der var noget ved legetøjet, som trods alt trak.

Hvad var det så, der kom frem? Det var selvfølgelig det, der var bevaret og ikke slidt op, eller det, man havde holdt mest af. Dukkerne havde man passet godt på. Måske var porcelænshovedet gået itu og var erstattet med et andet. Der var syet nyt tøj osv. Nogle af delene i dukkestellene var gået itu, men der var noget tilbage. Det var altså godt brugt. Drengeløjet var det straks værre med. At lege krig med soldater og kanoner kunne godt gå hårdt ud over legetøjet,

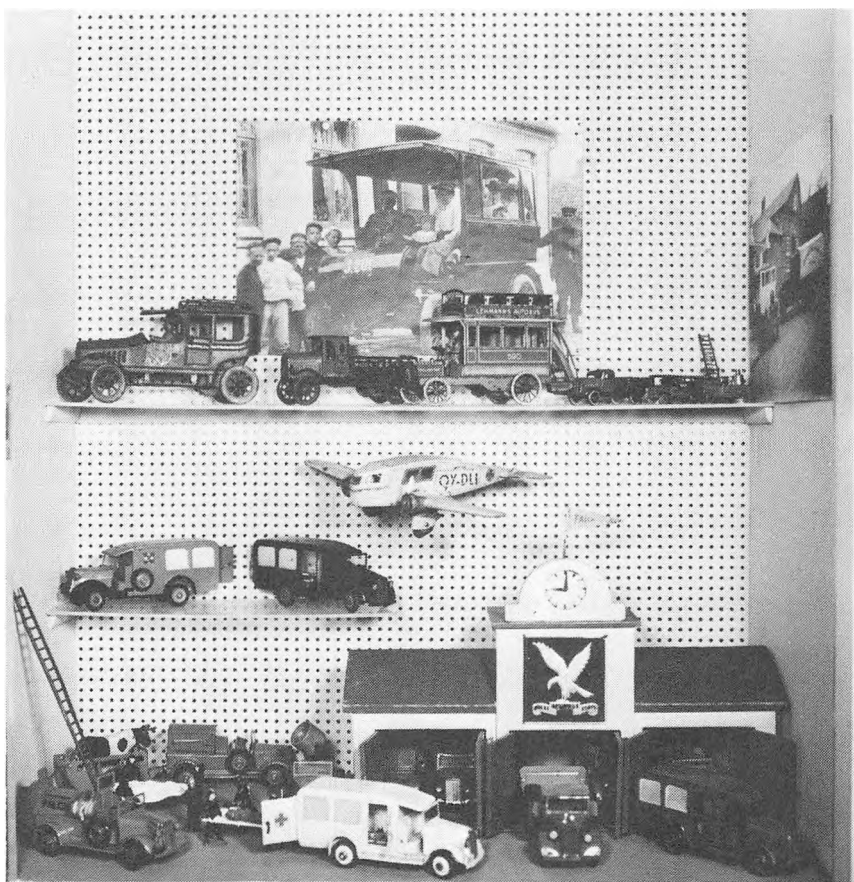
En række skabe i den faste legetøjsudstilling på Bornholms Museum. Legetøjet er delt i en drenge- og en pigeafdeling. Det gennemgående tema er barnets verden som en genspejling af den voksnes verden. Dette ses tydeligst ved pigens leg med køkkentøj og i drengens leg med de forskellige biler, som nøje fulgte biltyperne på gaden. (foto B.M. 1978)

Toys at the Bornholm Museum are divided into girls' toys and boys' toys. The child's world is displayed as a reflection of the adult world.

særligt når drengene voksede til. Slaget skulle være mere realistisk, og voldsommere metoder blev taget i brug. Drengene er nok hårdere ved deres ting end piger. Men der kom en del tinsoldater og mekaniske tog og blikbiler. At skaffe en komplet samling af de oprindelige teknobiler med blå, hvid og rød ambulance, generatorlastbilen fra krigens tid og ambulancesflyveren var ikke helt let. Her hjalp pressen os. Når vi fortalte om, hvad vi havde fået, og samtidig omtalte, hvad vi savnede, skete det som regel, at det manglende dukkede op.

Efterhånden blev de mest almindelige ting fra dette århundrede repræsenteret. Men det var og er trods alt ikke det hele. Det hjemmelavede legetøj er meget sjældent gemt, og det er måske det, man har brugt mest tid sammen med. Men sådan er det oftest med museernes samlinger – dagligdagens genstande er sjældent repræsenteret. Så må man i bedste fald rekonstruere det manglende ved hjælp af oplysninger og beretninger. Slidt bliver det ikke, hvad det jo helst skulle være for ikke at minde om en ren typesamling.

Fra legetøjsudstillingen på Bornholms Museum.

En anden klar tendens var den sociale fordeling af legetøjet. Det var fra de velstillede hjem, det »fineste« eller de største samlinger kom. Fra de mere almindelige hjem kom mange enkle ting og små samlinger af mere almen karakter, men i en museumssammenhæng har det lige stor værdi.

Der var også forskel på land og by. Det meste legetøj kom fra byerne, mindre fra landet.

Så står man med de indsamlede genstande og alle deres oplysninger og skal vise dem i en fast udstilling. Det skulle helst ikke kun blive ting på række og geled. Hvad siger de hver for sig, og hvad siger de sammen? Hvad med baggrunden og det udenom?

For os blev det et gennemgående tema, at legetøjet er en model af den voksne verden. Dukkernes klædedragter skifter med moderne. Møblerne i dukkestuerne, dukkestellene, køkkentøjet og komfurerne fulgte også med. Det samme gør sig gældende for drenglegetøjets vedkommende. Soldaterne ændrer sig med militærets udvikling, bilerne med dem på gaden. Ja, de skal helst følge med de skiftende biltyper så nøje som muligt, hvad man kan forvise sig om ved at gå ind i en legetøjsforretning i dag og se på hylderne. Og sådan er det med langt de fleste af tingene.

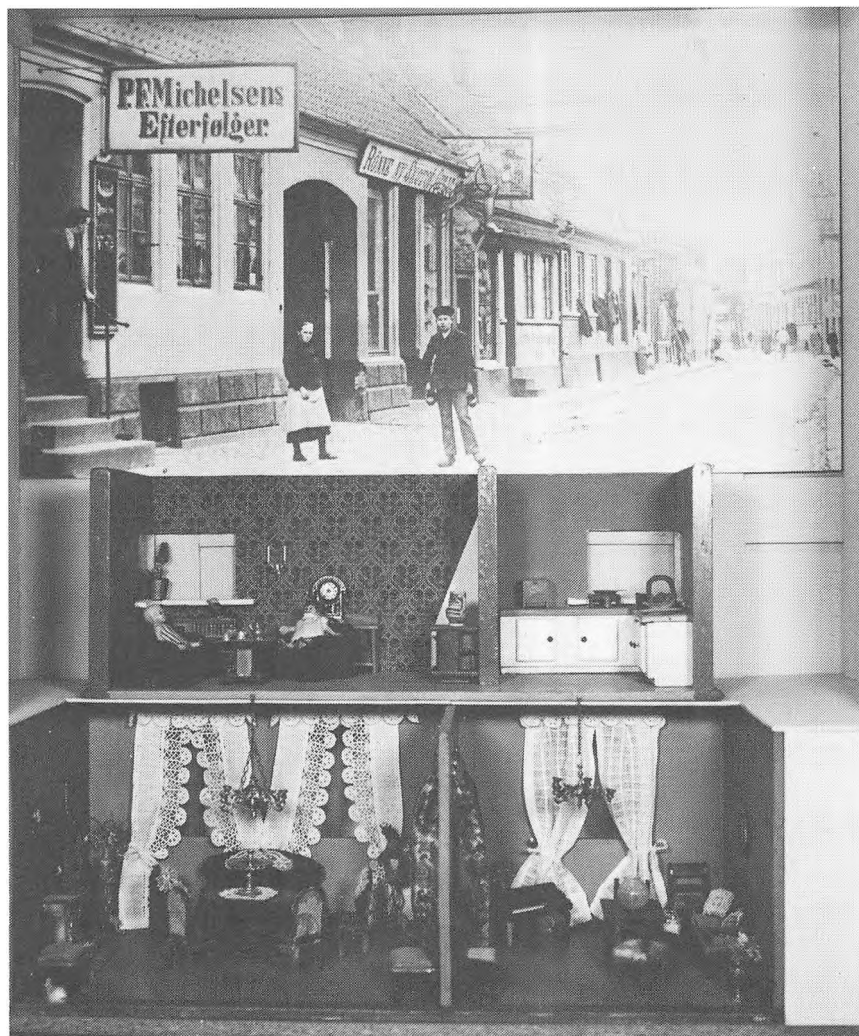
Mere eller mindre bevidst kan legetøjet få en opdragende funktion.

Fra legetøjsudstillingen på Bornholms Museum.

Det lærer barnet hverdagen, de voksnes hverdag og tilværelse at kende. Det er som oftest de voksne, der køber legetøjet til børnene, og de vælger måske især modeller af deres egne ting. For at vise dette forhold mellem barnets verden og voksenverdenen blev der i monternes baggrund anbragt fotostater fra det virkelige liv.

Legetøjet medvirker også til rollefordelingen mellem drenge og piger. Så snart børn er blot nogle få år, får de i reglen kønsbestemt legetøj. Piger får dukker, dukkehuse, køkkenting, altså kopier af moderens verden. Drengene får tilsvarende kopier af faderens verden: biler, tog, bondegård med husdyr, soldater, våben osv. Derfor delte vi det meste af legetøjet i en pige- og en drengesektion og lod fotostater understrege forskellene.

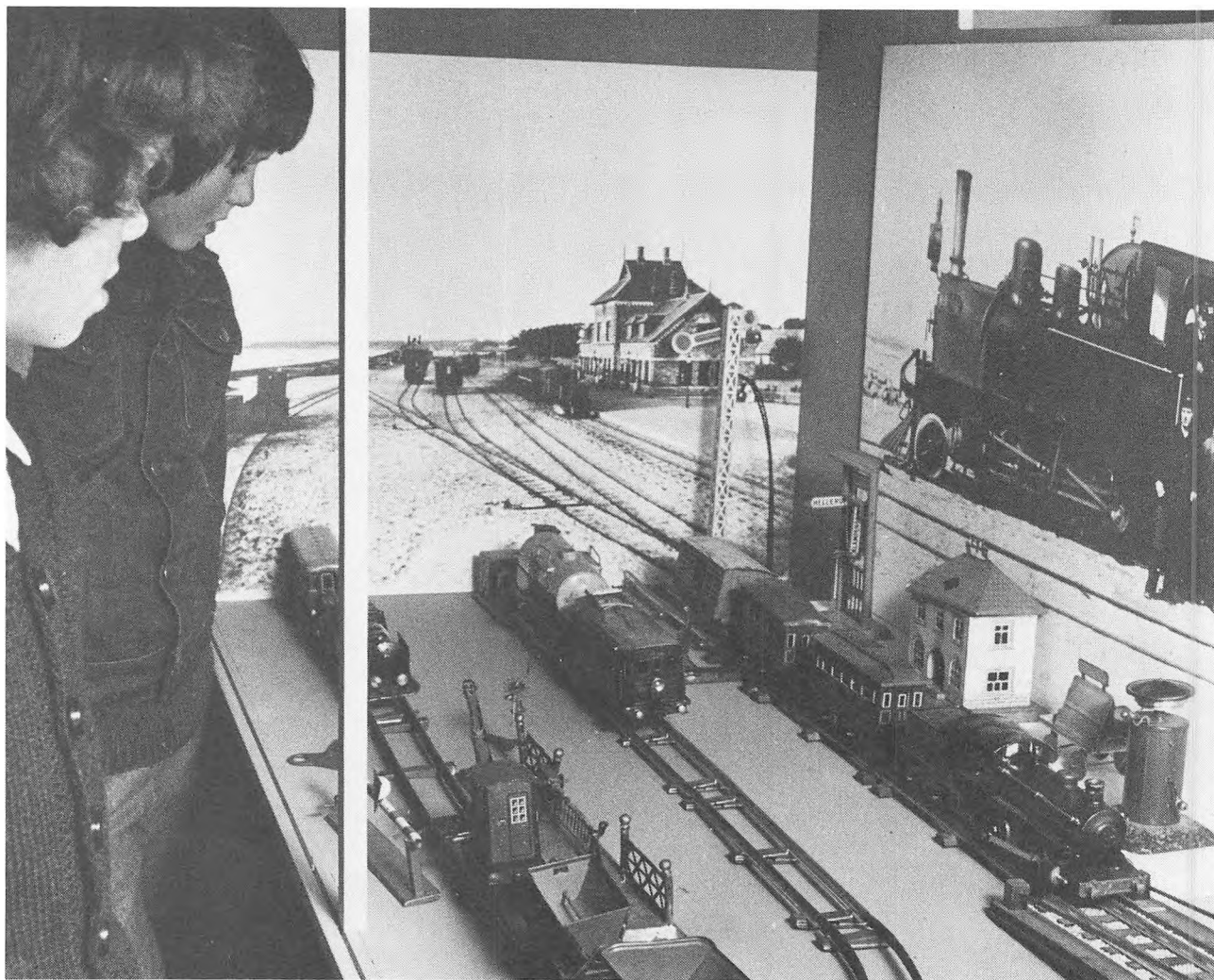
Fra legetøjsudstillingen på Bornholms Museum.

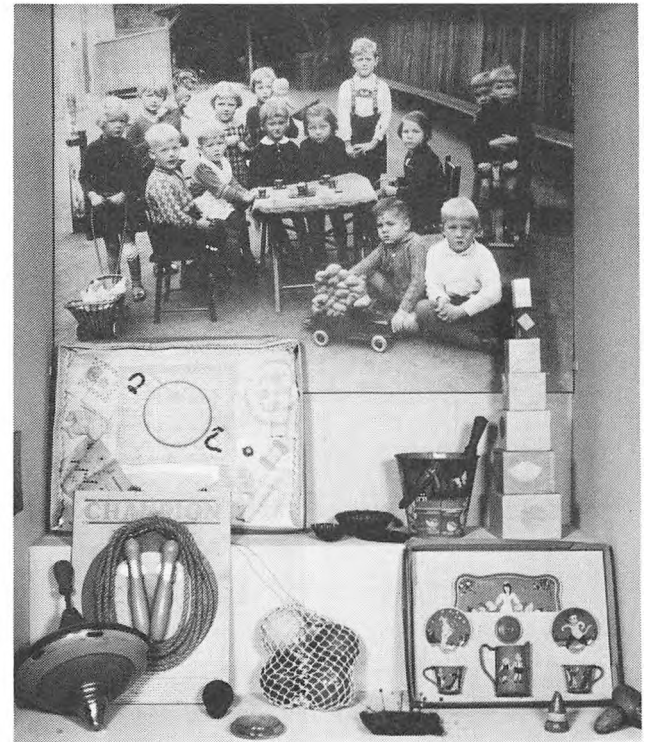
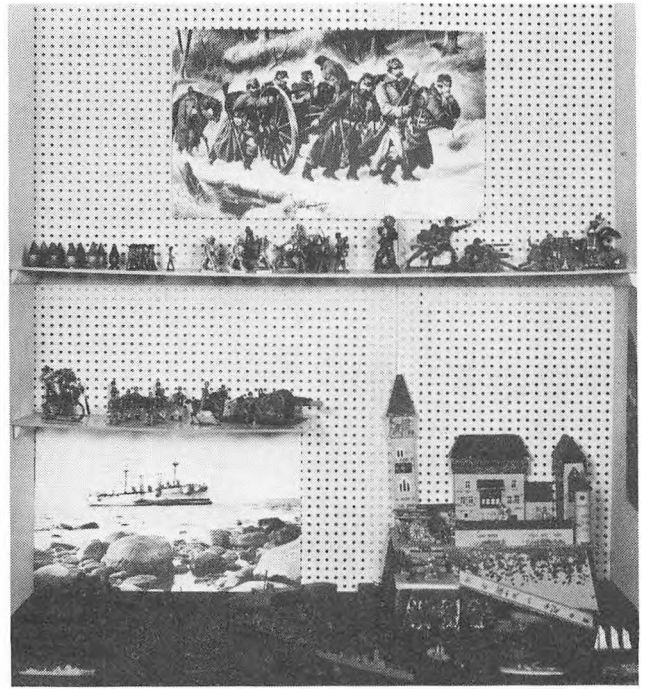
Legetøjet er også forsøgt sat ind i en tidstypisk situation, hvor fotostaterne angiver forholdene ude, dukkestuen forholdene inde. En typisk legesituation er vist i Peters Jul, hvor børnene leger med tinsoldater og dukkestue, men det mekaniske legetøj i montren hører også deres tid til. (B.M. foto 1978).

With the help of photostats an attempt is made to give the toys the setting of their period.

Andre steder lagde vi vægt på at vise legesituationen ved opfoto-grafering af tegninger og tekst fra børnebøger. På den måde kan man illustrere brugen af de enkelte ting.

Efter nu at have set på denne opstilling i nogle år, efter at have suppleret den med manglende genstande, efter at magasinpladsen yderligere er fyldt op, fordi der stadig kommer legetøj frem ved dødsboer og lignende, så spørger man sig selv, om det ikke kan gøres endnu bedre. Tekstningen er kun én side af sagen. Hvor meget skal man forklare, tekste? Skal det være et samlet katalog eller en opslået bog. Der kunne jo skrives en side om næsten hver ting. Hvor meget kan de besøgende – voksne og børn – holde ud at stå op og læse? Det afhænger også af, hvad man vil have frem, hvad udstillingen skal

vide. Den egentlige genstand, legen, kopien af den voksne verden, rollefikseringen, de sociale forskelle osv. Der er nok af muligheder at udbyde, og vi er ikke blevet færdige endnu.

Andre museer herhjemme har også interesseret sig for legetøj. Roskilde Museum har således længe samlet på legetøj og ting fra børnenes verden. Det er blevet til en barndomsafdeling, hvor mange sider af børns liv kan belyses, og adskillige emner er taget op på skiftende særudstillinger.

Nogle museer har udarbejdet formidrende materiale om deres legetøjsamlinger. Således har Lolland-Falsters Stiftsmuseum og Varde Museum fremstillet en mappe/pose med forskellige tryksager om leg og legetøj, optryk af gamle billeder og oplysningshefte om egnens lege, en såkaldt jack-daw. Et godt udgangspunkt for en yderligere brug af museernes udstilling.

Holstebro Museum har i de senere år med udgangspunkt i egne samlinger lavet flere særudstillinger, hvor samtidig større private samlinger er vist. I samarbejde med seminariet og skolerne er der arbejdet videre med emnet leg og legetøj og et efterår lavet primitivt legetøj af kastanier og roer på museet. Interessen og forståelsen for legetøjet er hermed øget til gavn og glæde for alle parter.

Legetøjsudstilling på Holstebro Museum 1976-77. Temaet var dukkehuse og dukkemøbler. (foto Holstebro Museum 1976).

Toys exhibition at the Holstebro Museum 1976-77.

Børn laver legetøj af roer og kastanier på Holstebro Museum i efteråret 1975. (foto H.M. 1975).

Children making toys from beet and horse chestnuts at the Holstebro Museum.

Kunstindustrimuseet viste i december og januar 1977-78 en stor særudstilling af »Tøjlegetøj« fra i dag. Det blev en overordentlig stor succes med et meget stort publikumsbesøg. Det var en udstilling, hvor man måtte røre ved tingene og lege med dem, hvad et stort antal af de besøgende børn også gjorde.

Uden for museerne er der også arrangeret udstillinger af legetøj i de senere år, som det f.eks. var tilfældet på Sophienholm i Lyngby i 1974-75. Her vistes en stor typesamling fra Dansk Legetøjsfabrik, kendt for sit gedigne trælegetøj. Der vistes også private samlinger af dukker, dukkehuse, glansbilleder m.m. samt legetøj fra Roskilde Museum.

På privat initiativ er der opstået et legetøjsmuseum i Teglgårdsstræde i København. Det er ikke stort, men dets etablering viser noget om den interesse, der er for gammelt legetøj. Andre private samlinger er blevet mere eller mindre tilgængelige og får derved heftet museumsbetegnelsen på sig, selv om det her er den enkelte genstand, det mest drejer sig om, det rent samlermæssige, om man vil.

En stor legetøjsfabrik, Lego i Billund, har inden for de senere år knyttet en egentlig museumsudstilling af ældre legetøj til Legoland, idet man erhvervede en af de bedste dukkesamlinger herhjemme og

indrettede et særskilt udstillingsrum til disse fine dukker og dukkehuse. Ved opstillingen er hovedvægten lagt på de enkelte genstande, der vises i pæne veloplyste montrer.

Vort eget nationale museum har ikke udadtil markeret sig særligt, hvad udstilling af legetøj angår. Museet ejer en stor fin samling af ældre legetøj, og planer for dens udstilling og udvidelse har det ikke skortet på i de senere år. Flere forslag har været bragt frem. Et gik ud på en nyopstilling i bygningerne i Frederiksholms Kanal. Her skulle bl.a. være en legetøjsbutik, et børneværelse og i et rum: »forsøges legetøjet sat ind i den socialhistoriske sammenhæng. Børnenes vilkår i forskellige sociale lag beskrives kort, og gennem statistikker og grafiske afbildninger påvises, at de bevarende genstande i overvejende grad repræsenterer brugen af legetøj hos et mindretal af befolkningen. Lege uden legetøj eller med forhåndenværende ting optog for de fleste børn hovedparten af den knappe fritid. Der gøres opmærksom på enklere typer af legetøj, som sjældent ses i museerne. Landbefolkningens hjemmefremstillede legegenstande illustreres ved rekonstruktioner, udført efter hukommelsen af gamle mennesker rundt om i landet, og der vises eksempler på tidligere tiders markedslegetøj og på det første masseproducerede billige legetøj. Desuden udstilles prøver på religiøst legetøj, nationalt legetøj, politisk legetøj og reklamelegetøj. Alle disse typer sammenstilles med kildecitater og billeder, således at den besøgende forstår det gamle legetøjs betydning som kulturhistorisk afspejling«. Således var planerne udformet.

Senere er de ændret til at omfatte et egentligt børnemuseum i Bredes gamle børnehaven, hvor der tænkes indrettet »en tidssvarende udstilling af gammelt legetøj, opstillet overskueligt og velforklaret, til glæde for såvel voksne som børn« og »lokaler med museumsudstilling og aktiviteter specielt tilrettelagt for børn og udformet i samarbejde med børnepædagoger.« Man må i høj grad håbe, at disse planer bliver realiseret, så vi alle kan få glæde af museets fine samling af legetøj.

Endelig et eksempel fra udlandet, som viser, at problemerne ved udstilling af legetøj, de muligheder det rummer for museerne og ikke mindst interessen for det hos publikum, ikke er anderledes end her.

I Tyskland har man ved universitetet i Marburg/Lahn interesseret sig særligt for legetøj dels som indikator for sociale systemer, hvilket er behandlet af professor Ingeborg Weber-Kellermann m.fl., og dels har man interesseret sig for det rent udstillingsmæssige ved legetøjet. Andreas C. Bimmer har her gennemarbejdet en publikumsundersøgelse, foretaget i universitetets legetøjsudstilling.

De tre væsentligste spørgsmål man ville have svar på var, om en fuldstændiggørelse af udstillingsgenstandene med billeder og tekst

Et hjørne af Nationalmuseets legetøjsudstilling, med dukker, dukkehuse og gyngeheste. Her må man håbe at planerne for nyopstillingen enten i Prindsens Palæ eller børnemuseet i Brede bliver en realitet, så de fine samlinger kan blive udnyttet endnu bedre. (foto N. Elswing 1978).

A corner of the National Museum's display of toys with dolls, doll's houses and rocking horses.

var nødvendig, om der i udstillingen var taget tilstrækkeligt hensyn til dette, og om der i en udstilling af legetøj skulle inddrages oplysninger om arbejds- og livsvilkår?

Der var en klar overvægt af positive svar på alle de tre spørgsmål, således 89% på det første, 56% på det andet og 66% på det tredje.

Vi får her et udtryk for, at publikum gerne vil have uddybet de oplysninger, som legetøjet kan give og de oplysninger, som knytter sig dertil. Dette kan f.eks. gøres ved brug af billeder og uddybende tekst i udstillingen, så den ikke fremtræder blot som en typesamling. Det er jo oplysningerne omkring genstandene, der kendetegner et museum frem for en samling. Selv om disse ord: museum og samling ikke er entydigt bestemt, er det dog en af forskellene.

Legetøj har mange funktioner på et kulturhistorisk museum. Det kan bruges til at fortælle om børnenes verden, deres levevis, sociale forskelle, rollefordelingen mellem piger og drenge og dermed om opdragelse og tilvænning til det voksne samfund. Legetøj er samtidig en kopi af de voksnes verden og kan derfor bruges til at afspejle dette samfund. At den store interesse for det gamle legetøj måske er udtryk for en virkelighedsflugt, tilbage til »den trygge barndom«, er en anden side af emnet, som museerne også kan udnytte.

Legetøj er velegnet som formidlingsemne for skolerne og seminariernes undervisning, da leg og legetøj er et kendt emne for børnene, eleverne. Der kan nemt bygges videre på det i undervisningen og arbejdes med det både på museerne og i klasserne.

Det er også sjovt at se på gammelt legetøj. Det er noget, både børn og voksne kan samles om, og det er en væsentlig ting i dag, hvor kløften mellem generationerne uddybes. Der er flere, der har fået bevis for denne fælles interesse hos generationerne ved de forskellige arrangementer, der har fundet sted i de senere år. Det er så op til museerne at fortælle så godt og grundigt om legetøjet som muligt og udnytte alle de muligheder, der ligger heri.

Litteratur

Andreas C. Bimmer: Die Marburger Spielzeugausstellung im Urteil der Besucher. Zeitschrift für Volkskunde 1974, II.

Niels A. Christiansen: Barndommens land. Roskilde Museum 1970.

Ingeborg Weber-Kellermann: Spielzeug als Indikator eines sozialen System. Zeitschrift für Volkskunde 1974, II.

Judith Levin: The Arrangement of a Toy Collection in a Folk Life Department. Museums Journal Vol. 66, nr. 3. 1966.

Summary

Toys in the museum

Interest in old toys has grown considerably during the past few years, and this interest is reflected in the activities of a few Danish museums. Special exhibitions have been arranged on the theme of toys and games, often in connection with half-term or the Christmas holidays. Bornholm Museum has a permanent exhibition of toys after a specially arranged exhibition on this theme in 1972 had been a great public success. The acquisition of old toys was begun and the results were good.

Toys have many functions in the context of museums. They illustrate the world of children, how children live, social differences, the roles boys and girls are expected to play, and subsequently their upbringing and adaptation to adult society. Toys also copy the conventions of the adult world and are therefore reflections of their day and age. The present great interest in old toys is perhaps a flight from reality to »the security of childhood«. This in itself gives toys an extra dimension as far as museums are concerned.

Visits to toys and games collections are a useful means of supplementing teaching at school and college levels because toys and games are a shared experience, which can be enlarged upon both in the museum and in the classroom.

They also spark off a common interest among children and adults alike, inspiring them to form collections themselves and thus helping to bridge the generation gap. Toys and games exhibitions are visited by people of all ages, it is up to museums to exploit all the possibilities of this contact with a wide public.

Forfatterne i Arv og Eje 1978:

- Charlotte Bøgh, stud.mag. medarbejder ved Nationalmuseets 3. afdeling, Brede.
Birgitte Kjær, cand.mag. tidl. medarbejder ved Købstadmuseet Den gamle By, Aarhus.
Nina Fabricius, mag.art. museumsinspektør ved Søllerød kommunes Museum, Holte
Hans Lassen, mag.art. museumsdirektør ved Købstadmuseet Den gamle By, Aarhus.
Ib Varnild, cand.mag. museumsinspektør ved Nationalmuseets 3. afdeling, Brede.
Henrik Vensild, mag.art. museumsinspektør ved Bornholms Museum, Rønne.

